

T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TRA2 BÖLGESİ AÇISINDAN BÖLGESEL/YEREL KALKINMA:
MEVCUT DURUM ANALİZİ, SORUNLAR VE ÇÖZÜM İÇİN
ÖNERİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Feyaz ÖZGÜNDÜZ

Danışman
Prof. Dr. Uğur ESER

BOLU 2016

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Feyaz ÖZGÜNDÜZ'e ait "TRA2 Bölgesi Açısından Bölgesel/Yerel Kalkınma: Mevcut Durum Analizi, Sorunlar ve Çözüm İçin Öneriler" adlı çalışma, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle/ ~~oy çokluğuyla~~ kabul edilmiştir.

25.04.2016

Unvan, Adı, Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Uğur ESER	
Üye : Prof. Dr. Seyit KÖSE	
Üye : Yrd. Doç. Dr. Aykut ŞARKGÜNEŞİ	

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Erol ÖZTÜRK

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, **“TRA2 Bölgesi Açısından Bölgesel/Yerel Kalkınma: Mevcut Durum Analizi, Sorunlar ve Çözüm İçin Öneriler”** başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvuru kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Feyaz ÖZGÜNDÜZ

25.04.2016

ÖN SÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Bölgesel Kalkınma kapsamında TRA2 Bölgesi'nin mevcut durumu, sorunları ve bu sorunların çözümü için öneriler incelenmiştir.

Bu çalışmada, nicel ve nitel veriler ışığında TRA2 Bölgesi'nde faaliyette bulunan Serhat Kalkınma Ajansı, Üniversiteler, Ekonomi Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden faydalanılmıştır. TRA2 Bölgesi'nin kalkınması ve uluslararası düzeyde nasıl rekabet edebileceği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamın başından itibaren rehberliği, anlayışı ve katkılarıyla yardımlarını esirgemeyen, gerekli zamanı ayırarak çalışmanın her aşamasını titizlikle takip eden ve beni cesaretlendiren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Uğur ESER'e, akademik hayatımda değerli görüş ve önerilerini benimle paylaşan İktisadi ve İdari Bilimler Öğretim Üyelerine, araştırmalarımda bana destek olan SERKA Yetkilisi Sayın Oktay GÜVEN'e, değerli hocam Sayın Halil ŞAHİN'e, değerli büyüğüm Sayın Erkan ARAS'a, manevi ablam Sayın Mine KÖKSOY'a ve eğitime devam etmemde katkılarını esirgemeyen Sayın Selahattin ÖZGÜNDÜZ'e sonsuz teşekkür ederim.

Feyaz ÖZGÜNDÜZ

ÖZET

TRA2 BÖLGESİ AÇISINDAN BÖLGESEL/YEREL KALKINMA: MEVCUT DURUM ANALİZİ, SORUNLAR VE ÇÖZÜM İÇİN ÖNERİLER

Feyaz ÖZGÜNDÜZ

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Uğur ESER

Nisan 2016, 216+XXII Sayfa

Kalkınma, sadece ekonomik büyümeyi içermeyip bireyin ve toplumun sosyal alanlarında yaşam standartlarının yükseltilmesi olgusunu da ihtiva eder. Bir ülkenin kalkınmışlık seviyesini anlamamanın en pratik yolu, o ülke insanların gelir düzeyi, yönetim biçimi ve sosyal yaşam kalitesinin gözlenmesinden geçmektedir. Bölgesel kalkınma kavramı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1980'e kadar olan süreç içinde, dünya ekonomisinden kopma ve genellikle tek bir bölgesel gruba üye olma yönünde gelişme göstermiş ve bu dönem "Eski Bölgeselleşme" olarak adlandırılmıştır. 1980'lerin sonundan itibaren ise dünya ekonomisi ile entegrasyon ve birden fazla bölgesel gruba üye olmanın yanı sıra kalkınmanın yerelden başlaması gerektiği anlayışı hakimiyet kazanmıştır. Günümüzde ise bu kavram "Yeni Bölgeselleşme" paradigması olarak uygulanagelmektedir. Gelişmiş ülkelerde bölgesel kalkınma, ulusal kalkınmaya ivme kazandıran itici bir güç olmuştur. Bu bağlamda gelişmiş kapitalist ülkelerde olduğu gibi kalkınmanın gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelerde de yerelden başlaması önem arz etmektedir.

Geleneksel Kalkınma Politikaları, kalkınmanın fiziki sermaye birikimi ile olabileceği üzerine odaklanmıştır. Yeni Kalkınma Politikaları ise, kalkınmanın sadece fiziki sermaye birikimine değil aynı zamanda beşeri sermaye birikimine de dayalı

olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyal sermaye kavramının tanımlanmasıyla, bölgesel kalkınmanın bir kurumsal kapasite sorunu olduğu ortaya konulmuştur. Rekabet üzerine kurulu küresel ekonomik düzen bölgesel kırılganlıkları artırmıştır. Son dönemde yaşanan ekonomik krizlerin yarattığı sorunlar tüm yerel ekonomileri etkilemiştir. İşsizlik oranlarındaki artış, gelir dağılımındaki bozulmalar eşitsizlikleri artırıcı bir etki yapmaktadır.

İncelemekte olduğumuz TRA2 Bölgesi'nin (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars), gelişmişlik yönüyle bakıldığında bahsettiğimiz olumsuzlukları fazlasıyla içerdiği görülmektedir. Bu sebeple, karşılaşılan olumsuzlukları, potansiyelleri ve darboğazları ortaya koyan bir envanter çalışması yapılması gerekliliği hasıl olmaktadır. Kırsal sanayi ve tarıma dayalı sanayiye katkıda bulunması hedeflenen, bölgenin kalkınmasını amaçlayan bu çalışmanın ana temeli “Üretici Köy Kooperatif Birlikleri” olacaktır.

Anahtar kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Eski Bölgeselleşme, Yeni Bölgeselleşme, TRA2 Bölgesi, Üretici Köy Kooperatif Birlikleri.

ABSTRACT

LOCAL/REGIONAL DEVELOPMENT IN TRA2 REGION: ANALYSIS OF CURRENT SITUATION, PROBLEMS AND SUGGESTIONS FOR SOLUTION

Feyaz ÖZGÜNDÜZ

Master's Thesis

Department of Economics

Advisors: Prof. Dr. Uğur ESER

April 2016, 216+XXII Pages

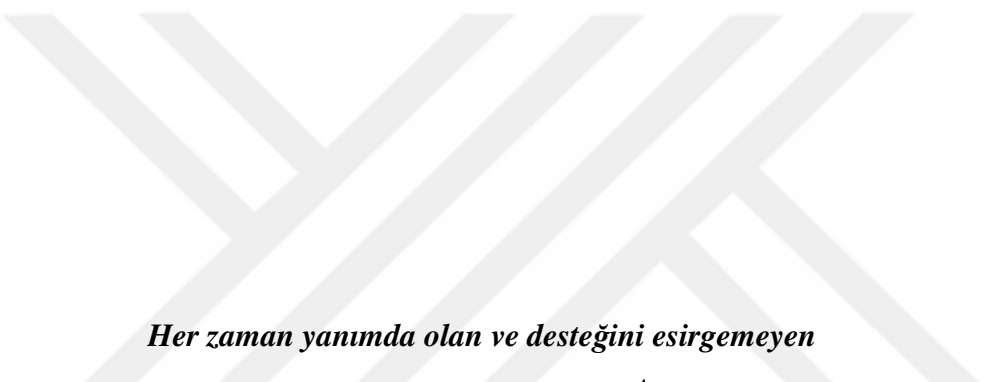
The concept of development does not only refer to economic growth but also to increase the living standards of an individual or a society in different social spheres. The most appropriate or practical way of understanding the development level of a country is to scrutinize the level of income of the citizens, the regime of that particular country and to evaluate the quality of life. Within the period, from post Second World War era to 1980s, the notion of regional development was taken as rupturing from the world economy and being member of a single regional group. This very process was defined as “Old Regionalism.” Since the late 1980s, along with the understanding of integration with the world economy and being a member of more than one group, the idea that the development ought to originate in local areas, has gained significance. At the present time, this very perspective has been practiced as “New Regionalism” paradigm. In developed countries, the regional development has been a driving force for the national

development. In this very context, as in Capitalist Societies, it is important that development ought to take its source from the local in both developing or under-developed countries.

The traditional development policies are focused on the idea that development depends on the accumulation of physical capital. On the other hand, New Development Policies prove that development depends not only on the accumulation of physical capital but also on the accumulation of humane capital. It is also asserted that in the process of defining the notion of social capital, the local development is an institutional problem. The global economic pattern which is based upon the principle of competition has increased local fragilities. The recent economic crisis and the problems which they created, have affected all of the local economies. The increase in the rate of unemployment, the corruption in the distribution of income creates inequalities.

The TRA2 Region (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) which is analyzed in this study, perfectly exemplifies the disadvantages mentioned above when it is evaluated in terms of its developmental level. For this very reason, it is necessary to make a comprehensive study revealing the disadvantages that are handled and bottlenecks and the potentials of the region. The basis of this study, which aims local development and to improve the industry of the region which will depend on agriculture, will be The Union of Cooperative Village Producers.

Key words:Regional Development, Old Regionalism, New Regionalism, TRA2 Region, The Union of Cooperative Village Producers.

*Her zaman yanımda olan ve desteğini esirgemeyen
Anneme...*

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İTHAF.....	ix
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
ŞEKİLER, GRAFİKLER VE HARİTALAR LİSTESİ.....	xviii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix
SİMGELER LİSTESİ.....	xxii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1. BÖLGESEL ve YEREL KALKINMADA YENİ YAKLAŞIMLAR.....	3
1.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınma Kavramlar.....	3
1.1.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınma Kavramının Teorik Arkaplanı (Altyapısı)	6
1.1.2. Bölge ve Yerel Kavramlarının Kalkınmadaki Rolü.....	10
1.1.2.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınmanın Amaçları.....	13
1.1.2.2. Bölgesel ve Yerel Kalkınmanın Doğuşu ve Gelişimi.....	14
1.1.3. Yerel Kalkınmaya Genel Bir Bakış.....	15
1.1.3.1. Sosyo-Kültürel, Kurumsal ve Ekonomik Boyut.....	17
1.1.3.2. Yerel Kalkınmanın Dinamikleri (Temel İlkeleri).....	19
1.1.3.3. Bölgesel Yakınlaşma ve Ayrışma.....	21
1.1.4. Yerel Kalkınmayla İlgili Teorik Yaklaşımlar.....	25
1.1.4.1. Eski Yerel Kalkınma Yaklaşımları.....	26
1.1.4.1.1. Keynesyen Bölgesel Büyüme Modeli.....	27

1.1.4.1.2. Neo-Klasik Bölgesel Büyüme Teorisi.....	28
1.1.4.2. Yeni Bölgesel/Yerel Kalkınma Yaklaşımları.....	31
1.1.4.2.1. Endojen (İçsel) Büyüme Yaklaşımı.....	32
1.1.4.2.2. Cazibe Merkezi Modelleri.....	35
1.2. Yeni Bölgeselcilik ve Bölgesel Rekabet Edebilirlik.....	36
1.2.1. Yeni Bölgeselleşme Paradigması.....	38
1.2.2. Türkiye’de Bölge Planlama.....	40
1.3. Yerel Kalkınma ve Bölgeselcilik- Rekabet İlişkisi	42
1.3.1. Rekabetçi Bölgesel Üstünlükler.....	44
1.3.1.1. Bölgesel Rekabet Edebilirlik.....	45
1.3.1.2. Kentsel Rekabet Edebilirlik.....	47
1.3.1.3. Bölgelerarası Rekabette Etkinlik ve Verimlilik Kavramları...	48
1.3.1.4. Küresel Rekabet ve Bölgesel Kalkınma Ajansları.....	49
1.3.1.5. Bölgesel Kalkınmaya Girişimciliğin Etkisi.....	53
1.3.1.5.1. Bölgesel Kalkınmada Girişimcinin Rolü.....	54
1.3.1.5.2. Sektörel Gelişmede Girişimcinin Rolü.....	55
1.3.1.6. Bölgesel Kalkınmada Mikro Kredilendirme	62

II. BÖLÜM

2. TRA2 BÖLGESİ (AĞRI, ARDAHAN, İĞDIR, KARS) MEVCUT DURUM

ANALİZİ..... 73

2.1. Bölgenin Coğrafi ve Stratejik konumu.....	75
2.1.1. Demografik, Sosyal Yapı ve Göç.....	78
2.1.1.1. Nüfus Yapısı ve Göç.....	79
2.1.1.2. Eğitim Altyapısı.....	84
2.1.1.3. Sağlık Altyapısı.....	87
2.1.2. Ekonomik Yapı.....	90
2.1.2.1. Gelir Dağılımı	94
2.1.2.2. İşgücü Dağılımı.....	96
2.1.2.3. Sanayi.....	100
2.1.2.3.1. Sanayinin Alt Sektörel Dağılımı.....	102
2.1.2.4. Ticaret.....	103

2.1.2.4.1. Dış Ticaret.....	103
2.1.2.5. Tarım.....	109
2.1.2.5.1. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu.....	110
2.1.2.5.2. Tarımda Alet ve Makina Kullanımı	113
2.1.2.5.3. Tarım İşletmelerinin Yapısı.....	114
2.1.2.5.4. Verimlilik ve Marka Potansiyeline Sahip Tarımsal Ürünler.....	115
2.1.2.6. Hayvancılık.....	117
2.1.2.6.1. Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvancılık.....	117
2.1.2.6.2. Et ve Süt Ürünleri İşletmeleri.....	120
2.1.2.7. Madencilik.....	121
2.1.2.8. Enerji.....	123
2.1.2.9. Kültür ve Turizm.....	124
2.1.2.10. Ulaştırma.....	128
2.2. TRA2 Bölgesinde Bölgesel Kalkınma Girişimleri.....	131
2.2.1. Organize Sanayi Bölgeleri ve Küçük Sanayi Siteleri.....	145
2.2.2. Sivil Toplum Kuruluşları.....	158
2.2.3. Yerel Yönetimlerin Kapasiteleri.....	160
2.2.4. Kalkınma Ajansı Destek Programları.....	162
2.2.5. Bankacılık.....	163
2.2.6. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar.....	165
2.3. TRA2 Bölgesi SWOT Analizi.....	167

III. BÖLÜM

3. TRA2 BÖLGESİ'NİN KALKINMASINDA SORUNLAR, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER.....	170
3.1. TRA2 Bölgesi'nin Kalkınmasında Sorunlar.....	170
3.1.1. Tarım Sektöründe Sorunlar.....	171
3.1.2. Hayvancılık ve Hayvansal Üretimde Sorunlar.....	172
3.1.3. Sanayi Sektöründe Sorunlar.....	173
3.1.3.1. Tarımsal Sanayide Sorunlar.....	174
3.1.4. Ticaret Sektöründe Sorunlar.....	175

3.1.5. Sosyal Sorunlar.....	176
3.1.5.1. Eğitim Alanında Sorunlar.....	176
3.1.5.2. Sağlık Altyapısında Sorunlar.....	178
3.1.6. Kültür ve Turizm’de Altyapı Sorunları.....	179
3.2. Değerlendirmeler.....	179
3.2.1. TRA2 Bölgesi Serhat Kalkınma Ajansı Faaliyet Raporu.....	192
3.3. TRA2 Bölgesi’nin Kalkınması İçin �neriler.....	196
KAYNAKLAR.....	207

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Bölgesel / Yerel ekonomik kalkınmanın aşamaları.....	37
Tablo 1.2: Eski ve Yeni Bölgeselleşme.....	39
Tablo 1.3: Kentlerin rekabet ettiği temel alanlar.....	48
Tablo 2.1: TRA2 Bölgesinde Açık Olan Sınır Kapıları ve Karşı Ülkeler.....	75
Tablo 2.2: Nüfus Değişimi, Şehirleşme Oranı ve Nüfus Yoğunluğu 2000-2014.....	79
Tablo 2.3: TRA2 Bölgesi'nin Nüfus ve Yaş Bağımlılık Oranları,2014.....	80
Tablo 2.4: TRA2 Bölgesi Nüfus Değişimi ve Nüfusun Ülkedeki Payı, 1965-2014....	81
Tablo 2.5: TRA2 Bölgesi'nin Nüfus Ve Göç Durumu, 2008-2011.....	82
Tablo 2.6: TRA2 Bölgesindeki İllerin Göç Durumu,2008-2011(Kişi).....	82
Tablo 2.7: TRA2 Bölgesinde 15 Yaş ve Üzeri Nüfusun Eğitimi Durumu (%), 2013	85
Tablo 2.8: TRA2 Bölgesinde Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı, 2013.....	85
Tablo 2.9: TRA2 Bölgesinde Bin Kişiye Düşen Sağlık Personeli Sayısı, 2013.....	88
Tablo 2.10: Ağrı'daki Kamu ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013.....	88
Tablo 2.11: Ardahan'daki Kamu ve Özel Hastanedeki Yatak Sayısı, 2008-2013.....	89
Tablo 2.12: Iğdır'daki Kamu Ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013.....	89
Tablo 2.13: Kars'taki Kamu Ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013.....	90
Tablo 2.14: Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması.....	91
Tablo 2.15: Ağrı'nın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011.....	95
Tablo 2.16: Ardahan'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011.....	95
Tablo 2.17: Iğdır'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011.....	95
Tablo 2.18: Kars'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011.....	96
Tablo 2.19: TRA2'de İstihdamın Sektörel Dağılımı, 2007-2014 (Bin kişi, 15+ yaş)	97
Tablo 2.20: TRA2'de Sektörlerin Bölgesel GSKD İçindeki Payı, 2007-2011 (%)....	97
Tablo 2.21: TRA2 Bölgesinde işgücüne katılma oranları, 2009-2014 (%).....	98
Tablo 2.22: TRA2 Bölgesindeki illerin işgücüne katılım oranı, 2010-2014.....	99
Tablo 2.23: TRA2'deki İşyeri Sayılarının Sektörel Dağılımı, 2002.....	102
Tablo 2.24: 2002 GSİS'ye Göre İmalat Sanayindeki İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve %).....	103

Tablo 2.25: Ağrı'nın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$).....	104
Tablo 2.26: Ağrı'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$).....	105
Tablo 2.27: Ardahan'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$)..	105
Tablo 2.28: Ardahan'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$).....	106
Tablo 2.29: Iğdır'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$).....	106
Tablo 2.30: Iğdır'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$).....	107
Tablo 2.31: Kars'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$).....	108
Tablo 2.32: Kars'taki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$).....	108
Tablo 2.33: Ağrı'daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar)	111
Tablo2.34: Ardahan'daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar).....	111
Tablo 2.35: Iğdır'daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar).....	112
Tablo 2.36: Kars'taki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar).....	113
Tablo 2.37: TRA2 Bölgesinde Tarımda Alet ve Makine Kullanımı, 2005-2014.....	114
Tablo 2.38: Arazi Büyüklüğüne Göre Tarım İşletmelerinin Yapısı.....	115
Tablo 2.39: TRA2'deki Büyükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014.....	117
Tablo 2.40: TRA2 Bölgesindeki İllerde Büyükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014.....	118
Tablo 2.41: TRA2'deki Küçükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014.....	119
Tablo 2.42: TRA2 Bölgesindeki İllerde Küçükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014.....	119
Tablo 2.43: Et ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletme Sayıları.....	120
Tablo 2.44: Maden ve Taş Ocakları İşletme ve İstihdam Sayıları.....	121
Tablo 2.45: TRA2 Bölgesindeki Tescilli Yapılar (Adet)	125
Tablo 2.46: Ağrı ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Bin TL, 2015).....	132
Tablo 2.47: Ardahan ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı, (Bin TL, 2015)	133
Tablo 2.48: Iğdır ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı, (Bin TL, 2015)	133

Tablo 2.49: Kars ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı, (Bin TL, 2015)	134
Tablo 2.50: Yatırım Teşvik Bölgeleri.....	136
Tablo 2.51: Büyük Ölçekli Yatırımlar İçin Sağlanan Destek Unsurları.....	137
Tablo 2.52: Yatırım Teşvik Belgelerinin Genel Karakteristikleri.....	138
Tablo 2.53: Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgelere Göre Dağılımı.....	139
Tablo 2.54: Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı.....	139
Tablo 2.55: Yatırım Teşvik Belgelerinin Mahiyetlerine Göre Dağılımı.....	140
Tablo 2.56: Eylül Ayı Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı.....	140
Tablo 2.57: Yatırım Teşvik Belgelerinin Belge Türlerine Göre Dağılımı.....	141
Tablo 2.58: 2015 Yılı Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Genel Karakteristikleri.....	141
Tablo 2.59: Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgelere Göre Dağılımı	142
Tablo 2.60: Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı.....	142
Tablo 2.61: Yatırım Teşvik Belgelerinin Karşılaştırılması.....	143
Tablo 2.62: Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgesel Bazda Karşılaştırması.....	143
Tablo 2.63: 20 Haziran 2012 –Eylül 2015 Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı.....	143
Tablo 2.64: Yatırım Teşvik Belgelerinin Mahiyetlerine Göre Dönemsel Karşılaştırması.....	144
Tablo 2.65: Yatırım Teşvik Belgelerinin Türlerine Göre Dönemsel Karşılaştırması	144
Tablo 2.66: Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı.....	145
Tablo 2.67: TRA2 Bölgesi Organize Sanayi Bölgeleri.....	147
Tablo 2.68: Ağrı OSB Genel Bilgiler.....	147
Tablo 2.69: Ağrı OSB’de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu.....	147
Tablo 2.70: Ağrı OSB’de Üretim Yapan Firmaların Faaliyet Alanları.....	148
Tablo 2.71: Ardahan OSB genel bilgiler.....	149
Tablo 2.72: Iğdır OSB Genel Bilgiler.....	150
Tablo 2.73: Iğdır OSB’de Yer Alan Faal İşletmelerin Durumu.....	151
Tablo 2.74: Kars OSB genel bilgiler.....	152
Tablo 2.75: Kars OSB’de yer alan işletmelerin faaliyet durumu.....	153

Tablo 2.76: Kars OSB’de üretim yapan firmaların faaliyet alanları.....	153
Tablo 2.77: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’nın Kredi Desteği İle Tamamlanan ve 2015 Yatırım Programında Yer Alan KSS Projeleri Sayıları.....	156
Tablo 2.78: Ülke ve Bölgede Dernek Sayıları ve Dernekleşme Oranı.....	159
Tablo 2.79: TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Verileri.....	159
Tablo 2.80: TRA2 Bölgesindeki Yabancı Sermayeli Firmalar.....	166
Tablo 3.1: Bölge Kalkınma İdareleri ve Kapsadıkları İller.....	190

ŞEKİLLER, GRAFİKLER VE HARİTALAR LİSTESİ

Şekil 1.1: Neo-klasik Büyüme Modeli.....	29
Şekil 3.1: Üretici Köy Kooperatifleri Kuruluş Şeması.....	206
Grafik 2.1: TRA2 Bölgesi Kişi Başına Tüketilen Sanayi, Mesken ve Toplam Elektrik Değerleri Kwh,2013.....	124
Grafik 2.2: Yıllara Göre Biten KSS Projeleri (Adet).....	157
Grafik 2.3: Yıllara Göre Biten KSS Projeleri (İşyeri).....	158
Grafik 2.4: GZFT Analizine katılan katılımcıların illere ve sektörlere göre dağılımı....	168
Harita 2.1: TRA2 Bölgesi Bölünmüş Yol Haritası.....	129
Harita 3.1: Küme ve Potansiyel Kümeler.....	187

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AK	: Avrupa Komisyonu
Ar-Ge	: Araştırma Geliştirme
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BGUS	: Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi
BAKA	: Bölgesel Kalkınma Ajansları
BKİ	: Bölge Kalkınma İdaresi
BMKP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
BSK	: Bitümlü Sıcak Karışım
ÇATOM	: Çok Amaçlı Toplum Merkezi
ÇED	: Çevresel etki değerlendirmesi
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DFD	: Doğrudan Finansman Desteği
DHMI	: Devlet Hava Meydanları İşletmesi
DOKAP	: Doğu Karadeniz Projesi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
GİDEM	: Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezi
GSBH	: Gayrisafi Bölgesel Hâsıla
GSİS	: Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı
GSKD	: Gayrisafi Katma Değerin
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
GZFT	: Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler
HIV/AIDS	: Edinilmiş Bağışıklık Eksikliği Sendromu
İBBS	: Türkiye İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması

İŞKUR	: Türkiye İş Kurumu
KAYS	: Kalkınma Ajansları Yönetim Sistemi
KEDV	: Kadın Emekini Değerlendirme Vakfı
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme
KOP	: kamu hizmetleri katılım payı
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
KÖY	: Kalkınmada Öncelikli Yöre
KÖYDES	: Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi
KSS	: Küçük Sanayi Sitesi
MTA	: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OSB	: Organize Sanayi Bölgesi
PTT	: Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü
SEGE	: Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
SERKA	: Serhat Kalkınma Ajansı
SODES	: Sosyal Destek Programı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TANAP	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TAP	: Trans Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı Projesi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TDİOSB	: Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi
TEK	: Türkiye Elektrik Kurumu
TGMPİ	: Türkiye Grameen Mikro Kredi
TİSVA	: Türkiye İsrafı Önleme Vakfı
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TÜBİSAD	: Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Teknik Araştırma Kurumu

- TÜİK** : Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRKONFED: Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu
TÜSİAD : Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
UDY : Uluslararası Doğrudan Yatırımlar
ÜKKB : Üretici Köy Kooperatif Birlikleri

SİMGELER LİSTESİ

\$	: ABD Doları
%	: Yüzde
< 1 km	: 1 kilometreden küçük
€	: Avrupa Birliği Para Birimi (Avro)
Kg	: Kilogram
kwh	: Kilovat Saat
Km	: Kilometre
m ²	: Metrekare
₺	: Türk Lirası

GİRİŞ

Rekabet üzerine kurulu küresel ekonomik düzen bölgesel kırılganlıkları artırmakta, son dönemde yaşanan ekonomik krizlerin yarattığı sorunlar tüm yerel ekonomileri etkilemiştir. İşsizlik oranlarındaki artış ve gelir dağılımındaki bozulma eşitsizlikleri artırıcı bir etki yapmaktadır.

Bu tez çalışmasının amacı, Türkiye genelinde bölgesel/yerel kalkınmanın TRA2 Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) özelinde incelenerek, bölgenin kalkınmasının önündeki temel sorunlar tespit edilip, çözüm için önerilerde bulunmaktır.

Bu tez ile ilgili yapılan araştırmaların yöntemi hem nicel hem de nitel gözlemler, istatistikî dokümanların ve kaynakların birlikte değerlendirilmesiyle oluşturulmuştur. Tez konusuyla ilgili ulusal ve uluslar arası kaynaklardan yararlanılmıştır. Aynı zamanda Serhat Kalkınma Ajansı yetkilisi ve Kafkas Üniversitesi öğretim üyesinin katkılarından faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, bölgesel kalkınma kavramının kuramsal ve kavramsal düzeyde literatürdeki durumları incelenerek bölgesel kalkınmanın yıllar itibariyle ve dönemsel olarak değişimleri ve gelişmesi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde TRA2 Bölgesi'nin kalkınması ile ilgili mevcut yapılar, planlamalar incelenip olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirilerek mevcut durum analizi yapılmıştır. Üçüncü bölümde tespit edilmiş sorunlar, Bölgesel Kalkınma ile ilgili ulusal ve uluslar arası değerlendirmeler, ağırlıklı olarak TÜİK, Ekonomi Bakanlığı ve Kalkınma Bakanlığı verileri dikkate alınarak incelenmiştir.

TRA2 Bölgesi'nin kalkınmasında, rekabet gücünün arttırılmasında bölgede güçlü ve örgütlü bir yapı, bölge ve ülke nüfusunun sağlıklı ve yeterli düzeyde beslenmesini sağlayacaktır. Ayrıca, ihracata konu olan hammaddelerin üretimi ile toplumun güvencesi için tarım-sanayi ilişkilerinin kurulup, kırsal/tarımsal sanayi ve

tarıma dayalı sanayilerin gelişmesinin sağlanması için ana faktörün “Üretici Köy Kooperatif Birlikleri” olacağını önermekteyiz.

I. BÖLÜM

1. BÖLGESEL VE YEREL KALKINMADA YENİ YAKLAŞIMLAR

1.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınma Kavramları

Geleneksel anlayışa göre bölge, yan yana gelen yerel birimlerin mekansal bütünlüğü ile oluşan, ulus devletin dışına kapalı, ulus devletin denetiminde, sınırları çizilmiş olan bir birimdir. Küresel anlayışta ise “bölge”, ilişki ağı ile belirlenen, mekânsal süreklilik koşulu olmayan yerellerin oluşturduğu, uluslararası ilişkilere doğrudan açılan, sınırları değişken birimdir (DPT 2000: 7).

Bir coğrafi alan olarak bölge (region) bir mekanı tanımlamaktadır ve bölge kalkınmanın temel bir ögesi ve analiz birimidir. Geçmişte ulus devletin alt birimi olarak tanımlanan bölge, günümüzde küresel sistemin bir parçası ve kalkınma süreçlerinin yeni birimi olarak işlev kazanmıştır. Bölge, Latince “regio” yani “çevre” ya da alan” anlamına gelmektedir. Ölçek açısından ise bölge, bir devletin içindeki ekonomik, siyasal, yönetsel, coğrafi, kentsel, kültürel ve etnik ölçütler kullanılarak tanımlanan alt sistemler olabileceği gibi, uluslararası düzeyde aralarında ekonomik, siyasal ve askeri çıkar birliği olan devletlerden oluşan topluluk olarak da tanımlanabilir (Mengi 2001: 22).

Bölge sözcüğü bir mekan birimini ifade etmekte olup boyutu ve içeriği, sözcüğün kullanıldığı bağlama göre değişebileceği gibi aynı bağlamda farklılık da gösterebilir. En genel tanımı ile bölge, kentten büyük ve ülkenin genelinden küçük bir mekansal birim olarak tanımlanabilir (Mengi 2001: 23).

Yerel kavramının sözlük anlamı ise, “belirli bir yerle ilgili olan, mahalli, lokal” karşılıklarını ifade etmektedir. Yerel, bulunduğu yere, bölgeye has ve ait olan anlamına gelmektedir. Yerel kavramı kültürel unsurlar söz konusu olduğunda yöresel, yöreye özgü anlamını da içermektedir. Yerele ait özellik kazanmayı ifade eden yerelleşme, küreselleşme sürecinde sınırların kalkması ile birlikte farklılıkların görünür kılındığı, çoğulcu bir ortamı meydana getirmiştir (Varol 2010).

Kalkınma, yalnızca kişi başına gelirin ve salt üretimin artırılması olmayıp, az gelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi, yenileştirilmesidir. Kişi başına düşen milli gelirin artmasının yanında, genel olarak üretim faktörlerinin etkinlik ve miktarlarının değişmesi, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içindeki payının artması gibi yapısal değişiklikler, kalkınmanın temel öğeleridir.

Kalkınma bir ülkenin ekonomik, toplumsal, siyasal yapılarının değişerek insan yaşamının maddi ve manevi alanda ilerlemesi ve giderek toplumun refahının artmasıdır. Bu bakımdan kalkınma sadece sayılarla belirlenen ekonomik büyümeyi içermemektedir. GSMH’deki artışla belirlenen ekonomik büyüme yanında, ulusal gelir dağılımının daha adil olmasını ve sanayi toplumuna geçiş aşamasında ülkenin kaynaklarının uygun bir şekilde kullanılmasını sağlar. Bir ülkenin kalkınmışlığından bahsedebilmenin tek yolu ülkenin maddi varlığının yanında halkın refahının artıp, kültürünün yaygınlaşması, eğitim seviyesinin kaliteli ve yaygın olması ile insana ait değerlerin bireylerin yaşamını düzenlemesidir.

Ekonomik kalkınma, sanayileşme ve büyümeye atfedilen anlamlar çoğu zaman birbirine karıştırılmakta ve birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir. Örneğin, ekonomik kalkınma ve büyüme birbirlerinin yerine aynı kelimeler gibi kullanılmaktadır.

Ancak ekonomik kalkınma ve büyümeyi tanımlayan ve aralarındaki farkı vurgulayan kelime yapısal değişim kelimesidir. Ekonomik kalkınmaya atfen kullanılan bir başka kelime de yapısal değişme kavramıdır (Karataş ve Çankaya 2010: 33).

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde kalkınma olgusu kapsamlı olarak incelenmeye başlanmış ve gelişmiş ülkelerin tarihsel deneyimi, kalkınmanın büyük ölçüde fiziki sermaye birikimi süreci olarak algılanmasına neden olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler sermaye birikimi süreçlerini ve iktisadi büyümeyi hızlandıracak kalkınma politikalarının üzerinde odaklanmış, 1950 ve 1960'lı yıllarda gelişmiş ülkelerin yanı sıra, gelişmekte olan ülkelerin de hızlı bir iktisadi büyüme sürecine girdikleri bir dönemi temsil etmiştir (Şenses 2001: 93-109).

İktisadi büyüme alanında olumlu bir gelişme yaşanmış olmasına rağmen, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yoksulluk, işsizlik, temel gereksinimlerin karşılanması, gelir dağılımı vb. sorunlarını çözememiş olmaları, 1960'ların sonlarından başlayarak kalkınma sürecinin yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Az gelişmiş ülkelerin kendi içyapısından kaynaklanan olumsuz kurumsal yapı, nüfus ve gelir düzeyi gibi sorunların mevcut olması ve gelişmiş ülkelere farklı olan bu sorunların daha da artması 1950'li ve 1960'lı yılların hızlı büyüme döneminde dahi birtakım tartışmalara neden olmuş, daha sonraki dönemlerde de sorunları derinleştirmiştir (Şenses 2001: 110-129).

1980'li yıllarda bölge kavramını da içeren yerel birimler, değişen dünya düzeni, artan küresel ilişkiler ve kurumlar çerçevesinde elde ettikleri göreceli konumla tanımlanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, yerel-küresel etkileşimi ve yerelin bu etkileşim içinde sürdürülebilir gelişmesini sağlayacak rekabet gücü ön plana çıkmaktadır. Bu değişim, “yerelin potansiyeli, ilişkileri ve kurumları ile farklı ağlar içinde var olmasını sağlayacak bir bütünün bölge olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Artık bölge kavramı, eski edilgen kimliğinden kurtularak, kendi kapasiteleri, birikimleri ve kimlikleri ile dünya içinde var olmaya çalışan bir içeriğe sahip olmuştur.

21. yüzyılın başında bölge, 1960'ların yarı kapalı ekonomik sistemin bir parçası olmaktan çıkmış, dünyadaki farklı nitelikli ve amaçlı ağlar içinde yer alabilen ve bunlarla etkileşim içinde olan mekansal birime dönüşmüştür (Eraydın 2006: 397-420).

1.1.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınma Kavramının Teorik Arkapları (Altyapısı)

Kalkınma, toplumsal değişim ve gelişmede rol alan faktörlerin etkinliklerine göre içerik kazanmakta ve toplumsal değişimlerin neden ve sonuçlarını inceleyen iktisatçılara, sosyologlara ve tarihçilere göre farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Örneğin, Marks kalkınmayı tarihsel şartlardaki değişimlerle açıklarken, Milner o dönemdeki hükümet faaliyeti olarak değerlendirmektedir (Yavillioğlu 2002: 59-61).

Tarih boyunca insanlar doğal kaynakların doğada bol miktarda ve sınırsız olarak bulunabileceğini düşünmüşler bu ise ekonomistlerin çevre sorunlarını uzun süre görmezden gelmesine neden olmuştur. İnsanoğlu özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında teknolojik ve endüstriyel gelişme alanında meydana gelen dönüşüm nedeniyle doğal kaynakları sorumsuzca kullanmış ve doğal çevreyi tahrip etmiştir. Kalkınma aşamasında doğanın aşırı bir şekilde zorlanarak tahrip edilmesi sonucu çıkan çevresel sorunlar, insanoğlunu geleneksel refah anlayışının sorgulanmasına yöneltmiştir. Doğayı hiç tükenmeyecek bir faktör gibi değerlendiren refah anlayışı zamanla yerini insan refahı için çevrenin korunması gereği anlayışına bırakmıştır.

Kalkınma kavramının sürdürülebilirlik boyutu, uluslararası doğa ve doğal kaynakları koruma birliği tarafından “dünya koruma stratejisi”nin sunulmasıyla 1980 yılında önem kazanmıştır. Fakat bu stratejinin kalkınmanın yalnızca arz yönüyle ilgilenmiş olması stratejinin eksik bir anlayışı ortaya koyduğunu göstermektedir. Kapsamlı bir sürdürülebilir kalkınma için arz yanında talebin yapısının ve düzeyinin de değiştirilmesi gereklidir. Bu nedenle strateji, sürdürülebilir kalkınma yerine ekolojik sürdürülebilirlikle ilgilenmektedir. Stratejinin temel hedefleri olan ekolojik süreçlerin ve yaşam destek sistemlerinin devamının sağlanması, biyolojik çeşitliliğin korunması, ekosistem ve çevrenin sürdürülebilir kullanımı dikkate alındığında sürdürülebilirliğin sadece ekolojik yönünün gözlendiği dikkat çekmektedir (Ceylan 1995: 205).

2000 yılında Birleşmiş Milletler başkanlığında 189 ülkenin katılımıyla hazırlanan ve 2015 yılına kadar gerçekleştirilmek üzere dünyadaki aşırı yoksulluğu azaltmayı amaçlayan Binyıl Kalkınma Hedefi (aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırmak, herkes için evrensel ilköğretim sağlamak, cinsiyet eşitliği ve kadının güçlendirilmesi, çocuk ölümlerini azaltmak, anne sağlığını iyileştirmek, HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak, kalkınma için küresel bir ortaklık kurmak) kalkınmakta olan ülkelere bir yol haritası sunmaktaydı. 2015 yılında sona erecek olan binyıl kalkınma hedeflerinin ardından 2015 sonrası için küresel kapsamda bir sürdürülebilir kalkınma yol haritasının belirlenmesi için 2014 yılında (23-30 Eylül 2014) iki yüze yakın ülkeden pek çok kurum ve temsilcinin katılımıyla toplanan Birleşmiş Milletler'in 69. Genel Kurulu sürdürülebilir kalkınma yol haritasını belirledi. Bu toplantıyla birlikte 2015 sonrası küresel kalkınma yol haritası, "binyıl hedefleri" yerine, "sürdürülebilir kalkınma hedefleri" olarak oluşturuldu. Yoksulluğun her biçiminin her yerde ortadan kaldırılması, eğitimde eşitlik, cinsiyet eşitliği, kapsayıcı ekonomik büyüme, iklim değişimine karşı acil önlemler, herkes için adalet ve sürdürülebilir kalkınma için küresel işbirliği sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yerini aldı.

Kalkınma teorisi, ekonomik faktörlerle olduğu kadar sosyal, kültürel, politik ve psikolojik etkenlerle de yakından bağlantılıdır. Ancak özellikle iktisadi anlamda kalkınma ve büyüme kavramları II. Dünya Savaşı'nın bitiminden günümüze geçen süreçte en çok tartışılan konular arasında yerini almıştır. İktisadi büyüme, genel anlamda bir ekonominin üretim kapasitesindeki artış olarak ifade edilir. Üretim kapasitesindeki artış Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH), Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ya da kişi başı GSMH veya GSYİH'deki artış ile ölçülür. GSMH, bir ekonomide bir ulusun bir yıl içinde ürettiği nihai mal ve hizmetlerin toplam değeridir. GSYİH ise sadece ülke sınırları içinde üretilen mal ve hizmet toplamını kapsamaktadır.

Ekonomik büyümeyle ekonomik kalkınmayı karşılaştırdığımızda kalkınmanın büyümeye nazaran oldukça geniş kapsamlı olduğu görülmekte ve gerek nicel gerekse nitel yönlü bir olgu olduğu görülmektedir. Sermaye birikimi, sanayileşme ve ekonomik büyümeyi kapsayan ve bir bütün olarak yapısal bir değişimi ifade eden kalkınma,

gelişme yolundaki tüm ülkelerin ortak hedefidir. Zira kalkınmanın nihai hedefinde toplumsal yaşamdaki standartların arttırılması vardır (Özyakışır 2011: 6). Bir ülkenin ekonomik kalkınmasının altında yatan düşünce aslında GSMH ya da GSYİH'deki artışın, ülkenin geniş kitleleri tarafından adil ve eşit bir şekilde paylaşılması gerektiği şeklindedir.

Dünya ekonomisi ve coğrafyasındaki gelişmelerin ülkelerin sosyo-ekonomik yapısında, bölgeler arasında ve kentsel mekanlarda planlama açısından önemli değişikliklere yol açtığı bir sürecin içinde bulunuyoruz. Yaşanan değişim süreçleri kalkınma kavramı yanında “bölge” ve “yerel” kavramlarını da değişime uğratmıştır. Üretim sistemlerindeki köklü değişim üretimin bulunduğu mekan ile bağıntı zayıflatmakta, her aşaması ayrı bir coğrafyada gerçekleşen üretim giderek uluslararasılaşmaktadır.

Öte yandan akışkanlığı ve mekansal hareketliliği hızla artan sermayenin bazı bölgelerde yoğunlaşması dünya üretimi ve gelirinin dağılımında var olan eşitsizlikleri giderek derinleştirmektedir. Benzer gelişmişlik düzeylerine sahip ülkeler arasında bile farklılıkları artıran bu süreç, yol açtığı eşitsiz gelişme nedeniyle ülkeler arasında ve ülke içindeki bölgeler arasında gelişmişlik farklılıklarını daha da artırmakta, sosyal kutuplaşmaya ve yeni tür eşitsizliklere yol açmaktadır.

1815 -1914 dönemi kapitalizmin ilk küreselleşme dönemidir. Bu dönemden önce 1789 Fransız İhtilali ile kapitalist burjuvanın önü açılmıştır. Bu devrede finans sermayesi gücünü ilk kez, ülkeler arasındaki savaşları finanse ederek göstermiş ve Britanya'nın galibiyeti ile gücünü bütün dünyaya yaymıştır. Aynı finans sermayesi ABD'nin de gizli destekçisi olmuş ve git gide ABD'nin yanında yer almaya başlamıştır. 1914'ten sonra ABD Merkez Bankasını ve para basma yetkisini de eline geçiren bu güç, dünya hâkimiyetine yönelmiştir. Zira bu dönem Anglo-Sakson finans sermayesi lehine sonuçlar doğurmuştur.

1930'larla birlikte, uluslararası iktisadi normlar ve kurallar bakımından sistem (regime) değişikliği denecek kadar esaslı iki farklı tecrübe yaşamıştır. Bu iki tecrübe,

kabaca 30 yıl gibi bir zaman aralığı ile birbirinden ayrılmaktadır. Keynesyenizm ile karakterize olan ve uluslararası Bretton Woods anlaşmasıyla yönetilen ilk sistem, 1945-1975 arasındaki döneme tekabül etmektedir. 1950’li yıllara kadar biçimlenen kapitalist süreç Fordizm olarak adlandırılmakta olup, Keynesyen Refah Devleti uygulamaları da sisteme işlerlik kazandırmıştır. Ancak 1970’li yıllarla birlikte, sistemin bunalımı belirginleşmiştir.

Bretton Woods sisteminin aksaması sonrasında başlayan ikinci sistem ise 1980-2000 dönemini kapsamaktadır ve dünya çapındaki ilk kredi krizinin meydana geldiği 2007-2008 yıllarına kadar hüküm sürmüştür. İkinci sistem, neo-liberalizm, tüm ülkeler için benzer politikaları uygulamaya koyan “Washington Konsensüsü” ya da “küreselleşme konsensüsü” olarak anılmaktadır. Bu süreç İkinci Dünya Savaşı ile Anglo-Sakson finans sermayesine meydan okumak isteyen Almanya’nın tasfiyesi ile başlamıştır (Çetin 2012: 76-77).

İkinci Dünya Savaşı ile Almanya tasfiye olmuş ancak bu sefer de SSCB ile Anglo-Sakson dünya arasında Soğuk Savaş dönemi başlamıştır. SSCB de aynı finans sermayesinin kullandığı nüfuz ve güç ile 1990 yılında tasfiye edilmiştir. Bu gelişmelerden sonra dünyada tek kalan Anglo-Sakson finans sermayesi 2008 yılındaki büyük finans krizi ile gücünü zirveye taşımıştır (Çetin 2012: 78).

Gelirin elde edilişi ve bölüşüm süreci belirli noktalarda finans piyasaları ve finansal sermaye ile etkileşimde bulunmaktadır. Bu ilişkilerin kurulma biçimi, niteliği, süresi ve sayısı gelir dağılımını etkilemektedir. Finans sermayesi, devlete, şirketlere ve nihai olarak bireylere fon sağlayarak gelirin oluşum, akım ve dağılım şemasının görünümünü değiştirmektedir. Bu değişiklikte en önemli ve etkin unsur üretken olmayan sermayenin üretime girmeden tüketim ve dağılımda yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, gelir dağılımını sermaye sahibi olmayanlar aleyhine değiştirerek yoksulluğu da etkilemekte, aynı zamanda faktör geliri ve kredilerin maliyeti olan faiz unsurunu da toplam gelir eşitsizliğinin en büyük sorumlusu haline getirmektedir (Çetin 2012: 79-83).

Küreselleşme süreciyle birlikte yaşanan gelir dağılımı eşitsizliğinin artışı, ülke içindeki gelir eşitsizliğinden çok, ülkeler arası gelir eşitsizliğinden kaynaklanmaktadır. Ülkeler arası gelir dağılımındaki değişim ekonomik büyüme oranlarına ve ülkelerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri ticaretin niteliğine bağlı olarak değişmektedir. Bu anlamda, ekonomik büyüme oranı salt liberalizasyon süreci ile değil, aynı zamanda tasarruf oranı, yatırım oranı ve eğitim politikaları gibi etkenler tarafından da etkilenmektedir. Küresel ekonominin temel özelliklerinden birini oluşturan gelir dağılımı eşitsizliği incelendiğinde, 19.yüzyılın başlarında gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen gelirin gelişmekte olan ülkelerin 3 katı olduğu ve “Altın Çağ” (1945-1975) dönemi dışında istikrarlı bir biçimde artarak, 2000’li yıllarda gelir dağılımındaki eşitsizliğin 20 katına yükseldiği görülmektedir. Gelir dağılımındaki eşitsizlik, İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar sürekli artarken savaş sonrası dönemde, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik büyümeye bağlı olarak durağanlaşmış ve belirli ölçüde de düzelmiştir. Bu süreç ise 1980 li yıllardan bu yana artan ticaret ve dışa açıklık politikalarıyla birlikte devam etmektedir (Temiz 2004: 126). Günümüz küresel kapitalizminin belirgin bir özelliği gelirin ve servetin dağılımını sadece ülkeler arasında değil, ülkelerin kendi içinde bölgeler ve sınıflar arasında giderek daha eşitsiz hale getirmesidir.

1.1.2. Bölge ve Yerel Kavramlarının Kalkınmadaki Rolü

Bölge kavramının dünyada olduğu gibi ülkemizde de anlamının kesin bir tanımı yoktur, yani tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bölge sözcüğünün ifade ettiği mekan boyutu ve içeriği, sözcüğün kullanıldığı yere göre farklılıklar gösterebileceği gibi aynı yerde de farklılık gösterebilmektedir (DPT 2000).

1980’lerden itibaren yaşanan küreselleşme, bölgeselleşme ve (bölgesel birliklerin oluşumu) Post-Fordist üretime geçiş, bilginin daha geniş toplumsal çevrelerde yükselen bir değer olduğunun farkına varılması vb. ekonomik, sosyal, teknolojik ve politik değişimler geleneksel bölge kavramını da değiştirmiş ve tartışılır kılmıştır.

Geleneksel anlayışa göre bölge kavramını tanımlamaya çalışırsak; yan yana gelmiş birimlerin mekansal bütünlüğü ile oluşan, ulus devlet dışına kapalı, ulus devletin denetiminde sınırları çizilmiş bir birikim iken, küresel anlayışta ilişki ağı ile belirlenen uluslararası ilişkilere doğrudan açılabilen, sınırları değişken bir birim olduğunu görebiliriz. Buradan hareketle ilişkiler ağının niteliği ve ilişkilerin yoğunluğu yerelin, dolayısıyla bölgenin gelişmişliğini belirlemektedir. (DPT 2000: 7).

Kuramsal alandaki bütün tartışmalara karşın, toplum bilimlerinde “bölge”nin bir gerçeklik olma niteliğini bugün de koruduğu görülmektedir. İçinde bulundukları sektörlerle göre bölgeleri; doğal bölge, ekonomik bölge, sosyo-kültürel bölge, yönetsel bölge olarak dört kategoriye ayırabiliriz. Bu bölgeler planlı bir şekilde oluşmuşlardır. Sektörler belli noktalarda yoğunlaşmış ve mekanın fonksiyonu da bu şekilde farklılaşmıştır (Keleş 1997).

Bölgesel kalkınma, sanayileşmenin belli bölgelerde toplanması sonucu ortaya çıkan bu eşitsizliği ortadan kaldırmak amacı ile geri kalmış bölgelerin sanayileştirilerek, ülke içinde adil bir refah dağılımının sağlanmasıdır.

Bu temel amacı gerçekleştirebilmek için uygulanan bölgesel kalkınma politikaları, bölgeler arasındaki eşitsizlik derecesine göre değişmektedir. Mekansal gelişmenin ana birimi “yerel” olarak tanımlanmaktadır. Kimi zaman bölge kimi zaman ise kentle örtüşen yerel, hem gelişmenin hem de yönetimin temel birimi olmaktadır. Yereli önemli kılan tanım ise, kendi kapasitesini ve birikimini, yapabilirliği ve kendisinde gömülü olan bilgiyi kullanarak küreselleşen dünyada rekabet gücü kazanan bir birim olarak benimsenmesidir (Eraydın 2006: 59).

Küreselleşme ile birlikte ulusal kalkınma anlayışı yerini bölgesel ve yerel kalkınma anlayışına terk etmiş bu bağlamda yerelin kalkınma konusunda ön plana çıkması, bölgesel kalkınma kavramının anlamının ve kapsamının da değişmesine neden olmuştur. Oysa bölgesel kalkınma anlayışı 1970’lere kadar merkezi hükümet sorumluluğunda ulusal kalkınmanın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu döneme kadar ulusal kalkınma stratejileri sektörler arasında, gelir dağılımında ve bölgeler arasında dengenin sağlanması üzerinde odaklanmış, bunun sağlanabilmesi için de ulusal

ve bölgesel planlamada yeni teknikler ve yöntemler geliştirilmiştir. Bölgesel gelişmenin desteklenmesi ve bölgeler arası eşitsizliklerin giderilmesi için planlamanın önemi 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krize kadar devam etmiş, bundan sonra kalkınmada; “yerel”, gündeme gelmiş ekonomik krizle birlikte, “ulusun bir alt birimi olarak tanımlanan bölge kavramı yerine, kendi olanakları, birikimleri ve potansiyeline dayalı olarak var olma mücadelesini sürdürebilecek yerel kavramı” öne çıkmıştır. Günümüzde ise “yerel”, üretken kapasitelerin dışa açılarak dünya ekonomisine eklemlenme biçimleri dolayımında tanımlanmaktadır. 1980’lerin başından itibaren öncelikle gelişmiş ülkelerde, merkezi olmayan kalkınma ajansları ve düzenleyici kurumlar ve yerele odaklanmış yeni bölgesel politikalar teşvik edilmiştir. 1980’lerde yerel, değişen dünya ile kurduğu küresel ilişkiler temelinde tanımlanmaya başlanmıştır. Bu değişimle beraber, bölge kavramı da “dünyada farklı ağlar içinde yer alan ve bunlarla etkileşim içinde olan” yerellikler olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Yeni dönemin yerel ve bölgesel politikaları, ulusal ekonomilerin dışa açılması ve küreselleşmenin getirdiği hızlı değişim sonucu yerel ekonomilerin ulusal ve küresel piyasada yer edinme mücadelesine dönüşmüştür. Büyük sanayinin yoğunlaştığı bölgelerde, yerel yönetimlerle işbirliği içinde olan, küçük sanayi ya da girişimcilere destek veren, bunlar arasında karşılıklı güvene dayalı işbirliği ağlarını, yereldeki şirketlerin kümelenmelerini (*cluster*) teşvik eden ve “yeni bölgeselcilik” olarak da adlandırılan bu yeni yaklaşım, farklı yerel ve bölgesel birimlerin kurulu kapasitelerinin ve kendilerine özgü dinamiklerinin gelişmesini bölgesel kalkınma politikalarının öncelikli tercihi olarak belirlemektedir. Yeni bölgesel kalkınma yaklaşımında;

- Ulusal bölgesel kalkınma politikasının hazırlanması ve uygulanması için ulusal ve ulus-altı kurumların/yerel yönetim birimlerinin karşılıklı ve tamamlayıcı rollerinin belirlenmesi
- Bu kurumların üstlendikleri rollere uygun olarak her birine verilmiş sorumluluk ve yetkilerin belirlenmesi
- Üretimin yapıldığı yerlerin mekansal düzenlemesinin yapılması
- Genel çerçevesi ulusal kalkınma stratejileri tarafından belirlenen hedef ve amaçlara uygun olarak ulusal ve bölgesel kalkınma potansiyellerini etkileyebilecek araçların belirlenmesi göz önüne alınmaktadır.

Görüldüğü gibi, bu “esnek” ve yerel birimlerin üretken kapasitelerini harekete geçirerek kullanmaya olanak tanıyan yeni kalkınma yaklaşımı için de ulusal bir planlamaya ve bu planlama çerçevesinde yerel birimlerin sorumluluk ve yetki alanlarını tanımlayan yeni kurumlara ihtiyaç duyulmaktadır (Güler, Aksu ve Demirbaş, 2012, <http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/161/17.pdf>, 8 Kasım 2014’te erişildi).

1.1.2.1. Bölgesel ve Yerel Kalkınmanın Amaçları

Bölgesel ve yerel kalkınma politikasının amaçlarını üç grupta toplayabiliriz.

Sosyal karlılık ilkesi; bölgesel kalkınma politikasının ilk ilkesi olarak sosyal karlılık ilkesi, geri kalmış yörelerde kısa vadede ekonomik olmasa bile, uzun vadede ekonomik olan ve sosyal karlılığı yüksek yatırımların devlet tarafından yapılmasıdır.

Günümüzde modern devlet konusundaki ideal anlayış, toplum refahını yükseltmeye yöneliktir. Sosyal yarar, özel yarara tercih edilmektedir. Üretim kaynaklarının kısıtlı olması ve bu doğrultuda kaynakların alternatif kullanımları arasında dağıtım kararı verilirken, sosyal fayda ve özel faydanın paralellik göstermediği bilinir. Her şeyden önce firmalar için temel amaç, karını maksimize edecek yatırım alanlarına ve bölgelere yönelmektir. Geri kalmış bölgeler için ekonomik açıdan çok büyük önem arz eden, aynı zamanda kalkınmanın başlamasını ve devamını sağlayacak, bölgeler arası ekonomik ve sosyal gelişme farklılıklarını minimize etmek amacıyla ekonomik karlılığı düşük olan, ancak sosyal karlılığı yüksek olan bu yatırımların kamu tarafından gerçekleştirilmesi gerekmektedir (İldırar 2004: 17).

Kalkınma kutbu ilkesi; bölgesel kalkınma politikasında savunulan ikinci ilke, birinci ilkenin de doğrultusunda kabul edilen kalkınma kutbu yaratılması ilkesidir. Ekonomik gelişme, bir ülkenin tüm yörelerinde aynı anda başlamaz. Kalkınma için en uygun koşul nerede ise orada başlar ve buralarda yoğunlaşır. Belirli bir yoğunluğa eriştikten sonra çeşitli kanallardan değişen nihai etkilerle tüm ekonomiye yayılır (Dinler 2005: 273).

Halkın katılımı ilkesi; bölgesel kalkınma politikasının üçüncü ilkesi, bölgesel kalkınma süreçlerine, başka bir ifade ile bölgesel kalkınma planlarına “*halkın Katılması*”dır. Uygulanacak olan politikada halk söz sahibi olur, sosyal ve ekonomik ortamın etkin birlikteliği sağlanırsa bölgesel kalkınma politikası başarılı olacaktır. Halk programlara katılmadığı sürece, programlar halktan kopmuş bir yönetimin eseri olacak ve başarı olasılığı minimum seviyede olacaktır (Dinler 2005: 274).

Yukarıda belirtilmiş olan ilkelerin en önemli amacı; ekonomik kalkınmanın ve büyümenin sağlanmasıdır. Bunun için de ülkenin mevcut kaynaklarının en realist ve verimli bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Bölgesel/yerel kalkınmanın amaçlarını şu şekilde sıralayabiliriz (Dinler 2005: 273).

- Bölgesel dengesizliğin azaltılması,
- Her türlü kaynağın, ekonomik faaliyetlerin ve nüfusun coğrafi bölgeler arasında dengeli dağılımının kolaylaştırılması,
- Bölgenin değerlendirilmesi,
- Bölgenin düzenlenmesi,
- Gelişmenin ülkeye yayılması,
- Bölgesel ve yerel gelişme,
- Bölgesel ekonomilerin entegrasyonu,
- Bölgelerde sağlıklı büyümenin teşviki,
- Endüstrinin bölgeler arasında uygun dağılımının sağlanması,
- Ulusal ekonomik gelişmeden adil bir payın daha az gelişmiş yörelere yöneltilmesi.

1.1.2.2. Bölgesel ve Yerel Kalkınmanın Doğuşu ve Gelişimi

Bölgesel kalkınma kavramının uzun bir geçmişi yoktur. Kavram kalkınma iktisadının ortaya çıkmasıyla birlikte gündeme gelmiş ve daha çok 1940’lı yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. İlk olarak Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri

arasındaki farklılıklar nedeniyle ortaya çıkmış olsa da bu kavram artık az gelişmiş tüm bölgeler için önem taşımaktadır (Gök 2004: 75-80).

Bölgesel gelişme politikalarında son yirmi yılda önemli değişiklikler olmuştur. 1950’li yıllardan sonra kabul görmüş olan bölgesel gelişme kavramının anlamına baktığımızda bu kavramın “büyümenin ön koşulu olarak (büyük kısmı devlet tarafından fonlanan) büyük altyapı yatırımları”nı içermekte olduğunu görmekteyiz. Günümüzün bölgesel gelişme anlayışına baktığımızda yenilik, yenilikçi çevre, bilgiye dayalı kalkınma anlayışı, karşılıklı bağımlılık ve yerel kültür gibi kavramları kapsadığını görebiliriz. II. Dünya Savaşından 1980’li yıllara kadar geçen sürede bölgesel politikalar 1970’li yıllarda yaşanan krizler sonucu geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Keynesçi stratejiler bu dönemde hakim hale gelmiş, büyüme sürecinde devletin önemli rolü olurken, doğrudan bir aktör olarak yönlendirici olmuştur (Kılıç 2013: 6) .

1970’li yıllarda yaşanan krizler ve bunun sonucunda gelişen neo-liberal ekonomi politikaları Keynesçi ve ithal ikameci gelişme stratejilerinin geri plana itilmesine neden olmuştur. Özel sektörün ve piyasanın desteklenmesine yönelik politikalar öne çıkmıştır. 1980’lerde başlayıp 1990’lı yılların ortalarına kadar olan dönemdeki bölgesel politikaların gelişmeye başlaması savaş sonrası ekonomik düzenin kendini yeniden düzenlenmesi için yaşadığı zorlukları aşabilme becerisini geliştirmiştir. 1990’lı yılların ortalarında uygulanan, halen etkisini göstermekte olan bölgesel politikalar, tek kutuplu hale gelen dünyada krizleri aşabilmek için gerekli teknolojik yapılanmanın yeniden örgütlendiği bir ortamda ortaya çıkmıştır (Kılıç 2013: 7).

1.1.3. Yerel Kalkınmaya Genel Bir Bakış

Bir iktisadi kalkınma modeli olarak Yerel Ekonomik Kalkınma, dar anlamıyla kent ekonomisini canlandırarak yeni iş imkanları yaratacak olan etkin politikaların belirlenmesi, bu politikaların en verimli ve etkin bir şekilde bir araya getirilmesi olarak tanımlanabilir.

Yereldeki sosyo-ekonomik gereksinimlere uyarlanmış olan yerel ekonomik kalkınma, ekonomiyi canlandırmak için iş alanları yaratmak suretiyle işsizliği önlemek ve yoksullukla mücadele üzerine geliştirilen yerel politika ve kavramlardan oluşur. Etkin yerel yönetim bu planların uygulanabilirliği açısından çok önemlidir.

Dünya Bankası'nın yapmış olduğu tanımlamaya göre yerel kalkınma; Şehir, metropolitan alan ve alt ulusal bölge olarak tanımlanan topluluktaki herkesin yaşam kalitesini iyileştiren ve ekonomik faydaları artıran, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için yerel otoritelerin, özel sektörün, kar peşinde koşmayan kurumların ve yerel halkın birlikte çalışmasıdır (World Bank 2011).

Günümüzde kırsal alanlarda sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşebilmesi için, küreselleşme ve yerel ekonomik kalkınma iki önemli gerçekliktir. Sağlıklı ve uygulanabilir kalkınmanın olabilmesi için hem küreselleşmenin etkilerini avantaja dönüştürebilmek hem de yerel kalkınma modellerinde içsel dinamiklerin kullanılmasını sağlayabilmek büyük önem taşımaktadır. Küreselleşme süreci, yerel özelliklerin zayıflaması ve bazen kaybolması sonucunu doğurmuştur. Bu etkiyi en aza indirebilmek amacıyla, çeşitli platformlar ve uluslararası birlikler kurulmuş ve faaliyete başlamışlardır. Bu durum, küçük ölçekli yerleşmelerin ve turizm kaynaklarının tanınmasında olumlu etkiler sağlamıştır. Böylece kırsal kalkınmayı olumlu bir şekilde etkileyerek, kırsal yerleşmelere yeni bir ekonomik girdi sağlanmıştır (Karakuzulu 2014).

Ülkelerin işbirliği şeklinde paylaştığı bir süreç olan yerel ekonomik kalkınma, yerel aktörlerin çabalarıyla şekillenmiştir. Bunu, yerel paydaşlar arasındaki ortaklığı teşvik edici ve kolaylaştırıcı katılımcı bir süreç olarak, kolektif bir yapılandırmanın etkin kılınması olarak ve gerçek anlamda yerel kaynakların kullanımına dayalı stratejiler belirlemek, nihai hedefi geliştirici çalışmalar yapmak ve sürdürülebilir ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi olarak tanımlamak mümkündür.

Yerel ekonomik kalkınma: yerel manada gelişmek için yöreye ait doğal kaynaklar, sermaye, emek açısından sahip olunan avantaj ve potansiyellerin harekete

geçirilerek, ulusal ve uluslararası sermayenin yöreye çekilmesi çabasıdır. Yerel ekonomik kalkınma ile ekonomik gelişmenin sağlanması ve bölgede yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik ve kültürel yaşam seviyesinin idealize edilmesi yani toplumsal refahın ve gelişmişliğin artırılması amaçlanmaktadır.

1.1.3.1. Sosyo-Kültürel, Kurumsal ve Ekonomik Boyut

Yerel kalkınmanın birinci boyutu olan *sosyo-kültürel boyutu* incelendiğinde, sosyal adaletin sağlanması, kaynaklara eşit ve sürekli ulaşılabilirlik hakkı gibi temel ilkeler doğrultusunda sosyal yapının güçlendirilmesinin hedeflediği bir durum görülmektedir. Bu ilkeler doğrultusunda sosyal yapının geliştirilmesi için birtakım ana hedefler bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir (Aksakoğlu 2007: 13);

- Yerel kaynaklar yerel refahı arttıracak şekilde belirlenmelidir,
- Kültürel tesisler arttırılmalıdır,
- Tüm sosyal kesimler sürece dahil edilmelidir,
- Temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçilmelidir,
- Yerel değerler korunup geliştirilmelidir.

Yerel kalkınmada ikinci boyut olarak *ekonomik boyutu* ele aldığımızda ise; küresel düzeyde yaratılmış olan kaynakların dağılımında dengenin sağlanması ve bu kaynakların yerel topluluklarda olumlu değişimler içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. İşletmeler küresel rekabete dayalı üretim yapmadıkları ve küresel düzeyde ürünler üretmeyi başaramadıkları sürece küresel piyasa sistemi içinde yok olmaya mahkûmdurlar (www.kosgeb.gov.tr, 6 Aralık 2014'te erişildi).

Yerel kalkınmanın *üçüncü boyutu* olarak, *kurumsal yapı*: Kurum tanımında çoğunlukla yasa, yönetmelikler, mülkiyet hakları, kanunlar gibi direkt resmi kuruluşlarca ya da siyasal bir irade tarafından belirlenmiş olan kurallar formel kurumlar; buna karşın belli bir yerde tarihsel ve coğrafi koşulların uzun zaman içindeki etkisi sonucu biçimlenmiş ve yerleşik hale gelmiş değer yargıları olan yazısız kurallar ise enformel kurumlar olarak kabul edilmektedir. Kurumsal yapı ile ekonomik üretkenlik arasındaki ilişki daha çok iktisatçıların perspektifinden bir değerlendirmeye konu

olmaktadır. Oysa mekan bilimleri perspektifinden bakıldığında kurumlar ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişki farklı bir sorunsallaştırma yaklaşımıyla araştırmalara konu olabilmektedir. Bunlardan özellikle Amin ve Thrift (1995)'in kurumsal derinlik (institutional thickness) kavramı bu anlamda bölgesel kalkınma ile kurumlar arası etkileşimi anlamaya dönük önemli bir açıklayıcı çerçeve olarak durmaktadır. Martin (2000)'in de belirttiği gibi kurumsal derinlik kavramı, ekonominin kurumlar ve kuruluşlar arası ilişkilerle meydana gelen sosyal düzenleme ve yönetim biçimine denk düşen bir karşılığı olmakta; ekonominin organizasyonel işlerliğine dair öngörülerini barındırarak kurumlar ve bölgesel ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi açığa çıkarabilmektedir (Kaygalak 2013: 311). Bölgesel ve yerel kalkınma ile kurumlar ve kurumsal kapasite ve etkileşim arasındaki ilişki konusunda yeni ekonomik coğrafyacıların ve yeni kurumsal iktisatçıların katkısı büyük olmuştur.

Amin ve Thrift (1995) kurumsal derinlik ile bölgesel ekonomik kalkınma arasında bağlayıcı bir ilişki öngörmekte ve bölgesel rekabetçilik düzeyinin kurumsal yapılarca belirlendiğini savunmaktadır. Buna göre bir bölgenin kurumsal derinliği ekonomik kalkınma performansının önsel koşullarından biri olarak lanse edilebilir. Kurumsal derinlik kavramını ise 1) *güçlü kurumsal varlığa*; 2) *kuruluşlar arası güçlü etkileşime*; 3) *işbirliği ve ortak temsilin varlığına* ve 4) *kapsayıcı, kolektif hareketliliğin varlığına bağlı kabul edilmektedir*. Birincisiyle daha çok kişiler, firmalar, yerel otoriteler, araştırma birimleri, üniversiteler, ticaret odaları, sendikalar, ajanslar, dernekler, kalkınma ajansları ve meslek kuruluşları gibi değişik organizasyonların ya da kuruluşların sayıca çokluğu ve çeşitliliği ifade edilirken; ikincisi ile tüm bu kuruluşlar arası işbirliğini, dayanışmayı ve ağıyapıyı (network) oluşturacak güçlü etkileşim kanallarının varlığı ifade edilmektedir. Bu etkileşim ile üçüncü bir sonuç olan ortak hareket ve yönetim olanaklarının ortaya çıkabileceği, aktörler ve kuruluşlar arası çatışmanın minimize edildiği ortak temsil süreçlerinin olacağı kabul edilmektedir. Bunun sonunda da bölgesel kalkınma, gelişme, büyüme ve rekabetçilik gündeminin daha kapsayıcı (inclusive), ortak karar alma ve ortak eylemlerle yaşama geçirildiği demokratik bir kalkınma perspektifiyle oluşturulabileceği öne sürülmektedir. Dolayısıyla kurumların bölgesel ekonomik kalkınmadaki rollerinin analizi her bir kurumun değer olarak nasıl bir etki yarattığını tespit etmekten çok, mevcut haliyle

kurumsal yapının aktörlerin davranış kalıpları ve etkileşim düzeyleri üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu, ortak ve kolektif karar alma süreçlerine neden olarak demokratik bir kalkınma süreci yaratıp yaratmadığı sorunu üzerine odaklanması gerektiği ileri sürülebilir (Kaygalak 2013: 313).

Bölgesel gelişme politikalarını yerel ve bölgesel bazda uygulayacak kurumsal bir mekanizmanın geliştirilmesi gerekliliği, kurumların bölgesel ekonomik kalkınma süreçlerinde önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Herhangi bir bölge için uygulanacak program ve projelerin yönetimine ilişkin bazı görevlerin merkezi koordinasyonu, gözetimi ve denetimi için etkin kurumlara ihtiyaç vardır. Günümüzde bölgelerin rekabetçi üstünlüğünü yerelleşen bilgi ve kurumsal yapının gelişmişliği belirlemektedir. Geliştirilen yeni bölgesel politika araçları, sadece firmalar arasında değil, aynı zamanda firmalar ile yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve diğer bölgesel kuruluşlar arasındaki ilişki ve işbirliği ile şekillenmektedir (DPT 2008: 16-17).

1.1.3.2. Yerel Kalkınmanın Dinamikleri (Temel İlkeleri)

Yerel düzeyde kalkınma ya da kentsel kalkınma, yerel kaynaklar üzerinde söz sahibi olan merkezi idarenin yerel teşkilatları, yerel yönetim; kaynaklar üzerinde mülkiyet veya tasarruf yetkisi bulunan özel şahıslar, yatırımcı kuruluşlar ile bu çalışmalara doğrudan ya da dolaylı katkı sağlayacak olan sivil toplum örgütleri, üniversiteler, meslek odaları arasında etkili, sağlıklı işbirliği ve koordinasyonu gerekli kılmaktadır. Bölgesel eşitsizlikleri gidermek, dengeli ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak için birçok politika ve araç geliştirilmiştir. Bölgelerin yerel düzeyde kendi kaynakları ile bilgi ve deneyimlerini kullanarak kalkınmak için belli başlı ilkeler bulunmaktadır. Bu ilkeleri şu şekilde sıralayabiliriz (Güler, Aksu ve Demirbaş, 2012, <http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/161/17.pdf>, 8 Kasım 2014'te erişildi).

- Kalkınma insan/toplum odaklı olmalıdır.
- Yerel ekonomik kalkınma her zaman kapsayıcı ve eşitleyici olmalıdır.
- Kalkınma sosyal, ekonomik, kültürel bir süreç olduğu için bu boyutlar arasında bir uyumluluk olmalıdır.
- Yerel yönetimler kendi yörelerinin ekonomik kalkınmasını planlamalıdır.

- Kaliteli üretime destek ve gelişimi teşvik edecek altyapı yatırımlarının sağlanması gereklidir.
- Kamu ve özel sektör yerel kalkınmanın sağlanması için işbirliği içinde olmalıdır.
- Yerel kalkınmanın hızlandırılması ve kırsal-kent arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılması amacıyla az gelişmiş alanlara öncelik verilmelidir.
- Ulusal ve yerel düzeyde kamu kesimi, özel kesim, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliği ve koordinasyonun geliştirilmesi gerekmektedir.
- Kamu yatırımlarında ve kamu hizmetleri sunumunda süreklilik görülmelidir.

Yerel kalkınma politikalarını da aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Gül 2004: 205-209);

Stratejik Planlama Yaklaşımı; Stratejik yerel ekonomik kalkınma; ele alınan bölgenin insani, toplumsal, kurumsal, ekonomik ve doğal kaynaklarıyla coğrafi konumunun avantajlarını, geniş ölçekli uzun dönemli bir vizyon çerçevesinde planlanması sürecidir.

Dar Kapsamlı Politikalar; Özel sektör endeksli yerel kalkınma politikaları; yerel ekonomik kalkınmada gelişimi özel sektöre bırakan kamu, özel sektör yatırımlarını kolaylaştırıcı ve teşvik edici görev üstlenmiştir. Bu kapsamdaki politikalar; kapasite artırıcı politikalar, vergi artışları ile istihdamı artırmaya yönelik politikalar.

Özel Sektöre Koşullu Destek Politikaları; Özel sektöre koşullu destek veren yerel ekonomik kalkınma politikalarında, özel girişimcilerin ve yatırımcıların bir yörede yapacakları yatırımların karşılığında o yörenin gereksinimlerine yönelik bir hizmet sunması ya da kamusal yarar sağlayacak bir proje geliştirmesi şart koşulmuştur.

Canlandırma ya da Islah Politikaları; Geri kalmış bir bölgenin ıslahını amaçlayan bu politikalar, işsizliğin, yoksulluğun ve toplumsal sorunların yoğun olduğu bölgelerde bu bölgelerin sosyo-ekonomik ve kültürel olarak yaşam koşullarını iyileştirmeyi hedef alır.

Yerel ekonomik kalkınma alanındaki uygulamalara biraz daha ayrıntılı bakabilmek için gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını dikkate alan uluslararası organizasyonların uygulamalarının yanında gelişmiş ülkelerin uygulamalarına da bakmak gerekir.

Kalkınmayı, sadece fiziki büyüme saymak yerine, toplumsal, kültürel, ekonomik, teknolojik ve demokratik kalkınma diye değerlendiren kapsayıcı anlayışlar, günümüzde hemen her çevrede benimsenmeye başlanmıştır. Çağdaş Toplum Kuralı olarak da ifade edilen bu yaklaşım, kalkınmanın tüm sektörleri kavrayan kalkınma entegrasyonu niteliği yanında; özgürleşme, insan hakları, refahın dengeli paylaşımı ve yönetimlere katılım gibi demokratik değerleri de kapsamaktadır. Bu nedenle, tarımıyla-sanayisiyle-turizmiyle-enerjisiyle ortaya çıkacak bir yerel kalkınma sürecinin bütünsellik kazanması, öncelikle tüm alanlarda toplumsal yapının demokratikleşmesi ile bağlantılıdır (Gülçubuk 2011: 126-128). Bunun içindir ki, kalkınma stratejilerinde tabana dayalı örgütlenme yaklaşımları önem taşımaktadır.

1.1.3.3. Bölgesel Yakınlaşma ve Ayrışma

Ekonomik aktivitelerin ve nüfusun mekanda dengesiz dağılımı, işleyen bir piyasa ekonomisinin hemen her ülkede görülen sonucudur. Bu dengesizlik ülkelerin kalkınmalarının ilk aşamalarında en yüksek seviyede olmaktadır. Çünkü ekonomik büyümenin ilk aşamalarında kısıtlı olan sermaye birikimi yığın ekonomilerinden yararlanma imkanlarının en yüksek olduğu birkaç kentsel merkeze yönelmektedir. Mekansal yığılmanın temelinde yerel piyasanın büyüklüğünün üreticilerin sabit yatırım maliyetlerini tüketiciye daha fazla yansıtma imkânı sunması yatmaktadır. Daha çok tüketici arasında dağıtılan üretim maliyeti verimlilik avantajı sağlar. Dolayısıyla sermayenin, işgücünün ve tüketicilerin aynı mekanda buluşması bu alanlarda üretimi daha kârlı, tüketimi daha ucuz kılar. Bu durum belli merkezlerde daha ucuz, daha kaliteli ve daha çeşitli mal ve hizmetlere erişilmesine ve görece yüksek ücret düzeylerine ulaşılmasına neden olur. Yoğunlaşma ayrıca temel altyapı ve sağlık hizmetlerinin daha etkin şekilde sunulabilmesine imkân sağlar ve belirli kentsel merkezlerin diğer alanlara göre daha hızlı gelişmesini sağlar. Bu merkezlerdeki

yoğunlaşmanın oluşturduğu eşitsizlikler büyümenin ilerleyen aşamalarında daralma eğilimine girer. Dolayısıyla şehirleşme düzeyi ile mekansal birimlerin ekonomik yakınsamaları arasındaki ilişki önceleri negatif, ancak bir aşamadan sonra pozitif yönlüdür. Şehirleşme ve ekonomik yakınsama arasındaki bu bağıntı üç farklı mekansal ilişki çerçevesinde ele alınabilir (Doğan, Gökyurt ve Sarı 2014: 752). Bunlar, şehirleşme düzeyi arttıkça şehirler arasında, şehir-kır arasında ve şehir içinde ortaya çıkan yakınsama ya da ıraksama ilişkileridir.

Ekonomik gelişmenin ilerleyen aşamalarında kişi başı gelir düzeyi açısından şehirlerarası yakınsama süreci yaşanmaktadır. Ülkelerin ekonomik gelişmelerinin ilk aşamalarında ekonomik aktiviteler genellikle kara ve deniz ulaşımına görece elverişli bölgelerde yer alan birkaç merkezde yoğunlaşır. Ekonomik gelişme düzeyi arttıkça ekonomik aktiviteler buralardan çevrelere doğru yayılma eğilimi gösterir. Bu durum genellikle ilk sanayileşen bölgelerde yavaş yavaş hizmet sektörünün sanayinin yerini almasıyla birlikte, sanayi tesislerinin çevre illere yayılması şeklinde ortaya çıkar. Çünkü yoğunlaşmadan hizmet sektörü, sanayi sektörüne göre daha fazla faydalanır ve gelişmiş hizmet sektörleri sanayi sektöründen daha fazla kâr getirir (Doğan, Gökyurt ve Sarı 2014: 754).

Kır ve kent arasındaki farklar şehirleşme süreci yavaşladıkça ve kamunun kırsala hizmet götürme kapasitesi geliştikçe azalmaya başlar. Çünkü kırsal kesime daha kaliteli kamu hizmetleri götürülmesi kırsal alanların gelişimini hızlandırarak aradaki farkın azaltılmasına hizmet eder. Ayrıca ülke kalkındıkça teknolojiye ileriye gidenlerin kırsal kesime de yayılmasıyla tarımda verimliliğin artması, kırsal kesimde ortalama gelir düzeyinin şehirlerdeki gelir düzeyine yaklaşmasını sağlamaktadır. Bu süreci ve ilişkileri bugünün sanayileşmiş ülkelerinin ekonomilerinde görmek mümkündür.

Uluslararası tecrübe, tıpkı şehirlerarası ve şehir-kır arası farklarda olduğu gibi gelişmenin ilerleyen aşamalarında şehir içi gelişmişlik farklarının da azalacağını göstermektedir. Sanayi ve hizmet sektörlerinin hızla geliştiği şehirlerde yüksek işgücü talebi ortaya çıkar. Bu işgücü talebi artışı şehirlere göçü hızlandırır. Göçle gelenlerin içinde nitelikli işgücü olduğu kadar niteliksiz işgücü de bulunur. Bu durum şehir

merkezlerindeki yüksek barınma maliyetlerini karşılayamayanları görece ucuz, kayıt dışı ve genellikle kanun dışı barınma imkânlarının bulunduğu şehir çeperlerinde yaşamaya yönlendirir. Böylece ortalama gelir düzeyinin yüksek olduğu şehirlerde gecekondu mahalleleri ortaya çıkar. Bu alanlarda yaşayan insanlar bir yandan şehirlerdeki görece daha iyi olan eğitim faaliyetlerinden yararlanarak iş bulma ihtimallerini artırır. Diğer yandan, ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ile hizmet sektörünün büyümesi gerçekleşir ve şehirler daha fazla insana istihdam imkânı sunmaya başlar. Bu sürecin sonunda şehre göç ile gelen nüfusun burada tutunması ve gelir seviyesini artırması söz konusu olmaktadır.

Türkiye’de yakınsama-ıraksama analizi yapıldığında, yakınsama yaklaşımı illerin şehirleşme oranına uygulandığında, tüm iller için ulaşılacak nihai noktanın %100 olması ve bu orana yaklaştıkça yaklaşma hızının düşmesi nedeniyle, şehirleşme oranında yakınsama olması kaçınılmazdır.

Dolayısıyla illerin karşılaştırılmasında doğrudan il bazında şehirleşme oranı yerine, illerin karşılaştırmalı analizine imkân vermesi bakımından illerin ülkenin toplam şehirli nüfusundan aldığı payın incelenmesi daha uygun olacaktır. Türkiye’de illerin ülkenin toplam Şehirli nüfusundan aldığı pay 1970-2000 döneminde ciddi değişikliğe uğramış ve bu değişikliğin temel unsuru İstanbul nüfusunun artışı olmuştur. İstanbul 1970 yılında toplam şehirli nüfusun %16’sını barındırırken 2010 yılında bu oran %23’e çıkmıştır. Ancak eğer İstanbul dâhil edilmezse, iller barındırdıkları toplam şehirli nüfusa göre sıralandığında, İstanbul’dan sonra gelen en yüksek değere sahip 10 ilin barındırdıkları şehirli nüfusun toplam Türkiye şehirli nüfusu içindeki payı 1970 yılından 2010 yılına kadarki dönem içinde çok az bir değişim göstererek %36 düzeyinde kalmıştır. (Doğan, Gökyurt ve Sarı 2014: 756).

Şehirlerin ülkenin toplam şehirli nüfusundan aldığı payın dağılımının standart sapması İstanbul dışarıda bırakıldığında 1970 yılından 2010 yılına ciddi bir değişiklik göstermemiştir (1970: 0,0148 ve 2010: 0,0137). Ancak İstanbul dâhil edildiğinde bu değişim anlamlı bir büyüklüğe ulaşmaktadır. (1970: 0,0232 ve 2010: 0,0278). Diğer bir deyişle raporun, kalkınma arttıkça illerin ekonomik özellikleri bakımından birbirine

yakınsayacağı savı, Türkiye için en azından şehirleşme oranı göstergesi bakımından geçerli değildir.

Ülkemizde ekonomik gelişmişlik açısından şehirler arasında, şehir-kır arasında ve şehir içinde ortaya çıkan yakınsama ya da ıraksama ilişkileri de aşağıda incelenmiştir:

Türkiye’de şehirler ekonomik gelişmişlik açısından birbirine yakınsamamaktadır. Filiztekin (1998) Türkiye’de 1975-1995 yılları arasında yalnızca birbirine benzer karakteristiğe sahip iller arasında bir ekonomik gelişmişlik yaklaşması olduğunu ancak ülke genelini baz aldığımızda yakınsama olmadığı sonucu çıkarılmaktadır. Gezici (2004) 1980-1997 yılları arasını incelediği çalışmasında Türkiye’de iller arasında ekonomik yakınsama bulunmadığını ifade etmektedir. Çalışmada, ulusal gelirin dağılımından ziyade toplamının artırılmasına odaklanılması ve bu büyümenin metropol şehirler üzerinden sağlanmaya çalışılması, ekonomik olarak geri kalmış bölgelerin gelişen bölgelerden ve ülke ortalamasından giderek ıraksamasının temel nedenleri olarak gösterilmektedir. Aldan (2005) 1987-2001 dönemine ilişkin yaptığı çalışmada il düzeyinde yakınsama olmadığı sonucuna varmıştır. Benzer şekilde 1975-2000 dönemine ilişkin yaptıkları çalışmada Kırdar ve Saraçoğlu (2008) da iller arasında yakınsama olmadığını, ancak illerin yapısal farklılıkları dikkate alındığında yakınsama tespit edilebileceğini bulmuştur. İnceledikleri dönem 1970’lerden başlayan yukarıdaki çalışmalar, ülkemizde son 30-40 yıllık sürede iller arasında kişi başı gelir açısından (en azından aynı gelir düzeyine doğru) bir yakınsama olmadığını göstermektedir. Raporun ülkeler kalkındıkça zenginliğin mekanda daha dengeli yayılacağı savı bu açıdan Türkiye için geçerli değildir. Ancak rapor zenginliğin mekana yayılma sürecinin kişi başı gelir düzeyi 10.000 Amerikan Doları eşiğinin geçilmesinin ardından yaşanacağını iddia etmektedir.

Türkiye’de kırsal alanlar ekonomik gelişmişlik açısından kentsel alanlara yakınsama göstermemektedir. Ülkemizde kır ve şehir ayrımında gayrisafi hasıla ya da gelir tahmini yerel düzeyde yeterli verinin olmaması nedeniyle yapılmamaktadır. Kırsal alanlarla kentsel alanların ekonomik gelişmişliğinin kıyaslanabileceği temel gösterge

2002 yılından beri hane halkı bütçe anketlerine dayanılarak üretilen yoksulluk oranlarıdır. Bu oranlar kentsel ve kırsal alanlardaki yoksulluk oranlarının farklı bir gelişme seyri izlediğini göstermektedir. 2002-2009 döneminde gıda ve gıda dışı yoksulluk oranı şehirlerde %22'den %9'a düşerken, kırsalda %34'den %39'a çıkmıştır. Harcama esaslı göreceli yoksulluk oranı da şehirlerde %11'den %7'ye düşerken kırsalda %20'den %34'e çıkmıştır. Bu durum kırsal alanlarla kentsel alanlar arasında en azından yoksulluk düzeyi açısından hali hazırda yakınsama olmadığını göstermektedir (Doğan, Gökyurt ve Sarı 2014: 758).

1.1.4. Yerel Kalkınmayla İlgili Teorik Yaklaşımlar

Gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın gerçekleştirilmesi hedefi II. Dünya Savaşı sonrasına denk gelir. II. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan kalkınma iktisadı disiplini, teorileri, araştırmaları ve uluslararası kurumların çalışmaları ile geniş bir bütünlük içinde ortaya çıktığı dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

20. yüzyılın başından ikinci dünya savaşının sonuna kadar etkili olan ve mekânı edilgen bir nesne olarak ele alan “mekansal planlama” olarak da adlandırılan *ilk dönemde* mekân, kapitalizmin ekonomik determinizminin nesnesi olarak, rasyonel bir işlevselcilik düşüncesi ile büyük planlama kararlarının temelini oluşturan bir alandır. Fordist üretimin kitlesel pazarlar için üretimi, homojen pazar anlayışı ve uzun vadeli yatırım mekanizmaları kendisine mekansal üretim alanında, büyük yatırım ve dönüşüm projeleri, mekânın işlevsel alanlara bölünmesi, tündengelimci karar mekanizmaları ve mekânın müdahale edilebilir, homojen bir bütün olarak algılanması bu dönemin belirgin özelliğidir. “Mekansal farklılaşma” olarak adlandırılabilen *ikinci dönem* ise; ilk dönem anlayışından farklı bir mekân anlayışı düşüncesine sahiptir. Bu dönemde artık mekân sadece ekonomik determinizmin tündengelimci tavrı ile anlaşılamayacak coğrafi, sosyal ve kültürel olguları da barındırmaktadır. Yani mekân ile girişilebilecek her türlü ilişkide mekâna özgü bu yapı dikkate alınmalıdır. Rekabet edebilirlik açısından da mekansal farklılıklar ön plana çıkmaktadır (Yırtıcı 2005: 154).

Kapitalizmin bu yeni boyutu, küreselleşen ve akışkanlığını artıran ekonomik faaliyetler karşısında, yerellik ve mekansal özelliklerin önem kazandığı ve üretimin yeni örgütlenme biçiminin yerel farklılıkları da göz önüne alan rekabetçi bir yapı geliştirdiği, böylelikle yerelin küresel alana taşınabildiği bir yapılanma ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda ilk bakışta birbirine karşı gibi duran küresel ve yerel kavramları bu anlamda sermaye açısından birbirine geçmiş, önemli kavramlar haline gelmişlerdir (Yırtıcı 2005: 155).

1.1.4.1. Eski Yerel Kalkınma Yaklaşımları

1950-60'lı yıllar boyunca pek çok kalkınma iktisatçısı, siyasi bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerin iktisadi bağımsızlıklarına ulaşabilmeleri, savaş sonrası ekonomik dengeleri bozulmuş olan sanayileşmiş ülkelerin ekonomilerini yeniden canlandırabilmeleri amacıyla çeşitli politika önermeleri ortaya atmıştır. Çıkış noktalarını Keynesyen savlardan oluşturan bu kalkınma iktisatçıları, aktif ve planlamacı devletin gerekliliğini kimi zaman ülkenin genel iktisadi gelişmişliği çerçevesinde vurgularken, kimi zaman da bölgelerin iktisadi gelişmişliği çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Örneğin, Rosenstein-Rodan (1943), aktif ve planlamacı devletin gerekliliğini, savaş sonrası Orta ve Doğu Avrupa bölgesinin gelişmesi için ortaya koyduğu politikalar kapsamında ele almıştır. Bu dönem kalkınma iktisatçıları, gerek ulusal gerek bölgesel ölçekte aktif ve planlamacı devletin rolünü yoğun bir biçimde tartışmışlardır. Ancak, bölge kavramı o dönem için açık ve net bir kavram değildir. Bölgenin ifade ettiği mekanın boyutu, içeriği, kavramın kullanılış amacına göre değişiklik göstermektedir. Bölge kavramı, kimi zaman kentin birkaç mahallesini sınıflandırma amacıyla kullanıldığı gibi, kimi zaman bir ülkenin birkaç ilden oluşan yöresinin değerlendirilmesinde; kimi zaman birkaç ülkenin oluşturduğu kara parçasının tanımlanmasında veya Rosenstein-Rodan'ın çalışmasında olduğu gibi, kimi zaman da bir kıtanın alt birimlerinin ayrıştırılmasında kullanılmaktadır. Son zamanlarda ise bu karışıklıktan kaçınmak ve bölgeleri yapay sınırlarından soyutlamak için bölge yerine mekan sözcüğünün yer tuttuğu gözlenmektedir (Keleş 1996: 237).

1.1.4.1.1. Keynesyen Bölgesel Büyüme Modeli

Keynesyen bölgesel büyüme teorisinde bölgesel büyüme ekonomik dengesizliğin sonucu olarak düşünülmekte ve büyümenin motoru olan ihracat üzerine yoğunlaşmaktadır.

Teoride vurgulanan temel nokta; ekonomik sistemlerin müdahale olmadan tam istihdamı yakalayamayacağı varsayımıyla uyumlu talebin rolü üzerine olmaktadır. Bölgenin gelirindeki değişim bölgenin ihracatının bir fonksiyonu olduğu düşünülmekte ve büyümenin temel kaynağı ihracat olmaktadır (Ildırrar 2004: 46).

Bölgesel ihracat modelinde, bölgedeki ekonomik faaliyetlere temel olan ve temel olmayan faaliyetler olmak üzere ikiye ayrılır. Wilbur Thompsun'un temel ve temel olmayan ayırımına dayanan büyüme modelinde bir şehrin gelişmesi için bir takım aşamadan geçmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bunlar (Özgür ve Erdal 2003: 338):

1. *aşama* olarak, yerel bir ekonomi tek bir sanayide gelişirken ihracatta uzmanlaşma gerçekleştiğinde başka coğrafyadaki yerleşim yerlerine mal satmaya başlayacaktır.
2. *aşamada*, bazı şirketler holdingleşmekte ya da şirketler topluluğu haline gelmekte ve kendi içlerindeki işletmelerden üretimde kullanmak için girdi almakta ya da kendi bünyelerindeki şirketlere satmaya başlamaktadırlar. Buradaki esas nokta ise yine kent dışına mal satma işlemidir.
3. *aşamada* ise, ekonomik olgunluğa ulaşılmıştır. Bu aşamada rakip olan şehirler şimdi merkezi bir bölge haline gelmektedirler.
4. *aşamadaki* şehirler bölgesel metropollerdir. Merkez olarak kabul edilen şehre, çeşitli mal ve hizmetler sağlarlar.
5. *aşamada* ise, bu kentler artık teknik ve profesyonel uzmanlaşmayı başarmış olan kentlerdir ve uluslararası kontrol edici merkez haline gelirler.

Keynes'in büyüme ile ilgili görüşlerini ortaya attığı dönemde yani 1929 ekonomik krizinden sonra Keynes, ekonomik teori ve politika sorunlarının çözümü için *Genel Teori* eserini yayınlamıştır. Bu teori faiz ve para ile ilgilidir. Keynes'in iktisadi analizi, işsizlik, durgunluk ve enflasyona sebep olan toplam yurtiçi üretimin satın alma miktarındaki dalgalanmalar üzerine odaklanmaktadır. Keynes'e göre ekonomide eksik istihdam vardır. Ekonominin bu eksik istihdamdan kurtulması için toplam talebin artırılması gerekmektedir. Toplam talebin artmasıyla ekonomi durgunluktan kurtulacak, yatırım artacak ve ekonomide büyüme sağlanacaktır.

Keynesyen teorinin kalkınma iktisadına temel bir dayanak oluşturmasının yanında az gelişmiş ülkelerin kalkınması için yeterli bir teorik çerçeve sunmadığı belirtilmelidir. Keynes ve o dönemde yaşayan pek çok iktisatçı gelişmekte olan ülkelerin durgunluk ve işsizlik gibi sorunlarıyla ilgilenirken sömürge ülkelerdeki geri kalmışlık sorununu göz ardı etmişlerdir. Az gelişmiş ülkelerin yoksul olmasının nedeni yönetim ve planlama eksikliği ve kaynakları kullanıma sokmadaki yetenek eksikliğidir.

Bu açılardan Keynesyen teori az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa değinmemiştir.

1.1.4.1.2. Neo-Klasik Bölgesel Büyüme Teorisi

Neo-klasik büyüme teorisinin çıkış noktasını tam istihdama ulaşmak için ihtiyaç duyulan dinamik şartlar oluşturur. Teori Keynes'in klasik iktisat teorisine yaptığı eleştirinin analizidir.

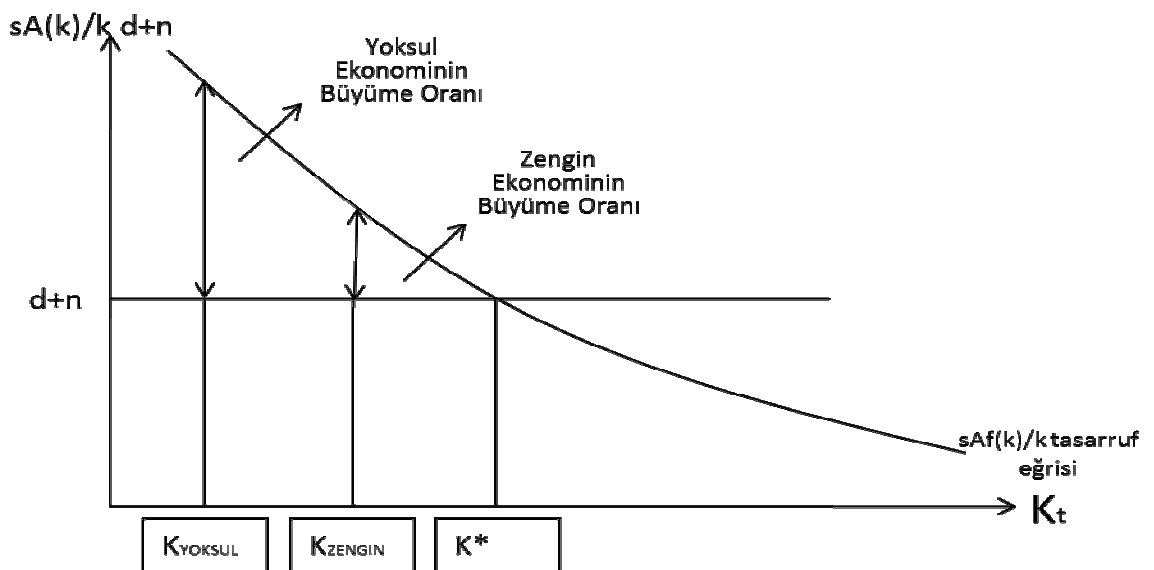
Neo-klasik büyüme teorisinin çıkış noktasını Solow (1956) ve Swan (1956)'ın çalışmaları oluşturmakta ve bu çalışmalarla şu sonuçlara ulaşılmaktadır (Kibritçioğlu 1998: 207-228):

- Modelde ölçeğe göre getiri sabittir.
- Sermayenin marjinal verimliliği azalmaktadır.
- Faktörler arasında ikame olanaklıdır.
- Nüfus sabit bir hızla büyümektedir.
- Devletin ekonomik hayattaki rolü sınırlıdır.

Bu varsayımlar incelendiğinde Neo-Klasik teorinin başlıca iki temel öngörüsü bulunmaktadır. Modelde tasarruf oranı ile sermaye-işgücü ve kişi başına gelir değerleri doğru orantılıdır. Yani görece olarak daha çok tasarruf eden ülke daha az tasarruf edene oranla durağan halde sermaye yoğun ve daha zengin olacaktır. Model azalan verimlerle ifade edildiğinden modelde ekonomik büyümeyi belirleyen unsur teknoloji ve nüfustaki değişim olacaktır (Kar ve Ağır 1998: 3).

Bir diğeri ise; teknoloji düzeylerinin her ülkede aynı olduğu ve değişmediği varsayımında, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerin uzun dönemde büyüme oranlarının birbirine yaklaşacağı ve sonunda aralarındaki farkın sıfır olması durumudur. Bu öngörüye yakınsama hipotezi, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalamaları da yakınsama süreci olarak adlandırılmaktadır.

Yakınsama hipotezinde zengin ülkelerde, sermayenin getirisinin yüksek olduğu fakir ülkelere doğru bir sermaye akışının olduğu ifade edilmektedir. Bu hipoteze göre, sermayenin işgücünden daha hızlı bir şekilde arttığı bir ekonomide, teknolojinin dışsal ve sabit olması varsayımı altında faiz hadlerinin düşeceği ve fakir ülkelerin zengin ülkelere daha hızlı büyüyüp zengin ülkeleri yakalayacağı öngörülür (Kar ve Ağır 1998: 4).

Şekil 1.1: Neo-klasik Büyüme Modeli

Yukarıdaki grafikte iki fonksiyon mevcuttur. Birincisi yatay $d+n$ ve ikincisi negatif eğimli olan tasarruf eğrisidir. Büyüme oranı bu iki ifade arasındaki farka eşittir. Tasarruf eğrisinin negatif eğimli olmasının sebebi sermayeye göre azalan verimler yasasıdır. Bu eğrinin negatif eğimli olması bize “durağan durum sermaye stokunu” verir. Teknoloji, nüfus artış hızı, tasarruf oranı ve sermaye aşınma oranları aynı olan ekonomiler durağan duruma yakınsayacaklarıdır (Doğan 2006: 20).

Solow modelinde, uzun dönemde durağan durum büyüme oranlarına yakınsayacağını vurgular. Durağan durum geliri tasarruf oranına ve nüfus artış hızına bağlıdır. Bir ekonomide nüfus artış hızının fazla olması durağan durum gelirin düşük olması anlamına gelir. Tasarruf oranlarının fazla olması ise; durağan durum gelirin fazla olması anlamına gelir (Doğan 2006: 21).

Durağan durumda gelirin büyüme oranı yalnızca teknolojik ilerlemeye bağlıdır. Solow Modelinde uzun dönemli büyüme dışsal unsurlara bağlıdır.

Sermaye stoku gelirle aynı oranda büyür. Bu yüzden sermaye/çıktı (K/Y) sabittir. Neo-klasik büyüme teorisinde; ekonomik büyüme nüfusun büyümesini etkilemez, ancak nüfusun büyüme oranı ekonomik büyümeyi etkiler. Aynı şekilde, teknolojik değişme oranı büyümeyi etkilerken, büyüme teknolojik değişmeyi etkilememektedir. Bu yüzden teoride nüfusun büyümesi ve teknolojik değişme dışsal kabul edilir.

Solow ve Swan modelinin önerdiği diğer bir husus teknolojide sürekli bir gelişme yoksa kişi başına düşen büyüme oranı sonuç itibarıyla azalarak sıfıra eşit olacaktır. Nüfus artış oranının yanı sıra ekonomik büyüme oranını belirleyen en önemli unsur olan teknolojik gelişmenin yer almaması Solow ve Swan modeli uzun dönem büyüme denklemine açıklık getirmemektedir. 1950 ve 1960’ların neo-klasik büyüme teorisyenleri bu modelleme hatasını teknolojik gelişmenin içsel dinamiklerle sağlanacağı varsayımıyla kapatma yolunu seçmişlerdir.

Genel olarak değerlendirildiğinde neo-klasik yorum yapabilmek için bölgesel farklılıkların zayıf kaldığı görülmektedir. Bunun temelinde ise üretim faktörlerinin bölgeler arasında tam serbest halinde olması varsayımı yatmaktadır. Neo-klasik modele göre bölgeler arasındaki farklılıklar sermaye/işgücü oranından kaynaklanmaktadır. Sermaye ve işgücünün, en yüksek getiriye veren bölgelere yönelecek olmasından dolayı uzun dönemde bu farklılıkların ortadan kalkacağı tahmin edilmektedir (İldırar 2004: 56).

1.1.4.2. Yeni Bölgesel/Yerel Kalkınma Yaklaşımları

Solow'un 1956'daki standart dışsal büyüme teorisinin aksine 1980'lerde ortaya çıkan yeni (içsel) büyüme teorileri, büyümenin gerçekte içsel bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Bu teoriler fiziki sermayenin dışında yani beşeri sermaye gibi diğer bileşenlerin varlığı ve bu bileşenlerin içsel birikim göstermeleri halinde, üretim faktörlerinin getirilerinin azalmayacağı aksine artacağı fikri etrafında toplanmaktadır. Olumlu dışsal etkiler olarak adlandırdığımız araştırma ve geliştirme çalışmaları, bilginin yaygınlaştırılması veya kamu alt yapı inşaatı gibi faaliyetler sonucunda ortaya çıkan etkiler, eğer fiziki sermayenin marjinal verimliliğindeki düşüşü karşılayacak şekilde olumlu etki bırakırsa içsel karakter olarak kabul edilecektir. İçsel büyüme teorilerinin ortak amacı, uzun dönemli büyüme sürecini anlamak ve bunu iktisadi sistemin bir ürünü olarak tanımlamaktır. Her ülkenin kalkınmasının farklı olmasının temelini o ülkelerin kendi ekonomik koşulları belirler. İçsel büyüme teorilerinde büyümenin motoru olarak, fiziki sermaye ve beşeri sermayeye yatırım yapmak, öğrenerek yapmak, işgücünün dağılımı, araştırma geliştirme ve teknolojik buluşlar gibi faktörler gösterilir (Türkiye Kalkınma Bankası, 2006: 12).

1970'li yıllardan sonra, merkezi hükümetlerin aktif bölgesel kalkınma politikalarını terk edişi, geleneksel bölgesel ve ekonomik kalkınma konseptinin de değişimini beraberinde getirmiştir. 1970'lerden itibaren gündeme gelen deregülasyon (serbestleşme) ve özelleştirme uygulamaları küreselleşmenin önemli bir aracı olarak kullanılmakta, ulus devletler kendilerine yeni tanımlanan roller ile sınırlanmaya çalışılmaktadır. Bu durumun getirisi olarak da, küreselleşme sürecinde giderek önem

kazanmaya başlayan kavram, “yerel” kavramı olmaktadır. Bu kavramla birlikte devletin işlevleri azalırken, merkezi yönetimlerin yerini yerel ölçekteki karar mekanizmalarının alması önerilmektedir. Yeni kavramla birlikte, kalkınmada yerel ekonomik birimlerin belirleyici rolünün ön plana geçtiği, dolayısıyla politikaların belirlenmesinde yerel ve bölgesel otoritenin rolünün giderek artmakta olduğu görülmektedir. Özellikle, dünya ekonomik sisteminde küreselleşme ve yerelleşme dinamiklerinin hakim olduğu 1980’li yıllardan itibaren, bölgesel kalkınma politikaları artık doğrudan devlet yardımlarından ziyade işgücü, yaşam kalitesi, yatırım iklimi gibi mekanın niteliğini artırıcı alternatif yatırımlara ve içsel gelişmeye daha çok önem vermiştir. Daha önceki bölgesel kalkınma politikaları sadece pazara, işgücüne ve hammaddeye olan mesafeyi göz önüne alırken, yeni bölgesel politikalar ise sosyal ilişkiler, normlar ve kurumlardan oluşan bir yapıyı dikkate almıştır. 1980’lerin başından itibaren bölgesel kalkınma teorilerinde önemli revizyonlara gidilmiş, dışsal bölgesel kalkınma anlayışı yerini endojen (İçsel) bölgesel kalkınma anlayışına bırakmıştır. Bölgesel kalkınmada yaşanan bu gelişmeler eski endüstriyel bölgelerin ilgisinin azalmasına neden olduğu gibi, Kuzey İtalya, Güneybatı Almanya, Batı Danimarka, Güneybatı Norveç gibi yeni dinamik bölgeleri ortaya çıkarmıştır. Bu bölgelerde uygulanan stratejiler uluslararası alanda yankı bulmuştur. Bu bölgelerin başarısının altında yatan gerçek, kalkınma sürecinin tamamen bölge içindeki dinamiklerle başlatılmasıdır. Devlet öncülüğünde bir kalkınma modeli yerine kendiliğinden gelişme ve bölgesel/yerel girişimlere dayalı kalkınma anlayışının esas alındığı bu yeni yaklaşımın ismi, “endojen bölgesel kalkınma (endogenous regional development) yaklaşımı”dır (Aktakaş 2006: 36).

1.1.4.2.1. Endojen (İçsel) Büyüme Yaklaşımı

P. M. Romer, R. J. Barro, R. E. Lucas ve G. Mankiw tarafından geliştirilen içsel büyüme kuramı iktisadi kalkınmaya yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu yaklaşım teknolojik ilerleme kadar, eğitim, Ar-Ge, beşeri sermaye ve teknolojik gelişme gibi politikalara öncelik verilmesini savunur. Bu kuramın içsel büyüme olarak adlandırılmasının temel nedeni ekonomik büyümeyi dışarıdan gelen güçlerin değil ekonomik sistemin içsel güçlerinin bir sonucu olarak görmesidir. İçsel büyüme kendinden önceki kalkınma kuramları tarafından ya hiç dikkate alınmayan ya da dışsal

sayılan bilgi, beşeri sermaye ve teknolojik gelişmenin tıpkı emek ve sermaye faktörleri gibi içselleştirildiği büyümedir. İçsel büyüme kuramlarının analizlerinin temelinde teknolojik sorunlar, teknolojik ilerleme ve tecrübe, dışsal ekonomiler, beşeri sermaye birikimi gibi konular vardır (Doğan ve Öztürk 2010: 45).

Lucas'a göre bütün ekonomilerin büyümesini tek bir modelle açıklamak mümkün değildir. Lucas büyüme ve gelir farklılıklarıyla uyumlu, genel geçer bir model kurmak istemiştir. Modelde para faktörlerinin analize katılmadığı bir ekonomide çıktı düzeyinin (Y), fiziki sermaye (K) ve etkin emek (N_e) girdisi tarafından belirlendiği kabul edilmiştir:

$Y = F(K, N_e)$. Bir ekonomide ortalama yetenek (h) düzeyinde, (N) adet işçi varsa ve her bir işçi (u) kadar zamanını cari üretim için harcarsa etkin emek arzı $N_e = uhN$ ve çıktı fonksiyonu da şu şekildedir: $Y = F(K, uhN)$, bu fonksiyona göre çalışılan süre (u) ve işçilerin ortalama yetenek düzeyi (h) arttıkça çıktı düzeyi de artmaktadır (Demir 2002: 3).

Lucas'ın büyüme modelinde beşeri sermaye tek tek kişilerin üretim sürecine katkılarını artırmak dışında dışsallık yaratarak tüm çalışanların verimini artırmaktadır. Verimi artırmanın yolu ise Lucas'a göre beşeri sermayenin üretime katkısının daha da etkin hale gelmesinden geçer. Başka bir ifadeyle eğitim, işgücü düzeyinin daha etkili hale gelmesini sağlar ve üretim fonksiyonunda işgücü üretim esnekliğini büyütür. Lucas'ın modelinde beşeri sermayeye yapılan özel yatırımlar, ekonomik büyümenin motorunu oluşturur. Ekonomik büyüme durağan durum dengesinde ilerlemekte ve nüfus artış hızı sıfır olsa da büyüme oranları sabit ve pozitifdir. Lucas modelinde, beşeri sermaye ve üretim fonksiyonu beşeri sermaye stokunu oluşturma sürecinde doğru orantılıdır (Ak ve Ak Bingöl 2011: 158).

Fiziksel sermaye, işgücü ve doğal kaynaklar gibi beşeri sermayeye yapılan yatırımların aksine, spillover (yayılma etkisi) etkisinden kaynaklanan başka önemli faydalarda sağlayabilir. İçsel büyüme teorisinin amacı, endüstrilerdeki rekabetçi niteliği geliştiren ve devam ettiren, yüksek katma değerli bir bilgi ekonomisinin gelişimi ile

sağlanacak olan pozitif dışsallıklar, spillover etkilerini önceden tahmin ederek bunların büyümedeki önemini vurgulamaktadır. İçsel büyüme teorisine göre, verimlilikteki artışlar beşeri sermayeye yapılacak yeni yatırımlara bağlıdır. Beşeri sermaye olmadan fiziksel sermayeye yapılacak olan yatırımların getiri oranı düşük veya negatif düzeyde olacaktır. Beşeri sermayeye yapılan yatırımların spillover etkilerinin ekonomide yol açtığı büyüme, beşeri sermayede tekrar yatırımlara yol açacaktır. Bu yatırımlarda yine daha sonra beşeri sermayeye yapılacak olan yatırımların getiri oranını yükselten spillover etkilerine yol açacaktır. Getiri oranının yükselmesi sonucu yeni yatırımlara yol açacak ve böylece süreç kendini tekrarlayacaktır. Bu anlamda beşeri sermaye ekonomik büyümenin itici gücü haline gelmiş olacaktır (Şimşek ve Kadılar 2010: 118).

Paul Krugman'ın öncülüğünde 1980'lerde gelişme gösteren Yeni Ekonomik Coğrafya kuramı bölgesel/yerel kalkınma alanında ufuk açıcı katkılar sağlamıştır. Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımında coğrafi/yersel farklılaşmanın/ayrışmanın nedenleri üretimin ve nüfusun yoğunlaşmasıyla başlayan, ölçek ekonomileri, dışsallıklar, bilgi taşmaları ve artan getiri ile açıklanmaktadır. Yeni Ekonomik Coğrafya'nın eksik rekabet modellerinin kurulabilmesi için gerekli kuramsal ve kavramsal çerçevenin oluşturulmasında İçsel Büyüme Kuramı'nın rolü büyüktür. Yerleşik iktisadın içinden çıkan İçsel Büyüme Kuramı ekonomik büyümenin kaynaklarını "içsel" faktörlere dayalı olarak açıklayan yaklaşımıyla yeni ticaret kuramına dayalı Yeni Ekonomik Coğrafya'ya da çok güçlü kuramsal destek sağlamıştır. Mekanda yoğunlaşma, uzmanlaşma, kümeleşme, entegrasyon ve yakınsama kavramsallaştırmalarını yeni lokasyon ve ticaret örüntülerini açıklarken kullanan Yeni Ekonomik Coğrafya bu kuramdan geniş ölçüde yararlanmışır.

Yeni büyüme teorileri ve yeni ekonomik coğrafya kuramları geleneksel bölgesel/yerel kalkınma anlayışını köklü biçimde değiştirmiştir. Bu doğrultuda; mekanın analizinde yerleşik (neo-klasik) iktisat kuramına dayalı bölgesel/yerel kalkınma anlayışı eleştirilmiş, bu iktisatın gerçek dışı varsayımlarıyla kurgulanan toplum ve tarih dışı bir dünyaya ait bölgesel/yerel büyüme modelleri gerçekçi bulunmamıştır. Yerleşik (neo-klasik) iktisat kuramına eleştirel bakarlara göre iktisat sosyal ve mekansal olanın bilimidir. Dolayısıyla kendi araştırma nesnesini zaman ve

mekan içeriği olmayan, indirgemeci, belirlenimci bir yaklaşımla değil, zaman ve mekana aynı önemi veren, toplumsal bir süreç olarak ele alan bir yaklaşımla yeniden inşa etmelidir. İktisatçıların da ekonominin nasıl işlediğini ve nasıl yönetilip büyütüleceğini anlamaları için mekandaki örüntüleri, mekanın ilişkisel olan ve yeniden üretilen özelliğini önemsemeleri, sosyo-mekansal süreçlerin önemini kavramaları gerekir. Ekonomik coğrafyanın da sosyo-mekansal temsile önem veren böyle bir iktisat ile işbirliği yapması beklenir. Kısaca iktisadın mekanı ciddiye alması için çok fazla neden bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki bu yönde henüz çok az çaba vardır. Mekanın değişken ve dinamik özellikleri ancak 1980’li yıllarda ele alınabilmiş, piyasa kusurlarını (eksik rekabet piyasalarını) yerel ekonomik denge modellerinde kullanan Yeni Ekonomik Coğrafya Kuramı ve kısmen de İçsel Büyüme Modelleri ile birlikte mekan bir araştırma nesnesi olarak yerini almıştır. 1980’lerden günümüze Ekonomik Coğrafya Kuramının mekana ilişkin analizlerinde büyüme teması fazla öne çıkarken, yersel büyümenin dinamikleri yeni ve ilginç araştırmaların konusu olmuştur. Mekansal bir ölçek olarak bölge, kalkınma iktisadının en ilginç araştırma nesnesidir. Bir başka deyişle iktisatçılar bölge-mekan bilimlerini ve bölgesel iktisadı adeta yeniden keşfetmişlerdir (Eser 2011: 198-204).

1.1.4.2.2. Cazibe Merkezi Modelleri

Yenilik; bir fikrin satılabilir yeni/geliştirilmiş bir ürün veya mal ve hizmete yeni/geliştirilmiş bir imalat veya dağıtım yöntemine, yeni bir toplumsal hizmet yöntemine dönüştürülebilmesi yani daha iyi ürünlerin veya üretim süreçlerinin yaratılması olarak da tanımlanmaktadır. Yenilik kavramı, yenilik sistemi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bir ekonomide yenilik üretebilme yeteneği bireysel olarak firmalar, üniversiteler, organizasyonlar, araştırma kuruluşları, hükümet organları gibi ekonomik aktörlerin çalışmalarını ve karşılıklı etkileşimlerini kapsamaktadır (Dulupçu 2004).

Cazibe Merkezi Modelleri, yerleşim birimlerinin çoğunda kullanılan bir ekonomik gelişme modelidir. Bu teorinin temelini bir yerleşim birimi, sanayicilere teşvik teklif ederek piyasadaki payını değiştirebilmektedir. Yapılan bu teşvikler ve sübvansiyon harcamalarının işletmenin üreteceği ekonomik refah artışı ve vergilerle karşılanacağı varsayımını oluşturur. Bu modelin amacı, girişimci ruhlu insanları ve belirli sosyo-ekonomik grupları yerleşim birimine çekmektir (Aktakaş 2006: 39).

Ülkelerin cazibe merkezi olmaya yönelik faaliyetlerinde yerel idareler ve bölgesel kalkınma teşkilatlarına önemli görevler düşmektedir. Ülkemizde de aynı amaca ulaşmak için çeşitli faaliyetler mevcuttur. Cazibe merkezi olma yönünde yapılacak hamleler, teknoloji merkezleri, Ar-Ge, ulaşım gibi gerekli altyapı yatırımlarının önemi vurgulanmıştır (DPT 2000).

1.2. Yeni Bölgeselcilik ve Bölgesel Rekabet Edebilirlik

Yeni bölgeselcilik, yöresel problemlere sahip bölgelerin gelecek yönetim planlaması tartışmalarında, her zaman önemli olmuştur. Düşük gelir, yüksek işsizlik oranı, net göç, geleneksel endüstrilerin çökmesi ve yerel olmayan kapitalin baskın duruma geçmesi gibi konular bölgesel ekonomiye müdahale etmenin yollarının araştırılmasına neden olan başlıca sebeplerdir.

Ortaya çıkan sorunlar geleneksel politikaların yerine rekabetçi ve yenilikçi politikaların uygulanmasını gündeme getirmiştir. Bu bölge politikalarında hareket eden yaklaşım “Yeni Bölgeselcilik” olarak tanımlanmıştır.

Küreselleşme ve uluslararası ticaret günümüzde üretim tarzlarını ve ticari faaliyetleri şekillendiren en önemli güç olmuştur. Küreselleşme süreci özellikle geçtiğimiz otuz yıllık dönemde ekonomik birimlerin küresel pazarda sahip oldukları payı koruma ve artırma yönünde rekabet etme yeteneklerini geliştirerek daha rekabete dayalı ortam oluşturmuştur. Rekabet edebilirlik ise geçtiğimiz on yılda sıkça kullandığımız kavram olup, günümüz dünyasını şekillendirme yolunda en temel

güçlerden biri olmuştur. Bir ülkenin rekabet gücü, ülkede yaşayan herkesin yaşam standartlarını arttırmak ve bir ülkenin firmalarının ürettikleri markaların rekabet gücü olarak tanımlanabilir.

Tablo 1.1: Bölgesel/ Yerel ekonomik kalkınmanın aşamaları

Aşamalar	Amaç	Araç
1960'lardan 1980'lerin başına	• Kalkınma kutupları oluşturmak • Fiziki sermaye yatırımlarını artırmak • İmalat sanayi yatırımlarını desteklemek • Yabancı sermaye yatırımlarını (FDI) teşvik • Fiziki altyapı yatırımlarını geliştirmek	• Bölgesel kalkınma planları • Sınai teşvikler, sübvansiyonlar • Organize sanayi bölgeleri • Fiziki altyapı • Emek –yoğun teknolojiler
1980'lerden 1990'ların ortasına	• Belirli coğrafi alanlarda ve spesifik sektörlerde içe dönük yatırım • Yerel işletmelerin geliştirilmesi	• Devlet yardım ve destekleri • Küçük işletmelere eğitim, danışmanlık ve teknik hizmet desteği • Fiziksel ve fiziksel olmayan altyapı yatırımları
1990'lardan 2000'lere	• Kalkınmanın yerelden başlaması • Firmalar arası işbirliği ağları (network) • Sanayi kümeleri oluşturulması • Kamu-özel kesim ortaklığı • Yenilikçi firmalara yönelim • Fiziki olmayan alt yapı yatırımları	• Yerel yatırım iklimi • Firma bütünleşmeleri • Ağ yapılarını teşvik etmek • Hizmet sektörlerinde odaklanma • İşgücüne eğitim, beceri kazandırma

Kaynak: Eser 2005.

Tablo 1.1'de görüldüğü üzere, ekonomik kalkınmanın *ilk* aşaması olan, 1960-1980 yılları arası dönemde bölgesel kalkınma planları doğrultusunda öncelikli kalkınma planları oluşturmak için sanayi teşvikleri ve sübvansiyonlar kullanılarak fiziki sermaye yatırımlarını artırmak buna bağlı olarak organize sanayi bölgeleri kapsamında imalat sanayi yatırımlarını desteklemek, fiziki altyapı yatırımlarını iyileştirerek yabancı sermaye yatırımlarına cazip hale getirmek ve ilk aşama için emek-yoğun teknolojilerini kullanarak fiziki altyapı yatırımlarını daha da geliştirmektir.

Ekonomik kalkınmanın *ikinci* aşamasında: 1980-1990'ların ortasında devlet yardım ve destekleri kullanılarak, seçilmiş bölgelerde ve farklı sektörlerde içe dönük yatırımları teşvik etmek, buna bağlı olarak küçük işletmelere eğitim, danışmanlık ve teknik hizmet desteği, fiziksel ve fiziki olmayan altyapı yatırımları ile yerel işletmelerin olabildiğince geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Üçüncü aşamada ise, 1990 ortasından sonra kalkınmanın yerelden başlamasına yönelik olarak yerel yatırım iklimini kullanıp, firma bütünleşmesini de devreye sokarak firmalar arası işbirliği ağları oluşturarak, yine bu bağlamda ağ yapıların gelişmesini teşvik ederek sanayi kümeleri, hizmet sektöründen odaklanılıp kamu-özel kesim ortaklıkları oluşturmaktır. Beşeri sermaye yatırımlarını artırarak fiziki olmayan altyapıları geliştirip yeni teknolojilere yönelen firmalar oluşturmaktır.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bölgesel politikaların etkisi 1970’lerde yaşanan ekonomik krizle azalma göstermiş,1980’li yılların sonlarına doğru bölge anlayışı değişmeye başlamıştır. Bölgesel gelişmenin kavramsallaştırılması ve politikaların uygulanmasında değişimler yaşanmış ve bölgesel gelişme paradigmasının temelden değişmesine yol açmıştır. Bu çerçevede “Yeni Bölgeselcilik” akımı, bölgesel gelişmedeki yeni dinamikleri tanımlamaya yönelik yeni bir gündem oluşturmuştur.

1.2.1. Yeni Bölgeselleşme Paradigması

Birinci bölgeselleşme dalgasının başarısızlıklarla sonuçlanmış olması 1980’lerin sonu ve 1990’lı yılların başında ikinci bir bölgeselleşmeyi meydana getirmiştir. Avrupa Birliği bu dönemde üye ülkelerinin sayısını arttırmıştır. Bunun sonucunda Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin bölgesel entegrasyonlara bakış açısı değişmiş ve ilgisi artmıştır. ABD ticaretteki ayrımcılığa her zaman karşı durmaya çalışmış ancak 1980’li yılların sonunda gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin iyileşme süreçlerini tamamlayıp, rekabetin artmasıyla ABD ilk kez bölgesel ticari anlaşmalara sıcak bakmaya başlamıştır. Bunun sebebi de ABD’nin oluşturulan bölgesel entegrasyonların gücü karşısında rekabet etmekte zorlanmış olması gösterilebilir. Böylece ikinci bölgeselleşme dalgası Amerika kıtasını da içine alarak genişlemeye devam etmiştir (İncekara 1995: 103).

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bölgesel politikaların etkisi 1970’lerde yaşanan ekonomik krizle azalma göstermiş,1980’li yılların sonlarına doğru bölge anlayışı değişmeye başlamıştır. Bölgesel gelişmenin kavramsallaştırılması ve politikaların uygulanmasında değişimler yaşanmış ve bölgesel gelişme paradigmasının temelden değişmesine yol açmıştır. Bu

çerçeve “Yeni Bölgeselcilik” akımı, bölgesel gelişmedeki yeni dinamikleri tanımlamaya yönelik yeni bir gündem oluşturmuştur. Sosyalist blokun çözülüp dünyanın büyük ölçüde tek kutuplu hale geldiği bir ortamda ve krizden çıkabilmek için gerekli teknolojik yeniden yapılanmanın olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştır. Artık teknolojinin de gelişmesiyle sanayi toplumundan bilgi toplumuna, ulus devletler dünyasından küreselleşmiş bir dünyaya, dünyayı modernist anlayışlar içerisinde kavramaktan, postmodernist bir kavrayış içinde ele almaya geçiş yaşanmaya başlanmıştır. Yaşanmaya başlayan bu geçiş önemli gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bilgi üretimin temel faktörü haline gelmiştir. Buluşçuluk ve yenilik hem üretimi hızlandırmakta, hem de üretimin üretimle bütünleşmesini gerçekleştirmektedir. Artık ulus devletin toprakları içinde yaşayanların kaderinin sadece o topraklar içinde alınan kararlarla belirlenmesi olanağı kalmamıştır. Devlet toplumun geleceğini belirleyen en güçlü aktör olma niteliğini kaybetmiştir. Bir ülkenin geleceğini bu aktörlerin kararlarıyla değil, çok sayıda yeni aktörün karşılıklı etkileşimleriyle belirlenmeye başlanmıştır. Yönetimden çok yönetişimden söz edilmeye başlanmıştır (Tekeli 2004: 367-376).

Tablo 1.2: Eski ve Yeni Bölgeselleşme

Eski	Yeni
▪ İthal ikameci sanayileşme politikaları; dünya ekonomisinden kopma. ▪ Bölgesel rekabet. ▪ Bölge-içi ticaretin önceliği. ▪ Güney-Güney veya Kuzey-Kuzey ortaklığı. ▪ Temel olarak sanayi ürünlerinin serbest dolaşımı. ▪ Sadece sınır engellerinin kaldırılması ▪ Gelişmekte olan ülke için tercihli muamele. ▪ Genellikle bir bölgesel gruba üye olma.	▪ İhracat artırıcı politikalar ve ticaret liberalizasyonu; dünya ekonomisiyle entegrasyon. ▪ Kaynakların piyasa tarafından dağılımı. ▪ Açık ticaret, yatırım ve büyümenin önemi. ▪ Kuzey-Güney ortaklığı. ▪ Bütün ürünlerin serbest dolaşımı ve yatırımın liberalizasyonu. ▪ Derin entegrasyon. ▪ Birden fazla bölgesel gruba üye olma.

Kaynak: Çeştepe, Küçükahmetoğlu ve Tüylüoğlu 2005: 25.

Eski (II. Dünya Savaşı- 1980) ve Yeni Bölgeselleşme Paradigması (1980’lerin sonu ve 1990 sonrası) arasındaki farklar yukarıdaki tabloda görülmektedir.

1.2.2. Türkiye’de Bölge Planlama

Türkiye’nin planlama tarihi içinde en önemli adım 1934 yılında uygulanmaya başlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı olduğunu biliyoruz. Bu plan kapsamlı entegre bir plan değildir. 20 projenin bir araya getirilmesinden doğan bir programdır.

Bu planın açıkça mekansal bir stratejisi yoktur. Ama bu plandaki fabrikaların demiryolu üzerindeki yerleşmelerde yapıldığı görülmektedir. Böylece hem modernleşme Anadolu kentlerine yayılmakta, hem de demiryolu sistemine yük taşıma talebi yaratılmaktadır. Türkiye’nin 1933 yılından itibaren gündemine girmiş bulunan bölgelere ayrılması konusunda ilk bilimsel adım, 6-21 Haziran 1941’de toplanan Birinci Coğrafya Kongresinde atılabilmiştir. Daha sonra da Coğrafya Kurumunun kurulması Coğrafya Dergisini çıkarması tabii ki Türkiye’deki coğrafyanın gelişmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Ama kongrede saptanılan bölge ayrımının, ülkenin iktisadi mntikalara ayrılma ihtiyacını giderdiği söylenemez. Kongrenin toplanmasını sağlayan Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel kongrenin amacının ilk, orta ve lise eğitiminde coğrafya programlarını düzenlemek olduğunu söylemiştir. (Tekeli 2013: 44).

Türkiye 1960’lı yılların ilk yarısında birden çok sayıda bölge planı çalışması başlatmıştır. Yasalarla bölge planlamadan sorumlu iki kuruma yetki verilmiştir. İmar ve iskan Bakanlığı Bölge Planlama Dairesi ve DPT arasında yetki bölüşümünde bir uyum sağlanamamış, sürekli bir çatışma yaşanmıştır. Öte taraftan bu planları hazırlayan örgütler ister arazi kullanmada olsun ister fon tahsisinde olsun doğrudan yetkiye sahip değillerdir.

Başkaları ikna olurlarsa uygulayacaklardır. Bu planlar hazırlanmış ama uygulanmamışlardır. 1971 askeri darbesi sonrasında bölgesel gelişme sorununa, bölge planlamayla yaklaşılmasının askıya alınması dolayısıyla bölge planlamanın yeniden devreye girmesi hemen gerçekleşemedi. Keban Barajının yapılmasından sonra Fırat ve Dicle havzalarında yapılan çalışmalar önem kazandı. 1980 yılında bir başka askeri darbe sonrasında bu proje “Güney Doğu Anadolu Projesi” (GAP) diye adlandırılmaya başlamıştır. 1986 Yılında da bu faaliyetlerin koordinasyonu DPT’ye verildi. Nihayet 6

Kasım 1989 tarihinde 388 sayılı kanun hükmünde kararnameyle Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi kuruldu. Merkezi Ankara’da ve bölge örgütü Urfa’da kurulmuştur. Bu tarihe kadar bölge idarelerine kuşkuyla bakan Türkiye ilk kez bu kadar geniş yetkili bir kuruluşa olanak vermiştir.

BM Kalkınma Programı ve Avrupa Komisyonunca desteklenmiştir. GAP Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinin yanı sıra kentsel ve kırsal altyapı; ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık ve diğer sektörlerin gelişmesini ve hizmetlerini kapsayan entegre bir proje olarak tanımlanmıştır. Yerellikle ilişki kurmakta ÇATOM ve GİDEM gibi başarılı merkezler kurulmuştur (Tekeli 2013: 45). Ulus devletler dünyasından küreselleşmiş bir dünyaya geçişin sağlandığı bu dönemde, Türkiye’nin küreselleşme sürecine uyum politikalarını 1980’li yıllardan itibaren ortaya koymaya başlamış bir ülke olduğu görülmektedir. Piyasa ekonomisi adı altında yapılan düzenlemeler ve uluslararası kuruluşların önerileri olarak sunulan serbestleşme çabaları ve özelleştirme politikaları, küreselleşmeye uyum sağlamanın açık göstergeleridir. Mekansal farklılıklar dikkate alınarak ve bu doğrultuda bölgesel teşviklerle planlama anlayışında da bir dönüşüm yaşanmıştır. Bir ulus devletin üzerinde yatırım yapan bir girişimci bir başka ulus devletin toprağı üzerinde yaşayabilmekte, ilişkisini de bağlı olduğu ağ üzerinden kurabilmektedir. Yabancı sermaye girişini teşvik etmek ve bunun yanı sıra, ekonominin yapısına ve özelliklerine bağlı olarak, istihdam imkanları, ödemeler bilançosuna katkı ve teknoloji transferi, bölgesel gelişmişlik farklılıklarını giderme konusundaki etkiler sağlaması amacıyla 15 Haziran 1985’de serbest bölgeler yasası yürürlüğe girdi. Yabancı sermayenin girişini kısıtlayan yabancı sermaye yatırımlarına getirilen üst sınır 12 Şubat 1986’da kaldırıldı.

24 Mayıs 1989 birçok ithal malında gümrük vergisi ve fon oranları düşürüldü. Böylece ithali serbest malların artışı ile bir liberalizasyon başlatıldı. Bölgesel gelişmenin hız kazanması ve yatırımların artması bağlamında 11 Kasım 1990’da yatırımları teşvik kararı ve tebliğı yayımlandı. Teşvik belgesine bağlanabilecek toplam sabit sermaye yatırım miktarı indirildi. Belge alma hakkı yalnızca sermaye şirketleri, kooperatifler ve iş ortaklarına tanındı. Teşvik belgeli yatırımlar için ise gümrük muafiyetleri getirildi. Özelleştirme politikaları hız kazandı. Ve 19 Ocak 1992 Yeni

Ekonomik İstikrar Önlemleri açıklandı. Dengeleme, Atılım ve Üretim Programı adı ile anılan önlemler TEK, Tekel, PTT, TCDD, TMO ve kamu bankaları dışındaki KİT'lerin özelleştirilmesine öngörür. Programda sermaye piyasalarının şeffaflaştırılması, iç borçlanmanın azaltılması ve fonların sermaye piyasasına yönlendirilmesi amaçları yer alır (Koraltürk 2004: 468-475).

Küreselleşme, kalkınma kavramına, yerel ve bölgesel bir boyut kazandırılarak, yerel dinamiklerin kalkınma sürecindeki önemini ve rolünü artırmıştır. Bu bağlamda günümüzde yerel ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasında yerel yönetimlere ve sivil toplum kuruluşlarına (STK) önemli roller düşmektedir. Ve bu doğrultuda STK'larla iyi işbirlikleri geliştirilmiştir. Katılımcı bir planlama sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Yetkili ve güçlü olarak kurulan bu örgüt yine de Türkiye'nin aşırı merkezi bürokratik yapısı içinde kendisini kabul ettirmekte zorlanmıştır. 2000 yılında yapısı yeniden gözden geçirilmiştir. Varlığını, Kalkınma Bakanlığında, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı olarak sürdürmektedir (Tekeli 2013: 46).

Bunlara paralel olarak, ilk nesil bölge planları planlama örgütleri tarafından hazırlanmıştır. İkinci nesil bölge planları yabancı kuruluşlara ya da üniversiteler tarafından yapılmıştır. Son nesil planların hazırlanmasında ise Bölgesel Kalkınma Ajansları aktif rol oynamaktadırlar. Genel olarak her üç dönemde de ekonomik coğrafyacılara planın hazırlanmasında merkezi bir konuma sahip olmamışlardır (Tekeli 2013: 47-49).

1.3. Yerel Kalkınma ve Bölgeselcilik-Rekabet İlişkisi

Merkezi politikaların başarısız olması sonucu yerel kalkınmanın önemi anlaşılmış ve yeni bölgeselcilik kavramı geri kalmış bölgelerin kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bölgesel gelişmişlik düzeyleri ekonomi politikalarının koordinasyonu için önemlidir. Ulusaldan bölgeye ve bölgeden ulusala, uluslararasıdan bölgeye ve bölgeden uluslararasına yönelik çoğul dinamiklerin varlığında birikim, farklı ölçekler arasında bağlantıların artmasına neden olurken, aynı

zamanda bölgesel sermaye birikiminin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tüm bu ilişkilerin temelinde “yerel” kaynakların harekete geçirilmesi bulunmaktadır. Yani ‘yerel’i özne olarak algılayacağımıza göre, belirli kesimlerin bu işlevleri üstlenmesi gerekiyor. Burada belirli kesimler kavramını açacak olursak girişimciler, yatırımcılar, firmalar ve dolayısıyla daha anlamlı bir ifadeyle sermayenin farklı işlevlerini üstlenen faktörler bu sürecin temel özneleri olacaktır.

Özne olarak sermayenin varlığı, bölgenin tarihsel süreç içindeki sermaye birikiminin sonucu olabileceği gibi, dışsal talepler bağlamında “girişimcilerin yaratılması” söz konusu olabilir. Ekonomik açıdan bakıldığında ulus devletin altındaki bölgeler, ulus devletle olan ilişkilerini düzenlerken edilgen bir konumdan çıkmakta ve kendi olanaklarını kullanarak kendi seçmelerine bağımlı olarak gelişme stratejileri çizebilen, bu amaçla devlet sınırları ötesi ile ilişki ve dayanışma kurabilen ve zaman zaman da mevcut ulus devlet kısıtlamalarını göz ardı eden birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle ekonomik başarı yerel kaynak ve özellikleri kullanarak dünya sistemi içinde rekabet gücü sağlamak olarak tanımlanmaktadır. Bu başarıya ulaşmak için birimlerin sahip oldukları kaynakları kullanarak pazarlık güçlerini artırmaları gerekir. Örgütlenmedeki beceri, yerel birimlerin hedefleri ve daha önemlisi bölgelerin öğrenme ve buluş yapma kapasiteleri onların hem dünya sistemi içinde göreceli konumlarını hem de birbirleri ile olan ilişkilerini tanımlayacaktır (Arı 2006: 74-75). Yerelin pazarlık kabiliyeti, dünyanın küreselleşmesi ve içine girilen ağ ilişkilerinin sağladığı olanaklar tarafından belirlenir. Türkiye gerçeğinde birikimin sonucunda farklı düzeylerde özne konumuna geçen yerel sermayeden bahsedebiliriz.

Bölgesel azgelişmişliği önlemeye yönelik daha önceki devlet merkezli bölgesel kalkınma yerini hızla ‘bölgesel sermaye birikimine’ bırakma sürecine girmiştir. Son yıllarda karşılaştığımız değişimlerin temel yönelimi, verimlilik ve rekabete dayalı bir dizi düzenekle “bölgesel düzeyde sermaye birikimi sağlamanın” koşullarını yaratmaktır. Bu koşullar uluslararası piyasaya açılan tüm sermayeler için anlamlı ve gerekli iken aynı zamanda kaynak arayışında olan ulus-devlet için de rasyonel bir dönüşüm anlamına gelecektir (Arı 2006: 76-78).

1.3.1. Rekabetçi Bölgesel Üstünlükler

Bölgelerde gelişmenin motorunu oluşturan küçük işletmeler için rekabetin temel boyutları; teknolojik yeteneği geliştirmek ve maliyetleri düşürmektir.

Yerelleşme hareketleriyle birlikte bu işletmeler daha önemli hale gelmiş, yerelde kalkınmanın sağlanmasında büyük rol oynamıştır. Bir bölgedeki rekabeti artırmakta önemli rol oynayan firmaların sektörlerinde rekabetçi bir konuma gelebilmeleri için beş temel rekabetçi güce sahip olmaları gerekir (Serin 2006: 15).

- Sektöre yeni girecek firmalar
- Tedarikçiler
- Alıcılar
- İkame ürün veya hizmetler
- Sektördeki mevcut firmalar arasındaki rekabet.

Porter, firmaların rekabetçi stratejilerle rekabetçi üstünlüğü kazanmalarında, firmaların bulundukları ülkelerin sahip olduğu temel niteliklerin rol oynadığını belirtir. Bu yaklaşımda piyasa yapısındaki firmaların konumuna ek olarak ulusal özelliklerin, doğrudan değil ama firmaların içinde bulunduğu endüstriyi etkileyerek destek verebilmektedir.

Porter ulusal özellikleri dört ana başlık etrafında toplayıp, bunların karşılıklı etkileşiminin rekabet gücünü doğurduğunu belirtmektedir. Belirli bir endüstrinin bir bölgedeki rekabet gücünü belirleyen faktörler şunlardır (Dulupçu 2001: 105).

- Üretim faktörleri donanımının göreceli durumu,
- Başlangıç gelişimini belirleyen yerli piyasanın büyüklüğü,
- Tedarikçi ve aracılar gibi, uluslararası düzeyde rekabetçi olan ilişkili ve destekleyici endüstrilerin bulunabilirliği,
- Pazar segmentinde göreceli rekabet gücünü belirleyen ve firmaların yaratıcılığı, örgütlenmesi ve yönetimini etkileyen firmanın yapısı, stratejileri ve rakiplerinin faaliyetleri.

Krugman'a göre firmaların ve ülkelerin rekabet gücü farklıdır. Krugman ülkelerin ekonomik başarısının dünya piyasalarındaki başarısı olmadığını savunur. Çünkü dünyanın gelişmiş ülkelerine bakıldığında kendi aralarında firmalar düzeyindeki gibi önemli bir rekabet ortaya çıkmamaktadır.

Hatsopoulos, Krugman ve Summers rekabet gücünü açıklarken, bir ülkenin refah düzeyinin artmasının yanında dış ticaretinin de dengede olmasıdır diye tanımlar. Aynı şekilde Dornbusch, Krugman ve Park rekabet gücünü dış ticaret açıklarının azaltılmasının, ürünlerdeki rekabet gücünün mikro ekonomik boyutuna ve ihracat ile ithalatta rakip endüstrilerin genel performansına bağlı olduğunu belirtirler (Dulupçu 2001: 115).

1.3.1.1. Bölgesel Rekabet Edebilirlik

Rekabet edebilirlik son yıllarda sıklıkla kullanılmaktadır. Dünyayı şekillendiren gelişmelerin altında rekabet edebilirlik kavramı yatmaktadır. İktisadi açıdan bakıldığında rekabet gücünün, devlet müdahalesi sonucunda artması, ulusal refahı arttırmak yerine kaynak dağılımı üzerinde bir değişiklik yaratabilir. Gelişmekte olan ülkelerde piyasaya devlet tarafından yapılan müdahalenin üretim arttırıcı etkisinden çok gelir ve kaynak dağılımı üzerindeki etkisini görmek mümkündür (Dulupçu 2001: 74).

Rekabet edebilir bölgeler, var olan istihdam olanaklarından gereğince yararlanabilen, farklı üretim süreçleri ve ürünler üretebilen, gelir ve katma değeri ortalama düzeyde artırabilen, ulusal veya uluslararası düzeyde işbölümüne katkıda bulunarak tam istihdamı sağlamak üzere özel bir rol oynayabilen bölgeler olarak tanımlanabilir. Bölgesel rekabet edebilirlik, belirli bir bölgedeki üretim faktörlerinin kullanımı ve konumunun, iktisadi aktörlerin rekabet edebilirliklerini etkilemesi oluşu fikrine dayanmaktadır. Çeşitli faktörlerin bir arada bulunması, yöredeki mevcut iktisadi faktörel yapıları nedeniyle başarılı olmuş ve odak haline gelmişlerdir (DPT 2012: 9).

Bölgelerarası rekabet edebilirlik gücü, sosyal ve fiziki altyapı, yenilik, teknoloji gibi faktörlerin kapasitesine bağlıdır. Bölgenin bu kaynakları kişi başı yüksek GSYİH

hedefine, ulaşırken verimli kullanılıp kullanılmaması konusunun incelenmesi gerekir. Dolayısıyla rekabet edebilirliğin sonuç odaklı “etkinlik” göstergeleri haricinde, rekabet edebilirliğin sebeplerine inen “verimlilik” göstergeleri açısından da yorumlanabilmesi gerekir (DPT 2012: 19).

Kümeleşme yaklaşımı, işletmelerin ve bölgelerin rekabet gücünün artırılmasında etkili bir araç olarak kabul edilmektedir. 1990’ların başından itibaren tartışılmaya başlanan kümeleşme kavramı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bir politika aracı olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Etkili bir küme geliştirme çalışması ile ilgili bölge ya da sektör, dünyada rekabet edebilir hale gelebilmektedir. Kümeleşme, işletmelerin birbirleriyle ve üniversite, meslek kuruluşları ve araştırma enstitüleri ile bağlantılarını ve işbirliklerini güçlendiren, böylece tüm tarafları etkin hale getiren bir yaklaşımdır.

Kümeleşme yaklaşımının temelinde;

- Coğrafi yakınlığın yüz yüze iletişim ortamını sağlaması,
- İşletmelerin birbirleriyle ve ilgili yerel aktörlerle etkileşimde bulunmaları,
- Tüm tarafları etkin hale getiren işbirliği anlayışı bulunmaktadır.

Porter’a (1998) göre kümeleşme, birbiriyle bağlantılı olan işletmelerin ve kurumların belirli yerlerde coğrafi olarak yoğunlaşmalarıdır. Kümeleşmeler, yerel ekonominin dezavantajlarını ve temel avantajlarını ortaya çıkarması yönleri ile önemli bir bölgesel gelişme politika aracı olarak kabul edilmektedir. Kümeleşme yaklaşımında aktörler arası işbirliği yapısının tesisi ile ortak fayda elde edilir. Kümeleşme ekonomik olduğu kadar sosyal bir olgudur. Bu nedenle küme katılımcıları arasında resmiyet taşımayan yüz yüze iletişim teşvik edilmektedir. Sosyal sermaye kavramı, aktörlerin bir arada olma ve ortak iş yapma eğilimlerini belirlemesi bakımından, kümeleşmeler için anahtar unsur olarak kabul edilmektedir. Sosyal sermaye, kümeleşmelerin performansı üzerinde iki yönden etkili olmaktadır.

Bunlar;

- Yenilikçiliği destekleyerek, karşılıklı öğrenme, rekabet ve kişisel ilişkiler, sosyal sermaye ile artmaktadır. Bu süreç kümelerin yenilik yapma kapasitesini

geliştirmektedir.

- İşlem maliyetlerini azaltıp, verimlilik ve büyümeyi artırarak, kümelerde yer alan işletmelerin yerel ve kişisel bilgi akışları doğrudan ve güvene dayalı iletişim sayesinde daha az prosedür ve işlem maliyetine katlanmaktadır (Altay 2011).

1.3.1.2. Kentsel Rekabet Edebilirlik

Ulusal rekabet edebilirlikle, bölgelerin rekabet gücü arasında var olan ilişki son dönemde bölgesel rekabet edebilirlik ve rekabetçi kentler arasında da kurulmaktadır. Kentsel ekonomilerin, ekonomik değişikliklerden etkilenmesi, yerel yönetimlerin o bölgede bulunan sanayinin rekabet edebilirliğine daha fazla önem vermesini gerekli kılmıştır. İşletmelerin üretimlerini rekabetçilik açısından daha uygun alanlara kaydırmaları, bölgelerin ve kentlerin kendi rekabet edebilirliklerini artırmalarını doğurmaktadır. Bu sebeple teknolojinin hızla değiştiği ve ticaretin liberalleştiği bir dönemde, kentsel ekonomilerin rekabet edebilirliğine ve bunu artırmak üzere geliştirilecek politikalara daha fazla önem verilmesi gerekmektedir (DPT 2012: 20).

Bölgesel eşitsizliklerin giderilebilmesinde başlangıç noktası, bölgesel gelişme farklılıklarının ortaya konulmasıdır. Bu farklılıklar, günümüzde yalnızca kişi başı GSYİH ile değerlendirmek yerine; kentsel gelişmenin boyutları içerisinde de yer alan eğitim düzeyi, sağlık hizmetleri, kadının statüsü, beslenme düzeyi, iletişim gibi çok sayıda bileşenin dahil edildiği ekonomik ve toplumsal modellerle açıklanmaktadır. Bu kapsamda bölgesel kalkınma kentleşme eğilimleri açısından gelişmeye işaret eden bir içeriğe veya yaklaşıma sahiptir. Bölge içi gelişme potansiyellerinin değerlendirilmesi de, kentleşme düzeyinin artırılması açısından önemlidir. Kentleşme ve kalkınma arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kalkınmada öncü olan sanayi sektörü, kendine daha çok alıcı bulabileceği, pazarlama, ulaşım ve iletişim imkanlarının daha elverişli olduğu mekanları ve dolayısıyla kentleri seçmektedir. Bu da ülke içinde bazı kentlerin, kalan diğer kentlere oranla daha fazla tercih edilmesine neden olmakta ve bu kentleri birer çekim merkezi haline getirmektedir. Bu durum gelir dağılımını, yaşam standartlarını, refah açısından olduğu kadar kentleşme düzeyi bakımından da ülke

içerisinde farklı gelişmişlik düzeyinde bölgelerin ortaya çıkmasına yol açmakta ve ilgili kentlerin yer aldığı bölgenin de gelişmesini yönlendirebilmektedir. Ayrıca geri kalmış bölgelerin işgücü ve sermaye gibi kalkınma dinamikleri de büyük kentlere kaymaktadır. İstanbul'un geçmişten beri sahip olduğu bu ayrıcalık, Marmara Bölgesi genelinde gelişme düzeyini olumlu etkilemiştir. Aynı şekilde Türkiye'de en önemli çekim merkezi olarak nüfusu da kendine çekmiş ve kentleşme düzeyi bakımından da önde gelen bölge olmuştur (Sümer 2011: 103-105).

Aşağıdaki tablo bölgesel politikaların en önemli gündem maddesi olan bölgesel/kentsel rekabet edebilirlik kavramının gelişimini ortaya koymaktadır.

Tablo 1.3: Kentlerin rekabet ettiği temel alanlar

- Başta imalat sanayi olmak üzere son dönemde, ticari faaliyetler, emlak ve bilgi gibi istihdam yaratan sektörlerde mobil yatırımları çekmek,
- Mevcut firmaların gelişmesi ve yenilerinin kurulması ile ekonomik büyümeyi sağlamak,
- Ulusal düzeydeki kamu kaynakları ile Avrupa Ortak Pazarı ve AB bölgesel politikası kapsamındaki fonlar gibi kaynaklar için rekabet,
- Önemli etkinlik ve yatırımlar için rekabet,

Kaynak: (DPT 2010, www.dpt.gov.tr, 10 Aralık 2014'te erişildi).

1.3.1.3. Bölgelerarası Rekabette Etkinlik ve Verimlilik Kavramları

Rekabet edebilirlik kavramı iki temel husus üzerine kurulmuştur:

- Bölgede yüksek gelir ve istihdam seviyelerine ulaşılabilmesi,
- Yüksek gelir ve istihdam seviyelerinin sürdürülebilirliği.

Bölgelerin rekabet edebilirliği, literatürdeki çalışmalarda kişi başına düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ile ölçülmektedir. Genel olarak bölgelerin rekabet edebilirliğinin göstergesi, kişi başına düşen GSYİH seviyesidir.

Bir ülkenin planlama ufkuna bağlı olarak, hedeflediği büyüme oranı sonucuna ulaşabilme başarısının, yani etkinliğinin bir göstergesi olabilir. Hedeflenen sonuçlara ulaşabilme, etkinlik göstergesi sayılırken, hedeflenen sonuca ulaşma yolunda kullanılan kaynakların ne kadar iyi kullanıldığı olumlu manada ya da kaynakların israf edildiği

olumsuz manada verimlilik göstergesidir (DPT 2013, <http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/aydemirz/verimlilik.pdf>, 14 Aralık 2014'te erişildi).

1.3.1.4. Küresel Rekabet ve Bölgesel Kalkınma Ajansları

Bölge kelimesi, özellikle ulusal kalkınma politikalarının uygulandığı dönemlerde, ulusal kalkınma planlarının hazırlanmasında, kent ve bölge planlaması alanında kullanılan bir terimdir. Günümüzün uluslararası düzleminde en önde giden bölgesel entegrasyon örneği olarak Avrupa Birliği, kuruluşundan itibaren topluluk içindeki az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması, bölgeler arasındaki refah farklarının giderilmesi amacıyla çeşitli araçlara başvurmuştur. Bunlardan en öncelikli olanı ise bölgesel kalkınma politikalarıdır. Ekonomik faaliyetlerin bölgeler arasındaki farklılıklarını azaltmak doğrultusunda uygulamaya konulan bölgesel politika araçlarından biri Bölgesel Kalkınma Ajansları modeli olmuştur.

Bölgesel kalkınmanın kurumsallaşmış yerel bir aktörü olan Bölgesel Kalkınma Ajansları; üniversite ve Ar-Ge birimleri, teknoloji merkezleri, teknolojik danışmanlık veren firmalar, odalar ve sendikalar ile yörede yer alan veya yöre dışından gelen firmalar arasında aracı bir işlev üstlenmekte ve bu kesimlerin birlikte çalışmasını kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda bölgesel kalkınma ajansları, devletin geleneksel işlevlerinin bir uzantısı olmanın ötesinde bölgesel kalkınmanın hızlandırılması ve sürekliliğinin sağlanması adına rekabet gücünün arttırılmasına odaklanmış örgütlü bir yapılanmadır (Eraydın 2010: 44-45).

Türkiye'nin AB'ye uyum sürecinde bölgesel farklılıkları azaltmak ve bu doğrultuda yöntem ve politika geliştirmek zorunlu olmuş, bunun için de Türkiye coğrafyasını İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) temelinde bölgelere ayırarak sınıflandırmak gerekmiştir. 2006 yılında başlanılan ancak uygulamasına gecikmeli olarak 2009 yılında başlanabilen Bölgesel Kalkınma Ajansları “yerel kalkınmada bir araç” olarak nitelendirilmiştir. Kalkınma Ajanslarının, gelişmiş bölgelerin küresel ölçekte rekabet güçlerinin artırılmasına, geri kalmış bölgelerin ise kalkınmalarının ülke ortalamasına yaklaştırılmasına katkı sağlaması umulmaktadır. Yerel potansiyeli

harekete geçirmek üzere tasarlanan Kalkınma Ajansı Modelinin ulusal plan ve strateji ile uyumlu bölgesel plan ve stratejilerin daha katılımcı olarak hazırlanması amaçlanmaktadır.

Kalkınma Ajansları, Türk idari sistemi içine 25 Ocak 2006 tarihinde TBMM tarafından kabul edilen ve 8 Şubat 2006 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkındaki Kanun ile girmiştir. Bu kanuna istinaden 2006 yılında iki, 2008 yılında sekiz ve 2010 yılında on altı kalkınma ajansı kurulmuştur.

Kalkınma Ajanslarının kuruluşundaki temel amaçları şu şekilde özetlenebilir (Kalkınma Bakanlığı 2013).

- Bölgenin potansiyelini harekete geçirmek
- Tüm bölgelerin ulusal ekonomiye katkısını optimal düzeye çıkarmak
- Bölge içi ve bölgelerarası gelişmişlik farklarını en aza indirmek
- Gelişmiş bölgelerin küresel ölçekte rekabet gücünü arttırmak

Kamu tüzel kişiliği bulunan fakat 5449 sayılı kanunla düzenlenmemiş tüm işlerinde özel hukuk hükümlerine tabi olan kalkınma ajanslarının kuruluş yapısı, kanunun 7. Maddesi ve devamında açıklanmaktadır. Buna göre Kalkınma Ajansları; kalkınma kurulu, yönetim kurulu, genel sekreterlik ve yatırım destek ofislerinden oluşmaktadır.

Ajansların görev, yetki ve sorumlulukları adı geçen 5449 sayılı Kanunun 5. Maddesinde şu şekilde sıralanmıştır.

- Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek sağlamak
- Bölge plan ve programlarının uygulanmasını sağlayıcı faaliyet ve projelere destek olmak, izlemek ve değerlendirmek
- Yerel ve kırsal kalkınmayı destekleyici kapasite geliştirme faaliyetlerinde bulunmak
- Kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliklerini geliştirmek ve bu kesimlerin kalkınmayı destekleyici projelerini izlemek

- Kaynaklarını bölge plan ve programlarına uygun olarak kullanmak veya kullandırmak
- Bölgenin kalkınmasını sağlayacak imkânları tespiti için araştırmalar yapmak
- Bölgenin ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımını yapmak
- Yatırımların takibini ve sonuçlandırılmasını tek merkezden yürütmek
- Küçük ve orta ölçekli işletmelerle yeni girişimcileri desteklemek
- İkili veya çok taraflı uluslararası programları tanıtmak ve bu kapsamda proje geliştirilmesine katkı sağlamak

Bölgesel Kalkınma Ajansları ve bölgesel politikaların öncüsü olan Avrupa Birliği'nin alt kurumları da, bölgeselleşmenin gereği üzerinde durmakta hatta Avrupa Birliği Konseyi; yatırım, yenilik ve girişimciliğe elverişli ortama duyulan gereksinimi ifade etmektedir. Avrupa Komisyonu'na göre ise bölgesel rekabet gücünü aşağıdaki faktörler belirlemektedir (Özer 2008: 389- 408).

- *Sektördeki istihdam yoğunlaşması:* Verimliliği yüksek sektörlerde istihdam rekabet gücünü artırırken, verimliliği düşük sektörlerde istihdam rekabet gücünü azaltmaktadır.
- *Dış göç ve yaşlı nüfusun fazlalığı:* Emekli ya da yaşlı nüfusun fazla olması ve genç nüfusun başka bölgelere kayması, bölgenin rekabet gücünü azaltmaktadır.
- *Yatırımlar:* Yatırımların fazla oluşu doğal olarak rekabet gücüne olumlu yönde etkilemektedir.
- *Bölgeye yapılan dolaysız yabancı sermaye yatırımları.*
- *Bilgi ekonomisi alanlarına yapılan yatırımlar/yenilikler.*
- *Altyapı donanımı:* Özellikle ulaşım konusu burada öne çıkmaktadır. Ulaşım ağlarının üstünde olan bölgelerin rekabet gücünde artış elde ettiği bilinmektedir.
- *Eğitim düzeyi:* Bölgedeki nüfusun yenilik üretebilme ve bilgi teknolojilerini kullanabilme becerisi gereklidir. Bölgelerin bilgiye dayanan rekabet gücü elde edebilmesi için beşeri sermayesinin buna elverişli olması gereklidir.

Onuncu Kalkınma Planı öncelikleri çerçevesinde ulusal ve bölgesel düzeyde bölgesel gelişmeye yönelik stratejiler belirlenmiştir. Bu kapsamda, bölgesel gelişme politikasının ilkeleri ile ulusal düzeydeki öncelik ve stratejilerini belirlemek, mekânsal gelişme ve sosyo-ekonomik kalkınma politikaları arasında uyumu güçlendirmek, alt ölçekli plan ve stratejilere genel çerçeve oluşturmak üzere hazırlanan Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (BGUS) nihai hale getirilmiştir. Tüm bölgeler için bölge planları kalkınma ajansları koordinasyonunda farklı katılımcılardan oluşan toplantı süreçleriyle hazırlanmıştır.

GAP Bölge Kalkınma İdaresine ek olarak Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) ve Konya Ovası Projesi (KOP) için teşkil edilen bölge kalkınma idareleri kurumsal kapasitelerini geliştirmekte, bölgelerine yönelik analiz ve planlama çalışmaları yürütmektedir. Bölgesel kalkınma projeleri kapsamındaki yatırımlara yön vermek ve yatırım sürecini hızlandırmak üzere 2014-2018 dönemi için DAP, DOKAP, KOP Eylem Planları bölge kalkınma idareleri koordinasyonunda bölgelerdeki paydaşlarla birlikte hazırlanmış, aynı dönem için GAP Eylem Planı güncellenmiştir.

GAP Eylem Planı kapsamında yatırımlara 2008-2013 döneminde toplam 22,4 milyar TL kaynak aktarılmış, 19,4 milyar TL harcama yapılmıştır. GAP Eylem Planı döneminde GAP Bölgesi yatırımlarının merkezi bütçe içindeki payı 2013 yılında %11,4 iken 2014 yılında %10,1 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmişlik farklarını azaltmak ve bölgeler arası göç dinamiklerini istikrarlı bir yapıya kavuşturmak için 2007 Yılı Programında Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı kapsamında belirlenen 12 cazibe merkezinden (Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Gaziantep, Kayseri, Konya, Malatya, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Trabzon ve Van) beşine (Diyarbakır, Erzurum, Gaziantep, Şanlıurfa ve Van) 2013 yılı sonu itibarıyla birikimli olarak, yaklaşık 260 milyon TL tutarında ödenek aktarılmıştır. Programa 2014 yılı uygulaması için toplam 90 milyon TL ödenek ayrılmıştır. Seçilen şehirlerin rekabet gücünü artırmaya dönük altyapı yatırımları gerçekleştirilmekte; şehirlerin tarihi ve kültürel varlıklarının ihyasına yönelik projeler uygulanmaktadır (Kalkınma Bakanlığı 2015: 274-276).

Kalkınma ajansları tarafından ülkemizdeki kümeler ve küme oluşumları analiz edilmiş, tespit edilen kümelere yönelik destek faaliyetlerine başlanmıştır. Farklı kurumların kümelere yönelik destek mekanizmaları arasındaki uyumu tesis etmek üzere koordinasyon yaptığı görülmektedir. Bölgelerin yenilik potansiyellerinin belirlenmesi, kurulacak işbirliği modelleri ve sağlanacak mali ve teknik desteklerle bu potansiyellerin ekonomik ve sosyal katma değere dönüştürülmesi amacıyla kalkınma ajansları koordinasyonunda bölgesel yenilik stratejileri hazırlanmaktadır. Hâlihazırda İzmir, Orta Karadeniz, Zafer ve Doğu Marmara Kalkınma Ajansları strateji belgesi çalışmalarını tamamlamış ve uygulamaya geçirmiştir. Politika belirleme, izleme ve değerlendirme süreçlerinde etkinliği artırmak için bölgesel analiz kapasitesinin geliştirilmesine, tamamlanan il çalışmasına ilave olarak ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyelerinin tespit edilmesine, Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi çalışmasının yenilenmesine ve Kalkınma Ajansları Yönetim Sisteminin (KAYS) geliştirilmesine yönelik çalışmalar sürmektedir. Görece düşük gelirli yörelerde; gelir seviyesinin artırılması, ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, mahalli idarelerin güçlendirilmesi, yerel potansiyeli harekete geçirecek girişimlerin desteklenmesi, kurumsal kapasitenin yükseltilmesi ve işbirliğine dayalı rekabetin geliştirilmesi önemini korumaktadır (Kalkınma Bakanlığı 2015: 277-278).

1.3.1.5. Bölgesel Kalkınmaya Girişimciliğin Etkisi

Kümeleşme ve Girişimcilik: Girişimcilik, doğası gereği yerel bir faaliyettir. Aslında girişimcilik daha önceki deneyimlerin veya büyük şirketlerin girmeye değer bulmadığı piyasadaki boşlukları doldurma isteklerin neticesidir. Çağımızda girişimci iş çevresinin tamamlayıcı bir parçasıdır ve bu kapsamda çevre koşullarını şekillendiren ve aynı zamanda çevre koşulları tarafından da şekillendirilendir. Girişimcilikte karar süreci, “girişimcinin tercihlerinin, fırsatların ve sermaye kaynaklarına ulaşabilmenin karmaşık bir bileşenidir.” Girişimciler için yerel bağlantılar, irtibatlar ve iş çevresine ilişkin bilgi birikimi önemlidir. Girişimciliğin ortaya çıkmasında girişimcilik ile ilgili gömülü bilginin kendisini göstermesinde kamu politikalarının rolü önemlidir. Girişimcilikte bölge ekonomisi aktörlerinin, bir başka ifade ile küme aktörlerinin oluşturduğu çevre koşulları karar sürecinde etkindir (Sayın ve Sayın 2012: 3-4).

Kümeleşmenin başarı ile uygulandığı birçok Avrupa Birliği ülkesinde, Amerika Birleşik Devletlerinde, küme geliştirme planını oluşturan stratejik yol haritasında yer alan eylemlerin büyük ölçüde “girişimcilik ve inovasyon” kaynaklı olduğu görülmektedir. Çünkü kümeyi oluşturan oyuncular arasında girişimciler değer zincirinin tamamlanmasını sağlayan ve belli bir coğrafyada ekonomi yaratılmasını sağlayan ana oyuncular olarak görülmektedir. Söz konusu ana oyuncuların yüksek katma değerli ürün üretmesi, bir başka ifade ile inovasyona yönelik faaliyet göstermesi de yerel refahın yükseltilmesi açısından tercih edilen bir husustur (Sayın ve Sayın 2012: 5-8).

İnsanların daha fazla yeni fikirler yaratmasını sağlayacak yöntemler geliştirilebilir. İşletmelerde çalışanların girişimciliği geliştirme faaliyetlerine *iç girişimcilik* adı verilmektedir. Girişimcilik kadar iç girişimcilik de işletmenin rekabet gücü ve etkinliğine katkı sağlamaktadır. Bunun için, yenilik yapmaya elverişli bir örgütsel yapı oluşturulmalı, bunun işletme kültürü haline dönüştürülmesi sağlanmalıdır. Ayrıca, yönetsel anlamda iç girişimciliğe ait prosedürler geliştirilmeli ve iç girişimciliğin ölçümü, değerlendirilmesi ve ödüllendirilmesi sağlanmalıdır.

Artan rekabet koşulları girişimciyi yeniliğe zorlamaktadır. Firmaların marjinal hasılatı, marjinal maliyetlerine yaklaştıkça, girişimciye yeni bir ürün ya da yeni bir üretim yöntemi geliştirme sorumluluğu yüklenir. Böylece, girişimci tarafından geliştirilen yahut uygulanan yenilik, sistemi yaşatacak değeri yeniden üretecektir.

1.3.1.5.1. Bölgesel Kalkınmada Girişimcinin Rolü

Buraya kadar açıklanan bilgilerden yola çıkarak, teknolojik gelişmelerin kaynağında girişimcinin yer aldığı söylenebilir. Bu kabul edildiğinde, aşağıdaki önermeler ışığında girişimciliğin bölgesel kalkınma ile ilişkisi daha kolay açıklanabilir. Teknoloji gelişip sistemde bütünleşme arttıkça sistem içinde hünerlerin dağılımı ve yasama biçimi daha homojen hale gelmekte ve işgücü ataletleri azalmaktadır. Teknoloji geliştikçe endüstriyel kuruluşların ölçekleri ve dolayısıyla yer değiştirme ataletleri de artar. Teknolojik ve ekonomik gelişme sonucu sistemin dengesi merkezdeki yığılmalar yönünden bozulur. Merkezdeki yığılmaları artırıcı yöndeki bu etki birikerek devam

eder. Biriken üstünlükler bölge yapısındaki çeşitlenmeyi artırır ve çeşitlenmenin artışı ile biriken üstünlükler tekrar artar. Her bölgenin farklı üretim sektöründeki göreceli üstünlükleri eşit olmadığından, sektörler arasındaki eşit olmayan büyümeler, bölgeler arasındaki büyüme farklılıklarını meydana getirir. Bir sistemde büyümenin bölgelerarası dağılımında sektörler arası girdi-çıkı ilişkileri veya karşılıklı bağımlılık önemli etkiler yapar. Bir bölgede ara malı üreten sektörlerin yer alması bu malları girdi olarak kullanan endüstrilerin gelişmesini ileriye bağlantılı “forward linkage”, bir bölgede kurulan bir endüstri buna girdi üreten sanayinin gelişmesini geriye bağlantılı “backward linkage” teşvik eder (Kinay 2006: 31-32).

Gerçekte, teknolojik gelişmeler girişimciyle birlikte hareket eder. Bu nedenle girişimci içinde bulunduğu bölgeye üstünlük kazandırır. Bu üstünlük sadece yatırımları ve dolayısıyla iş gücünü bir bölgeye yığmakla kalmaz, aynı zamanda bölgede kişi başına düşen geliri de artırır.

1.3.1.5.2. Sektörel Gelişmede Girişimcinin Rolü

Bir önceki bölümde “Bölgesel Kalkınmada Girişimcinin Rolü” konusu incelenmiştir. Elbette, girişimciyi bulunduğu coğrafi alandan ayrı düşünmek ve sağladığı bölgesel etkileri göz ardı etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, sektörel ve teknolojik gelişmeler coğrafi sınırları aşarak konuyu, ekonomik alana taşımaktadır. Belirli bir mal ya da hizmeti üreten firmaların oluşturduğu topluluğa sektör adı verilmektedir. Ekonomik faaliyetler, planın hazırlanış amacına bağlı olarak farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Ancak sektörel gelişmeler, milli gelir bileşenleri açısından incelendiğinde üç ana başlıkta toplanabilir. Bunlar; *tarım, sanayi ve hizmetler* sektörüdür. Bu sektörlerden her birine ilişkin faaliyetlere, farklı coğrafi bölgelerde rastlanmaktadır. Teknik alanla, coğrafi alan arasındaki bu muhtemel ilişkilerin tümü, ekonomik alanı oluşturmaktadır (Kinay 2006: 33-34).

Piyasaların ekonomik ve kurumsal çerçevesinin güçlenmesi, girişimcinin ekonomi içindeki rolünü güçlendirecektir. Korumacı politikaların egemen olduğu bir ekonomide ise girişimcinin rolü kolaylaşmış görünse de, bu durum sürdürülebilir

değildir. Girişimci; üç temel faktörün etkisiyle oluşur. Bunlar; girişimci kişilik, girişimci yetenek ve girişimcinin sosyal çevresidir. Girişimci kişilik, yenilikçiliği, kararlı tutumu, özgüveni ve stresle başa çıkmayı gerektirir. Girişimcide bulunan kişisel özellikler ne kadar elverişli olursa olsun, başarı sağlamak için bazı yeteneklerin de varlığı gereklidir. Girişimcinin yetenekleri arasında, risk alma, yaratıcılık, yönetim becerisi, beşeri ilişkiler, vizyon, stratejik planlama, problem çözme, proaktiflik (gelişmeleri öngörmek) yer almaktadır. Girişimci oluşumunda, moral değerler, hukuk sistemi, ekonomik istikrar ve dış ticaret rejimi, eğitim, fiziki altyapı, teşvik politikaları gibi dışsal faktörler büyük önem taşır. Kişilik ve yetenek unsurları girişimciyi var eden psişik (geleceği görme) güdüler olsa da, girişimciyi esas itibariyle sağlıklı sosyal koşullar açığa çıkarabilir. İstikrarsız ve hukuki güvenceden yoksun bir ülkede, girişimci kişilik ve yeteneğe sahip olan kişilerin başarı şansı düşüktür (Kinay 2006: 36).

Girişimci için etik ve hukuksal normların önemi büyüktür. Girişimci, bu normlar sayesinde toplumsal saygınlığa ulaşabilir. Bu sosyal statü, girişimci ruhu beslerken, ekonomik ve sosyal gelişmelerin de kaynağı olur. Zira toplum tarafından verilen saygınlık, girişimciye sosyal sorumluluklarını hatırlatır ve topluma olan bağlılığı aynı zamanda sosyal ve ekonomik dayanışmayı güçlendirir. Bu süreç, yeni girişimcileri de uyarır. Fiyat oluşumunda en önemli ayırım, Mill tarafından ortaya konmuştur. Buna göre fiyatlar üç sektörü ortaya çıkarmaktadır. Bunlar, sabit, esnek ve emek-yoğun sektörlerdir. Bu sektörler içerisinde girişimcinin yoğunlaştığı sektör, faktör bileşenlerinin sınırsız artırılabilirdiği esnek sektördür. Girişimcinin sektörel ve bölgesel tercihleri aynı zamanda sektör ve bölgelerin gelişimine de etki eder. Zira girişimciler firma düzeyinde, ürün, üretim ve pazarlama alanlarında yenilikler yoluyla ait oldukları sektörlerle yön ve hız verirken, yerleştikleri bölgelerin gelir ve istihdam kaynağı olurlar. Girişimcinin yeniliklerle olan bağının doğal sonucu olarak, yeniliğe en duyarlı olan imalat ve hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır. Bu sektörlerin girişimci faaliyetlerinden etkilenecek hem kutuplaştıkları hem de milli geliri artırdıkları ifade edilebilir (Kinay 2006: 37-38).

Son otuz yıldaki bölgesel kalkınma düşünülecek olursa, ekonominin küresel yapılanması sürecinde devletler imtiyazlı konumlarını kaybederlerken, girişimcilik

kalkınmanın motor gücü haline geldi. Girişimciliğin kazandığı bu yeni gücü iyi kullanabilen bölgelerin rekabet gücü artarken, bu gücü kullanamayan bölgelerde değişen bir şey olmadı. Örneğin GAP Bölge Kalkınma İdaresi gibi merkezden yönetilen bir kurumun, şu andaki yapısıyla AB tarafından istenen seviyede otonom bir bölgesel kalkınma ajansı olmadığı bir süredir tartışılmaktadır. AB süreci içinde daha da büyük aciliyet kazanan bölgesel kalkınmanın nasıl kurumsallaşacağı sorunu tartışılırken, konunun üzerinde önemle durulması gereken bir başka boyutu daha vardır: Acaba Türkiye'nin az gelişmiş yörelerinde, girişimcilik ve katılımcılık esasına dayanan AB bölgesel kalkınma politikalarını finanse eden fonlardan yararlanabilecek gerekli proje kabiliyeti var mıdır? Az gelişmiş bu bölgelerde kalkınmayı sahiplenecek ve bunun için kararlı bağlılıklar gösterecek aktörler olacak mıdır? Bu kararlı bağlılıkları kurmak için ne tür müdahalelerde bulunmak gerekiyor? Çünkü böyle bir potansiyel yaratmadan kurulacak bölge kalkınma ajansları, toplumun geniş kesimlerinden kopuk bölgesel düzeyde yeni bir bürokratik kurum olacaktır.

19.01.2005 tarihinde Meclis Genel Kurulu'na sevk edilen “*Kalkınma ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkındaki Kanun Tasarısı*”nın genel gerekçesinde, şimdiye kadar yapılan kalkınma planlarının bölgelerarası gelişmişlik düzeyi farklarının azaltılmasında etkisiz kaldığı, kapsamlı bir uygulama şansı bulamadığı ve hedeflenen gelişme düzeyini yakalayamadığı ve sağlanan olumlu gelişmelere rağmen Türkiye’de bölgeler arası gelişmişlik farkının çok yüksek olduğu açıklanmıştır.

Kanunun Gerekçesinde küresel rekabet sürecinde yerel girişimcilik, yerel kaynakların harekete geçirilmesi, yerel potansiyellere bağlı olarak sektörel uzmanlaşma sağlanması ve rekabet gücünün artırılması yönünde çalışmalar yapacak olan Kalkınma Ajansları, hızla değişen koşullara ayak uydurabilmek için çabuk karar alıp uygulayabilen, esnek ve dinamik bir yapıya sahip olmalıdır, denilmektedir. Bu nedenle de planların sürdürülebilir olması için kurumsal yapının katılımcı olması ve yerel aktörlerin çabalarını ve potansiyellerini içermelidir, denilmektedir. Ancak Gerekçede aynı zamanda “*Ajansın girişimci ve KOBİ desteği sağlama, devlet yardımlarını uygulama, kırsal kalkınma faaliyetlerini destekleme, altyapı ve çevre projelerini*

gerçekleştirme gibi alanlarda faaliyet gösteren kurum ve kuruluşların yerine geçmemesi ve doğrudan uygulama yapmaması esas olacaktır.”, denilmektedir.

1990’lardan sonra bilgi ve iletişim teknolojilerinin işletmelerde etkin kullanımı, yüksek verimlilik artışı ve özellikle inovasyona yönelik ya da daha genelde yüksek katma değerli alanlarda faaliyet gösteren girişimcilerin, yatırımların ve istihdamın gelişmesine bulundukları katkı ile yerel ekonomik kalkınmada motor görevi gördüğü gözlenmektedir. Şüphesiz aynı dönemde ademi merkeziyetçi yönetim anlayışının hakimiyet kazanmasının da bu sürecin gelişimine katkısı bulunmaktadır. Buna paralel olarak yerel kalkınmada kamu, özel sektör ve sivil toplum üçlüsünün kalkınmanın temel aktörleri rolünü üstlendiği de görülmektedir.

Çağımızda özellikle, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerinden yola çıkarak ortaya konulan kalkınma ve yerel ekonomik kalkınma ile ilgili yaklaşımlar çerçevesinde “kalkınma, yerelin yaşam kalitesini bir üst seviyeye çıkartma çabası” şeklinde kabul edilmektedir. Bu bağlamda, “kalkınmanın yerelin kaynaklarının akıl ve gönül birlikteliğine dayalı kararlı bağlılıklar ile harekete geçirilmesi ve değerlendirilmesi”nin önemi ve ayrıca, “girişimciliğin kalkınmanın motoru” olduğu konusu da vurgulanmaktadır.

Günümüzde rekabet kalkınma için en önemli kavram halini almıştır. Bu kapsamda ülkeler arası rekabet, ülkelerin güçlü olduğu sektörlerin rekabet gücünün yükseltilmesi, bir başka ifade ile sektörlerin küresel rekabeti yoluyla gerçekleşmektedir. Bir ülkenin rekabet avantajı elde edebileceği ve güçlü olduğu sektörleri: Maliyet avantajı, üründe farklılık, ayırt edici özellikler ile ön plana çıkartarak, küresel ölçekte sektörel rekabet avantajına sahip olmaktadır. OECD ve Dünya Bankasının yerel kalkınma ile ilgili çalışma raporlarında da değinildiği üzere yerel kalkınmada temel başarı unsurları;

- Yerel kalkınmada rol alan tüm aktörlerin kaynaklarının işbirliği içerisinde harekete geçirilmesi,
- Stratejik planlama sürecinin yürütülmesi ve yerel aktörlerin kalkınma stratejisini oluşturan sektör geliştirme programlarında mutabakat sağlaması,

- Yatırımcılar için “iş dostu çevre”nin oluşturulması gibi konuları kapsamaktadır.
- *Diğer taraftan ortak proje bazında ise;*
- Yerel kalkınma için ortak amaç ve hedef belirlenmesi,
- Farklı sektörleri temsil eden paydaşların kalkınma girişimine katılımcı olarak dahil edilmesi,
- Her paydaşın rolü, sorumluluğu ve kaynak katkısının netleştirilmesi,
- Problem çözmeye işbirliği içerisinde yaklaşılması,
- Ortak hedefler için ortak anlayış ile harekete geçilmesi konuları önem kazanmaktadır.

Bunların yanı sıra, yine aynı bilgi kaynakları “yerel kalkınma stratejisinde bölgenin rekabet avantajı taşıdığı bir alanda inovasyona yönelik üretimin teşviki ile bilgi temelli altyapının oluşturulmasının önemi”ne değinerek;

- Gayrimenkul projeleri olarak anılan bilim parkları ve teknoparkların teşviki,
- Kümelenme projelerinin desteklenmesi,
- Sanayi ve AR-GE ilişkilerinin güçlendirilmesini vurgulamaktadır.
- *Yerel kalkınmada başarı için uygulanması gereken programlar ise;*
- Yerel altyapının geliştirilmesi,
- Sosyal altyapının tesisi,
- İş ortamı için uygun alanların tesisi,
- Girişimciler için mevzuat ortamının sadeleştirilmesi,
- Yatırımların önünü açmak üzere sektör geliştirme programlarının uygulanması,
- Yatırım promosyon faaliyetlerinin uygulanması olarak belirtilmektedir.

Dolayısıyla son yıllarda girişimcilik ile ilgili geliştirme ve destekleme programları yerel ekonomik kalkınma programlarının içerisinde oldukça önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bu bağlamda, GİDEM Projesinin gerek işletme geliştirme, gerek yerel ekonomik kalkınma programları da birbirlerini tamamlayacak şekilde tasarlanmış ve uygulama gerçekleştirilmiştir (Sayın 2006: 347-349).

GİDEM Projesi kapsamında, çağdaş yerel ekonomik kalkınma anlayışının, yukarıda bahsedilen gereklilikleri göz önünde bulundurularak yaklaşık 3 yıl önce “Sektörel Fırsat Pencereleri” adı ile bir program geliştirilmiştir. Bu programın amacı, “her ilde rekabet avantajı taşıyan sektörlerin geliştirilmesi çalışmalarının yürütülmesi ve böylece global rekabet için söz konusu sektörlerde bir takım fırsat pencerelerinin açılmasına imkan sağlanması” olarak belirlenmiştir. GAP-GİDEM Projesi kapsamında GİDEM hizmet ofislerinin yer aldığı aşağıda belirtilen illerde belirtilen sektör veya faaliyet alanlarında rekabet avantajı geliştirme ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür (Sayın 2006: 351-353).

a) Adıyaman;

- Tekstil ve hazır giyim sektörü,
- Sarımsak ve türevleri üretim sektörü

b) Mardin;

- Gümüş telkâri işlemeciliği sektörü
- Ev şarabı üretim sektörü
- Gıda sektörü (özellikle, makarna, bulgur, ırmık, v.b.)

c) Diyarbakır;

- Dicle Üniversitesinde Girişimcilik Merkezi kurulması faaliyeti,
- Mermer işleme sektörü
- Kadın girişimciliği geliştirme faaliyeti

d) Şanlıurfa;

- Organik tarıma dayalı sanayi geliştirme sektörü
- Tıbbi ve aromatik bitki ve türevleri sektörü
- Güneş enerjisi ile kurutulmuş gıda sektörü

Sektörel fırsat pencereleri çalışmalarında kalkınma için yeterli sayıda yerel paydaş bulunması ve yerel paydaşlar arası işbirliğine yatkınlık gibi hususlar başarı düzeylerini etkileyen hususlar olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun üzerine her ilde başarı göstergesi daha üst seviyede olan sektörel fırsat pencerelerinde çağımızın “yerel ekonomik kalkınma metodolojisi” olarak kabul edilen “kümeleşme” yaklaşımının uygulanmasına karar verilmiştir. Kümeleşme yaklaşımında bilindiği üzere, temel felsefe, “sektörel değer zincirinde yer alan ve sektörde birbirleriyle girdi ve çıktı

ilişkisinde bulunan tüm mal ve hizmet üreten kurum ve kuruluşların belli bir coğrafi mekanda toplanması ve böylece toplam katma değerin söz konusu mekanda oluşumuna katkı sağlamalarının temin edilmesi”dir.

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi gelişme devlet eliyle gerçekleştirilirken özel teşebbüs de özendirilerek girişimci yaratmak için politikalar uygulanmaya çalışılmıştır. 1950-1980 döneminde de özel sektörün gelişmesi için çabalar sürdürülürken 1980 sonrasında ihracata dönük ekonomi politikalarının izlenmesiyle beraber serbest piyasa ekonomisi ve özelleştirmelerin etkileriyle kamu teşebbüslerinin önemi azalmıştır. Günümüzde ise dünyada olduğu gibi Türkiye’de de girişimciliğin ülke kalkınmasında önemli bir yer edindiği görülmektedir.

2007-2013 dönemini kapsayan 9. Kalkınma Planında aktif işgücü politikalarının geliştirilmesi başlığı altında girişimcilik politikalarının desteklenmesine önem verilmekte, girişimcilik ve istihdam garantili programlar, mesleki danışmanlık ve rehberlik hizmetleri ile mesleki eğitim kursları yoluyla etkili işgücü politikalarının uygulanması hedeflenmektedir. Gelir dağılımının geliştirilmesi için de özellikle kırsal kesimde ve az gelişmiş bölgelerde girişimcilik teşvik edilmektedir. Girişimciliğin ve yenilikçiliğin gelişmesi ve işgücü verimliliğinin artması ile Türkiye’nin son yıllarda dünya ekonomisi içerisindeki yükselişi devam edecektir. Öne çıkan girişimcilik anlayışı özel sektör devlet ortaklığı temelinde, yeni teknolojilerin ve yenilikçiliğin gelişmesini hedeflemektedir.

Türkiye’de girişimcilerin önemli soruları arasında finansal kaynaklara erişiminin yanında bilgi ve vizyon eksikliği ve bilgi sahibi olanlardan bilimsel danışmanlık hizmeti almamaları da bulunmaktadır. Burada önemli bir nokta da yeterli bilgiye sahip olamayan girişimci adaylarının bu eksikliklerini farkında olmalarını sağlayarak destek almaları konusunda yönlendirilmesidir. Bu bakımdan genel girişimcilik stratejilerinin bir parçası olarak işletme sahiplerinin danışmanlık hizmeti alması da gerekmektedir. Girişimcilik desteklerinin finansal kaynak sağlamanın ötesine geçerek destekler hakkında ölçme ve değerlendirme yapılmaması da bir başka önemli noktadır.

Girişimcilerin daha önce benzer tecrübeleri yaşamış olan iş sahiplerinden destek alması girişimcilerin başarılı olmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir (OKA 2012).

GİDEM’ler GAP İdaresi ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (UNDP) birlikte yürüttüğü “GAP Bölgesinde Entegre Bölgesel Kalkınmanın Güçlendirilmesi ve Sosyoekonomik Eşitsizliklerin Azaltılması” programı çerçevesinde 1997-2002 döneminde Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin illerinde, bir KOBİ geliştirme projesi olarak başlamıştır. GAP-GİDEM Projesi, Mayıs 2002 yılında Avrupa Komisyonu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı arasında imzalanan bir sözleşmeyle Avrupa Komisyonu (AK) tarafından finanse edilmekte ve BMKP tarafından GAP Bölge Kalkınma İdaresi (GAP BKİ) ile işbirliği içerisinde yürütülmeye başlandı. Proje’nin amacı geliştirilmiş GİDEM hizmetleri ile yeni kurulan işletmelere yardım etmek ve girişimciler, mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelerin girişimcilik, operasyonel ve yönetsel kapasitelerinin güçlendirilmesidir. GİDEM’ler bilgilendirme, eğitim ve danışmanlık/tavsiye konularında iş geliştirme hizmetleri sunmaktadır. GİDEM’lerin düzenledikleri eğitimler, Proje ekibi tarafından yerel paydaşlar (Valilikler, Belediyeler, yerel Sanayi ve Ticaret Odaları, yerel Esnaf ve Sanatkar Odaları Birlikleri, ilgili STK’lar vb.) ile işbirliği içerisinde hazırlanan ve proje ortakları (BM Kalkınma Programı, GAP BKİ ve Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği) tarafından onaylanan yıllık planlara dayanmaktadır. Ancak; acil bir ihtiyaç olduğunda, yıllık planda yer almamasına rağmen bir eğitim faaliyetinin düzenlenmesi de mümkün bulunmaktadır (Özen 2005: 19-20).

1.3.1.6. Bölgesel Kalkınmada Mikro Kredilendirme

Mikro krediler, yoksul ve düşük gelir düzeyindeki kişi, aile ve mikro işletmelere sağlanan finansman hizmetleridir. İş yapma fikri olup, gelir getirici bir faaliyette bulunmak üzere, küçük bir başlangıç sermayesine ihtiyacı olan girişimcilere fırsat verilmesi projesidir. Sadece güvene dayanan, teminatsız ve kefilsiz küçük sermaye şeklindeki mikro kredi, girişimcilerin kendi kendilerine, bulundukları ekonomik durumu mevcut halden daha iyi bir seviyeye çıkartmak için etkili bir strateji olarak kabul görmektedir. Bunun dışında geleneksel kredi, mevduat, sigorta ve geçerli mali sistem

dışında kalanlara veya bu kuruluşlara ulaşamayanlara yapılan tasarruf, sigorta ve para transferi gibi hizmetler de mikro finansman hizmetleri arasında sayılmaktadır.

Bu verilen finansal hizmetlerin mikro olarak tanımlanması, verilen hizmetlerin normal bankacılık çerçevesinde verilen finansal hizmetlerden oldukça küçük boyutlu olmasından kaynaklanmaktadır. Kimi çalışmalarda mikro finans ve mikro kredi kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak mahiyeti itibariyle mikro finans hizmetleri mikro krediden daha geniş hizmet alanlarını içermektedir. Bu iki kavramın kimi durumlarda beraber kullanılmasının nedeni, mikro finans hizmetlerinin büyük bir kısmını mikro kredi hizmetlerinin oluşturmasından, diğer bir nedeni ise neredeyse bütün mikro finans kurumlarının hizmet sunumlarına mikro kredi hizmeti vererek başlamaları, bu alanda elde edilen başarılar çerçevesinde diğer alanlarda hizmet sunabilmeye başlamalarıdır. Her ne kadar bu çalışmanın konusunu mikro kredi uygulamaları oluştursa da, bu alanda yapılan çalışmaların çoğunun daha geniş kapsamlı olan mikro finans alanında olması, aynı zamanda mikro kredi hizmetlerinin, mikro finans kavramının bir alt kümesi olması nedeniyle bundan sonra devam eden bölümlerde açıklamalar mikro finans ve mikro kredi kavramsallaştırılması çerçevesinde birlikte yapılacaktır (Türkiye Kalkınma Bankası 2007: 27).

Mikro kredi ve mikro finansın tanımına geçmeden önce özellikle resmi finans kurumları tarafından düşük gelir gruplarına neden kredi verilmek istenmediğinin bilinmesi, geliştirilen modellere ne tür ön yargılarla karşı çıkılarak, bugünlere geldiğinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Büyük uğraşlar sonucunda gelişmiş bir mikro kredi sisteminin oluşumuna Bangladeş'te ön ayak olmuş iktisat profesörü Muhammed Yunus tarafından yapılan doğru tespitlerin yanında ön yargılardan kaynaklanan yanlış tespitler de maddeler halinde şu şekilde dile getirilmiştir (Türkiye Kalkınma Bankası 2007: 29):

- Yoksulların gelir getirici bir faaliyete girişmeden önce eğitilmeleri gerekir.
- Tek başına kredi bir işe yaramaz: mutlaka eğitim, pazarlama, nakliye tesisleri, teknoloji ve eğitimle desteklenmesi gerekir.
- Yoksullar para biriktiremez.

- Yoksulların çok ivedi tüketim gereksinimleri olduğundan, her şeyi tüketmek alışkanlığındadırlar.
- Yoksullar bir arada çalışamaz.
- Kronik yoksulluğun, yoksulların akıl ve hedefleri üzerinde mahvedici bir etkisi vardır. Tıpkı bütün yaşamını kafeste geçirmiş bir kuşun kafesten çıkartıldığında uçmayı istememesi gibi.
- Yoksul kadınların hiçbir becerileri yoktur; o yüzden yoksul kadınlara yönelik programlardan söz etmenin bir yararı yoktur.
- Yoksullar mantıklı değerlendirmeler yapamayacak kadar aç ve çaresizdirler.
- Yoksulların hayata bakış açıları son derece dardır ve kendi yaşamlarını değiştirebilecek hiçbir şeyle ilgilenmezler.
- Yoksullar üzerinde (özellikle de kadınlarda) dinin ve geleneklerin etkisi o kadar güçlüdür ki, herhangi bir yönde bir santim bile ilerleyemezler.
- Kırsal kesimde sosyal hiyerarşi böyle bir kredi programının başarılı olmasına izin vermeyecek ölçüde güçlü ve yerleşiktir.
- Yoksullara kredi, devrime karşıdır. Yoksullardaki devrimcilik ruhunu öldürür ve statükoyu kabullenmeleri yolunda rüşvet etkisi yapar.
- Kadınların aldıkları krediyi ya da gelirlerini kendilerine saklamalarına olanak yoktur. Kocaları gerekirse onlara öldüresiye işkence edecek, bu parayı ellerinden alacaklardır.
- Yoksullar kendi başlarının çaresine bakmak yerine efendilerine hizmet etmekten hoşlanırlar.
- Yoksullara kredi verimli olamaz. Yoksulların geriye ödeyemeyeceği kredinin yükü onların cılız omuzlarına bindirilecektir. Böylece yoksul kişi krediyi ödemeye çalışırken (ya da buna zorlanırken) daha da yoksullaşacaktır.
- Yoksulları bağımsız bir iş edinmeye teşvik etmek işgücü sıkıntısına yol açacaktır. Bunun sonucunda ücretler artacak, bu da üretim maliyetlerini yükseltecek, enflasyona yol açacak ve tarımsal üretimi ters etkileyecektir.
- Kadına kredi verilmesiyle kadının aile içindeki geleneksel rolü de, kocasıyla ilişkisi de olumsuz etkilenecektir.

- Kredinin geçici bir yararı olabilir ancak uzun dönemde hiçbir şey sağlayamayacak, toplumun eşit bir biçimde yeniden yapılanması başarılamayacaktır.

Bir başka çalışma da ise mikro finansın tanımını şu şekilde yapmıştır (Türkiye Kalkınma Bankası 2007, [www.comcec.org/EN/belge/arsiv/doc/TURKEY%2023-07%20CR\(1\)TR.doc](http://www.comcec.org/EN/belge/arsiv/doc/TURKEY%2023-07%20CR(1)TR.doc), s.12, 21 Aralık 2014’te erişildi):

Mikro finans, belirli bir düzeyin altında gelire sahip bireylere yapılacak yardım ve bağışlar yerine, bankalar, sivil toplum kuruluşları, kredi kooperatifleri ve diğer resmi mali sistem öğeleri aracılığı ile onların ihtiyaçlarını karşılayacak, onları üretime sevk edecek, düşük meblağlardaki kredilerin kullandırılması, böylelikle bir yandan bu bireylerin mevcut refah seviyelerinin arttırılması, diğer yandan ise dolaylı olarak çok küçük değerlerin üretim sürecinde kullanılması ile kişi başına düşen milli gelirin ve büyüme oranının yükseltilmesi amaçlarına hizmet eden bir planlamayı ifade etmektedir. Yani, mikro finans, iş yapma fikri olup gelir getirici bir faaliyette bulunmak üzere, küçük bir başlangıç sermayesine ihtiyacı olan ancak ihtiyaç duyduğu bu sermayeyi klasik yollarla elde edemeyen yoksul insanlara kredi imkânı verilmesidir.

Mikro kredi alanında verilen hizmetler 1976 yılında Bangladeş’te uygulamaya başlanmış olmasına rağmen, özellikle doksanlı yıllardan sonra ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından, yoksullukla mücadeleye verilen önemin artırılmasına paralel olarak ayrı bir önem kazanmış, 1997 yılında ilk “Mikro Kredi Zirvesi” toplanmış, Birleşmiş Milletler tarafından 2005 yılı “Mikro Kredi Yılı” ilan edilmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından bir mikro kredi yılının neden ilan edildiği şu şekilde ifade edilmiştir.

- Mikro finansman ve mikro kredinin uzun dönemli Kalkınma Hedeflerine yapacağı katkıyı değerlendirmek ve teşvik etmek;
- Halkın mikro finansman ve mikro kredinin kalkınma denkleminin ayrılmaz parçaları olduklarına dair bilinç ve anlayışını geliştirmek;
- Kapsayıcı finansal sektörleri teşvik etmek;
- Finansal hizmetlere sürdürülebilir erişimi desteklemek;

- Mikro finansmanın kapsam ve başarısını oluşturup, genişletmek için stratejik ortaklıkları ve yenilikleri teşvik etmek.

Bu gelişmelerin yanında Bangladeş'te mikro kredi ve finansman hizmetlerinin kurulmasını ve bugün büyük bir toplumsal kesime hizmet sunmakta olan Grameen Bankasını kurmuş olan Muhammed Yunus 2006 yılında bu alanda yaptığı başarılı çalışmalar nedeniyle Nobel Barış ödülüne layık görülmüştür. Bütün bu verilen örnekler, mikro kredi ve mikro finans hizmetlerinin özellikle uluslararası kuruluşlar tarafından yoksullukla mücadelede etkin yöntemler olarak tescil edildiğini göstermektedir. Mikro kredi ve finans uygulamalarına bu kadar önem verilmesinin nedeni, özellikle yetmişli yıllarda azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kırsal ve kentsel kalkındırma amaçlı ulusal ve uluslararası örgütlerin finanse ettiği kapsamlı kalkınma programlarının uygulanmasında çeşitli nedenlerle başarılı olunamamasıdır. Geçmiş dönemlerde yaşanan bu tecrübeler çerçevesinde, mikro girişimcilere kendi işletmelerini kurma ya da geliştirmeye yönelik hibeler ya da piyasa faizlerinin altında krediler verilmesi yerine, bu anlamda kar amaçlı mikro finans hizmeti veren kurumların sürdürülebilirliği sağlanarak, işlem maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle piyasa faiz oranlarının üzerinde finans hizmeti verilmesi ilgili ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından desteklenmiş ve bu alanda yapılan çalışmaların geliştirilmesi teşvik edilmiştir. Çok farklı uygulama yöntemleri bulunmasına rağmen, sistemin felsefesi, yoksullara da uygun fırsatlar verilmesi durumunda yatırım ve tasarruf yapabilecekleri ve üretime aktif katılabilecekleri, tek yapılması gerekenin özellikle finansman alanında yaşanan sıkıntıların esnek uygulamalarla, teminatsız ve kefilsiz, güven unsuruna dayanarak başarıya ulaştırılmasının sağlanmasıdır.

Finansal hizmet sunan ticari bankalar yoksul kesimleri riskli gördükleri için finansal hizmet sunma taraftarı değildir. Bu uygulamanın da ticari mantık içerisinde geçerli sebepleri bulunmaktadır. Şöyle ki; yoksul insanların alabilecekleri kredi karşılığında yeterli düzeyde teminat sunamaması, daha önceki dönemlerde çok fazla ticari işlemlerde bulunmamaları nedeniyle kredi geçmişlerinin bulunmaması bu kesimlere bankalar tarafından hizmet sunulmasını cazip hale getirmemektedir. Ancak mikro kredi ve mikro finans hizmetinin günümüzde bu kadar desteklenir olmasının

sebeplerinden bir tanesi kredi geri dönüş oranlarının yüzde doksan hatta yüzde doksan beşlere, yani normal bankacılık hizmetlerinden yararlananlardan daha yüksek oranlarda çıkmış olmasıdır. Bunun açıklaması ise şu şekilde yapılmaktadır. Normal bankacılık hizmetlerinden yararlananlar yükümlülüklerini yerine getirmedikleri zaman, çeşitli yöntemlerle kanuni düzenlemeleri kendi lehlerinde kullanabileceklerini düşünmekte, yoksul insanlar ise ulaşmış oldukları finansal hizmetin kendileri için adeta bir can simidi olduğunu bilerek kredilerin geri ödenmesinde ve diğer yükümlülüklerin yerine getirilmesinde azami gayret göstermektedirler (Gökyay 2000: 12-14).

Türkiye’de mikro kredi benzeri uygulamalar uzun yıllardır değişik yapılar altında devam etmektedir. Halk Bankası tarafından düşük gelir grupları ile mikro girişimci sayılabilecek esnaf ve sanatkarlara “kadın ve genç girişimcileri destekleme kredisi”, “taksi dolmuş kredisi” ve “ürün geliştirme kredisi” gibi isimler altında sunulan düşük faizli krediler, Ziraat Bankası’nın düşük gelirli çiftçilere; süt sığırcılığı, su ürünleri avcılığı, su ürünleri yetiştiriciliği, arıcılık gibi alanlarda sağladığı sübvansiyonlu krediler ve Hazine Müsteşarlığı tarafından sağlanan mikro kredi benzeri destekler bu alandaki çalışmalar olarak belirtilmektedir (Ceyhan 2010: 73)

Türkiye Kalkınma Vakfı da Güneydoğu’da sınırlı sayıda aynı olarak iş kurma kredileri vermektedir. Bu krediler 300 ile 3000 dolar arasında, uzun vadeli kredilerdir. Bu çalışmaların haricinde, 1999 depremi sonrasında WALD’ın İzmit Kadın Merkezi projesi bir grup kadına ortak işler kurmaları için iş kurma kredileri vermiş, ancak projenin bitmesi ile bu konudaki çalışmaları da sona ermiştir. Türkiye’de formal yapıdaki kurumların yanı sıra, yarı formal organizasyonlar da mikro kredi hizmeti vermektedirler. Esnaf ve Sanatkar Kooperatifleri, Küçük Çiftçi Kooperatifleri ve bazı meslek odalarının oluşturduğu yardımlaşma sandıkları bu çerçevede değerlendirilebilmektedir. Türkiye’de gelenekler, sıkı aile bağları gibi sosyo-kültürel faktörler çerçevesinde aile bireyleri, arkadaşlar ve komşuların ülkemizde ciddi anlamda mikro kredi hizmeti içerisinde olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca, tüccarların “veresiye satış” ve mağazaların “taksitli satışlar” adı altında yaptıkları kredilendirme de informal mikro kredi içinde değerlendirilmektedir. Ancak; bu uygulamaların hiçbir

gerçek anlamda mikro kredi uygulaması olarak kabul edilmemektedir (Ceyhan 2010: 74-75).

Türkiye’de kadın girişimciliğinin geliştirilmesine yönelik mikro kredi uygulamaları olarak Maya ve Türkiye Grameen Mikro kredi Projesi gösterilmektedir. Türkiye’de tam anlamıyla mikro kredi çalışmalarını ilk başlatan Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) olmuştur. 1995-1997 yılları arasında İstanbul’un dar gelirli bölgelerinde yaklaşık 100 kadına iş yapmaları için küçük miktarlarda krediler verilmiştir. Bu kredilerde geri dönüş oranı %98 olmuştur. Ancak 1999 depremi sonrasında ülkenin ve KEDV’in öncelikleri değişmiş, bu projenin devamlılığı için fon arayışları ertelenmiştir. 2002 yılında mikro kredi projesi için gereken fonun bulunması ile KEDV, Maya Mikro Ekonomik Destek İşletmesi’ni kurarak mikro kredi programını başlatmıştır.

Maya, Türkiye’nin ilk mikro kredi kuruluşudur. Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) tarafından çeşitli bakanlıkların görüşü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün onayı ile Haziran/2002 tarihinde kurulmuştur. Maya’nın misyonu; küçük çaplı bir iş kurmak ya da yapmakta olduğu işini geliştirmek isteyen dar gelirli kadınlara küçük miktarlarda krediler sağlayarak ekonomik hayata aktif olarak katılmalarını desteklemek olarak belirtilmektedir.

İlk şubesi Kocaeli’nde açılmış olup personel eğitimleri, tanıtım çalışmaları ve operasyonel altyapının oluşturulmasının da tamamlanması ile ilk krediler Ağustos/ 2002 tarihinde verilmiştir. Haziran 2003 tarihinde İstanbul’da ve Ağustos 2004 tarihinde de Düzce’de kredi verilmeye başlanmıştır.

Maya’nın 5 yıllık (2004-2008) hedefleri şöyledir,

- Kocaeli, İstanbul, Sakarya/Düzce’de kurulacak 3 şube aracılığıyla 4300 kadına hizmet sağlamak,
- Operasyonel ve finansal olarak kendi kendine yeterli bir kuruluş haline gelmek,

- Gelecekte girişimcilerin yatırım yapabilecekleri potansiyel bir kredi kuruluğu olmak.

Maya'nın hedef kitlesi, küçük ölçekli iş yapan ya da bu tür işler yapmak isteyen dar gelirli kadınlar olarak gösterilmektedir (Maya Faaliyet Raporu, 2004). Maya'nın mikro kredilerinden yararlanan kadın girişimcilerin büyük çoğunluğu işlerini evlerinden yürütürken, bir kısmı da semt pazarlarında, sokak tezgâhlarında ya da kiraladıkları küçük dükkânlarda çalışmaktadırlar. Genellikle iş alanlarını geliştirmek, sabit varlıklar satın almak ya da işletme maliyetlerini karşılamak amacıyla mikro kredi almaktadırlar. Mikro girişimcilerin %80'ni kayıtlı olarak çalışmadığından herhangi bir teminat göstererek banka kredisi alamamaktadırlar. Bu nedenle Maya'nın mikro kredileri önem kazanmaktadır (Ceyhan 2010: 76-78).

Türkiye Grameen Mikro kredi Projesi (TGMP), Türkiye'de ilk kez 2003 yılında Diyarbakır Milletvekili Aziz Akgül tarafından gündeme getirilen "Türkiye Grameen Mikro kredi Projesi" Dünya Bankası'nın 500 milyon dolar kredi vermesi ve T.C. Başbakanlığının da ek olarak 130 milyon dolar bütçe ayırmasıyla hayata geçirilmiştir. Türkiye İsrافی Önleme Vakfı (TİSVA), Karaman Valiliği ve Grameen Trust İşbirliğiyle Diyarbakır'da 11 Haziran 2003 tarihinde proje uygulanmaya başlanmış ve 18 Temmuz 2003 tarihinde ilk mikro kredi çekleri verilmiştir. Projeden kredi alanlar, borçlarını, ortak hizmetler karşılığı olarak eklenen %20 fazlasıyla ve haftalık taksitlerle, bir yılda geri ödemektedirler. Proje kapsamında bugüne kadar 3 bin 200 kişiye 3 milyon TL'nin üzerinde kredi verilmiş olup, ihtiyaç duyulan kaynak mali kuruluşlar tarafından bağış olarak sağlanmıştır. İlk olarak Diyarbakır'da uygulamaya konulan sistemle, kırsal alan ve en yoksul haneler hedeflenmiş olup sosyal güvencesi olmayan ev kadınlarının iş kurması sağlanmaktadır. Sosyal iletişimle duyulan mikro kredi uygulaması, ev kadınları tarafından oluşturulan beş kişilik gruplar şeklinde sürdürülmektedir. Grup üyelerine, öncelikle kendi işlerini kurup para kazanabileceğine dair özgüvenlerinin geliştirilmesi amacıyla bir haftalık motivasyon eğitimi verilmektedir. Kredi miktarları 500 ile 2 bin TL arasında değişmekte ve 50 aya kadar uzanan vadelerde aylık taksitler halinde geri ödenmektedir. Bu miktar bir iş kurmak için yetersiz gözükse de, hane geliri ve tasarrufu düşük olan kesim için geçim sağlayacak bir iş kurmaya yettiği ifade edilmektedir.

Birçok ev kadını bu krediyle mandıracılık, kuaförlük ve elişine kadar çeşitli alanlarda kendi işlerini kurabilmektedir. Çoğu 'girişimci', geri ödemesinin bitiminden sonra işlerini büyütmek için tekrar krediye başvurmaktadır. Programın kabul görmesiyle birlikte Siirt, Şanlıurfa, Van ve Batman'da kapsama alınmıştır.

Proje, Bangladeşli üç uzmanın yönetiminde, çoğunluğu öğrenci ya da öğretmen olan ve bu konuda eğitilmiş bulunan 9 görevli ile uygulanmaktadır. Fon sağlanması gibi konularda çok sayıda gönüllü de projeye katkıda bulunmaktadır. Bugüne kadar geri ödemelerde %100 geri dönüş sağlanmıştır. Diyarbakır'da uygulanmakta olan proje çerçevesinde, mikro kredi çok farklı alanlarda kullanılmaktadır. Ayrıca; yabancı para üzerinden işlem yapma yetkileri olmayıp mikro girişimciler dışındaki gerçek ve tüzel kişilere kredi veremeyeceklerdir (Dolun 2005: 40).

Türkiye'de mikro kredinin uygulanması için bir kanun taslağı hazırlanmış durumdadır. Projeye yasal bir nitelik kazandıracak olan tasarıda; başlangıçta Merkez Bankasına benzer bir Mikro kredi Bankasının kurulup kredilerin buradan kullandırılması sonraki aşamada ise kurulacak mikro kredi kuruluşları ile bu kredilerin verilmesi düşünülmektedir. Tasarı ile birlikte mikro kredi kuruluşlarının anonim şirket şeklinde kurulması, kuruluş için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK)'dan izin alınması şartı getirilmiş olup mevduat kabul etme izni verilmektedir. Ancak topladıkları mevduatın öz kaynaklarının üç katını geçemeyeceği ifade edilmektedir.

Karaman Mikro finans projesinde, uygulamanın başladığı 2003 yılından 2010'a kadar geçen süreçte, alınan kredilerin kullanım alanları ortalama 7 sektör etrafında yoğunlaşmıştır. Söz konusu dağılıma baktığımızda, dağıtılan kredilerin dörtte birinden fazlasının dükkanda yürütülen faaliyetler çerçevesinde kullanıldığı görülmektedir. Yine kredilerin kullanımı bakımından işleme ve üretim faaliyetleri, iş ve ticaret ağırlıklı faaliyetler, evcil hayvan yetiştirilmesi önemli bir paya sahiptir. Hizmetler sektöründe gerçekleştirilen faaliyetlerle seyyar satıcılığın toplam içindeki nispi önemi giderek azalırken, zirai faaliyetler kredi alanların en az yöneldikleri sektör türü olarak karşımıza çıkmaktadır. 2003 yılından günümüze kadar yaklaşık 4500 bireyin yararlandığı

sistemde, şimdiye kadar 5.589.983 TL tutarında kredi dağıtılmış ve kredilerin geri ödemelerinde %100 başarı sağlanmıştır (Ceyhan 2010: 76-78).

Bangladeş'teki Grameen Bank uygulamasındaki neredeyse tüm ayrıntıların kopya edildiği Karaman'daki uygulama tüm bu benzerliklerin yanında, küçük bir takım farklılıklar da içermektedir. Grameen Bank Bangladeş'in Genel Müdür Yardımcılığını da yapmış ve Türkiye Grameen Bank Karaman Proje Genel Müdürü Shamsul Alam Khan Chowdury'nin belirttiğine göre bunlardan en önemlileri, krediye kabul edilebilme ön koşulları ile ilgili farklılıklardır. Örneğin Bangladeş'te yarım hektardan daha az tarım arazisi olanlar topraksız kişiler olarak kabul edilip kendilerine grup kurma olanağı sağlanırken, Karaman'daki uygulamada bu sınır 20 dönüm tarım arazisi şeklinde uygulanmaktadır. Bunun yanı sıra, Bangladeş'te kiracı konumunda neredeyse kimse olmadığı için krediler genelde ev sahiplerine verilirken, Türkiye'de kiracılığın yaygın olmasından ötürü, kiracılar da hizmetten yararlandırılmaktadır. Uygulamadaki bir diğer farklılık ise kredilerin özellikleriyle ilgilidir. Bangladeş'teki sistemde verilen kredinin %5'i sistem içerisinde zorunlu ve özel tasarruf olarak tutulmakta iken, Karaman'daki sistemde bu şekilde bir uygulama söz konusu olmamaktadır. Sözgelimi, onaylanan kredi miktarı 1000 TL ise, bu meblağın 25 TL'si zorunlu ve 25 TL'si özel tasarruf olarak sistem içerisinde tutulmaktadır. Diğer bir farklılık ise ülke koşullarındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, "Bangladeş'te hava yumuşak. Yılın çoğu zamanı yağmur yağıyor. Bu yağmur ziraat için çok önemli. Yoksul insanlar yılın her zamanı çalışabilir; bunların çalışması için hava durumu önemli değil. Türkiye'de bir işçi çoğu zaman kar yağması sebebiyle, karın altında kalıyor ve o zamanlarda genelde iş olmuyor. Mikro finansı devam ettirmek için yılın her zamanı çalışmak önemli, çünkü paranın geri ödenmesi gerekli. Mikro finans bu yoksulların üzerine yük olabilir." Karaman'da uygulanan mikro finans uygulamasının diğerlerinden en önemli özelliği ise, iş potansiyelinin yüksek olduğu alanlara ve kişinin de bu alanda 15 yıllık tecrübesinin olduğu güvenden yola çıkarak kısa sürede daha yüksek bir iş istihdamıyla çalışacağına olan inançtır. Karaman'ın mevcut durumu göz önüne alındığında ve 2003-2010 dönemi arasında uygulanan mikro finans sisteminin yüzde yüz başarılı olduğu vurgulanmaktadır (Ceyhan 2010: 92-97).

Trabzon Valiliği, Trabzon Büyükşehir Belediyesi ve İsrafi Önleme Vakfı tarafından Trabzon'da uygulanan Mikro kredi uygulamalarından 4 yıl (2011-2015) içerisinde 3 bin 165 kişi faydalanırken, katılımcılara 3 milyon 245 bin TL ödendi. Özellikle dar gelirli kadınlar, bu uygulama sayesinde aldıkları kredilerle aile ekonomilerine katkı sağladıkları gibi aralarında işyeri açıp vergi mükellefi olanlarda bulunuyor (<http://www.guncel61.com/haber/4-yilda-3-bin-kisiye-mikro-kredi-19304.html>, 5 Ağustos 2015'te erişildi). Benzer programlara bağlı olarak Yozgat, Antalya, Sakarya'da da kadın girişimciliğini artırmaya yönelik faaliyet gösterilmektedir.

Karaman örneğinden de anlaşılacağı üzere mikro finans uygulama koşulları ile ilgili bölgenin mevcut durumuna göre farklılık göstermektedir. Yerel kalkınmanın itici gücü haline gelebilecek bu kredi uygulaması özellikle kırsal bölgelere göre uyarlandığında bölgenin gelişmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca mikro kredilendirmeyle sağlanan ekonomik gelişmeler ile üretilen markalar, ilgili bölgenin/yerelin, bölgesel rekabette ve küresel rekabet halkasında yer edinmesine önemli bir katkı sağlayacaktır.

II. BÖLÜM

2. TRA2 BÖLGESİ (AĞRI, ARDAHAN, IĞDIR, KARS) MEVCUT DURUM ANALİZİ

Orta Asya'dan gelen kavimlerin Anadolu'ya girişleri sırasında TRA2 Bölgesinde bulunan Ağrı ili, bir geçiş bölgesi konumundadır. Dolayısıyla birçok medeniyete sahne olmuştur. Ancak bu medeniyetler Ağrı'yı bir giriş kapısı olarak gördüklerinden burada çok köklü bir uygarlık oluşturmamışlardır. İlin tarihindeki en köklü uygarlığı Urartular oluşturmıştır. Doğu Anadolu'ya gelip yerleşen ilk Türk topluluğu M.Ö.680 yılında bölgeye gelen Sakalar'dır. Murat Nehri ve Doğubayazıt çevrelerine kısa sürede yerleşmişlerdir. Daha sonraları Arsaklılar ve Artaksıyaslı Krallığı, Ağrı ve çevresine hâkim olmuştur. Bölge, Hz. Osman zamanında İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Ağrı, Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı döneminde Şorbulak olarak anılan ilin adı, Ermeniler zamanında Karakilise olarak değiştirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa zamanında Karakilise ismi değiştirilerek Karaköse diye adlandırılmıştır. Nuh Tufanı ile ilgisinden dolayı Tevrat'ta adı geçen Ararat Dağı ve ülkesinin, Ağrı ve çevresinde olduğu sanılması dolayısıyla Ağrı'ya batılılar tarafından Ararat da denilmektedir. 1834 yılında bucak, 1869 yılında ilçe olan Ağrı, 1927 yılında il olmuştur. 5.137 metre yüksekliğiyle Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'nı sınırları içerisinde bulundurmasından dolayı il Ağrı adını almıştır (SERKA 2015, <http://www.serka.gov.tr/bolgemiz/agri/agri-tarihce-20.html>, 18 Ekim 2015'te erişildi).

Ardahan ilinin yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişi vardır. M.S. 628 yılında Hazar Türkleri'nin bir kolu olan Arda Türkleri'nin eline geçerek Ardahan adını almıştır. M.S. 1068 yılında Ardahan, Alparslan tarafından fethedilerek Selçukluların egemenliğine geçmiştir. 29 Mayıs 1555 tarihinde imzalanan Amasya anlaşması ile Kanuni Sultan

Süleyman tarafından Osmanlı İmparatorluğuna dâhil edilmiştir. Şimdilerde Ardahan'ın bir ilçesi olan Çıldır Osmanlı Devletinin eyaletlerinden biri olmuştur. 1800 yılında Çar Paul'ün Gürcistan'ı işgal etmesiyle birlikte Ruslar Osmanlılara komşu olmuşlardır. Milli Şura Hükümeti ile birlikte Kazım Karabekir Paşa ve Halit Paşa komutasındaki ordumuz tarafından 23 Şubat 1921 tarihinde Ardahan düşman işgalinden kurtarılmıştır. Ardahan anavatanına katıldıktan sonra 7 Temmuz 1921'de Mutasarrıflık haline getirilmiştir. Ardahan tam 66 yıl boyunca Kars iline bağlı bir ilçe olarak yer almış ve 27 Mayıs 1992 tarih ve 3806 sayılı kanun ile il statüsü kazanmıştır (SERKA 2015, <http://www.serka.gov.tr/bolgemiz/ardahan/ardahan-tarihce-22.html>, 18 Ekim 2015'te erişildi).

Iğdır ili ile ilgili olarak bugüne kadar yapılan çeşitli arkeolojik araştırmalar sonucu, Iğdır bölgesine ilk yerleşen kavim Orta Asya'dan (M.Ö. 4000) tarihinde gelen Hurriler'dir. Asyanik adı altında isimlendirilen bu toplulukla birlikte gelen diğer kavimler önce insanlık açısından önemli olan bazı madenleri ve yazıyı keşfetmişlerdir. Bölge 646 yılında Müslüman Arapların, 1064 yılında da Selçuklu Birliklerinin hâkimiyetine geçmiştir. Bu devirden sonra birçok Türk Boyu'nun yerleştiği Iğdır ve çevresi Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Kayı'lara da yurt olmuştur. Iğdır adını, Oğuz Kağan'ın en küçük oğlu Deniz Alphan'ın en büyük oğlu Iğdır Bey'den almıştır. Ermeni işgaline maruz kalan il Kazım Karabekir komutasındaki ordu tarafından 14 Kasım 1920 tarihinde kurtarılıp anavatan topraklarına katılmıştır. 3 Haziran 1992 tarih ve 21247 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 3806 sayılı kanunla da "İl" statüsüne ulaşmıştır. Aynı kanunla Karakoyunlu beldesi de "İlçe" statüsüne kavuşturularak Aralık ve Tuzluca ilçeleriyle birlikte Iğdır iline bağlanmıştır (SERKA 2015, <http://www.serka.gov.tr/bolgemiz/igdir/igdir-tarihce-48.html>, 18 Ekim 2015'te erişildi).

Kars'ta ise; ilk yerleşimin M.Ö. 13000 yıllarına kadar uzandığı ilde Kalkolitik, Eski Tunç Çağı, Erken Demir Çağ kültürleri ile Urartu, İskit, Kimmer, Pers, Roma, Arsaklı, Sasani, Emevi Abbasi, Bizans, Bagratlı, Selçuklu, Saltuklu, Moğol, Gürcü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı, Rus, Türkiye devletlerinin siyasi hâkimiyetleri görülmektedir. Bu kadar kavmin geçtiği bugünkü Kars topraklarında başta Yerli, Kürt, Terekeme (Karakalpak) ve Azeri olmak üzere az sayıda Malakan ve Dukhobor gibi

topluluklar da yaşamaktadır. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut eserlerinde, Kars adının ‘deve ve koyun yününden yapılan elbise’, Karsak isminin ise ‘derisinden kürk yapılan bozkır tilkisi’ anlamına geldiğinden söz etmektedir. Kentin ismiyle ilgili bir diğer teori ise, M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkaslardan gelerek Kars çevresine yerleşen ve bir Türk boyu olan Karsak’lardan geldiği yönündedir. Kars 1064 yılında Selçuklu Türkleri tarafından feth edilerek Türk Şeddathı beyliğinin emrine verilmiştir. 1200 yılında Gürcü Atabeylerinin eline geçen bölge 1239’da Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Moğollar Anadolu’dan çekilince 1406’da Karakoyunluların, 1467’de Akkoyunluların eline geçmiştir. 1535 yılından itibaren Kars Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarına katılmış, 1877-1878 (93 harbi) Osmanlı-Rus harbine kadar önce İranlı’lara sonra Ruslara karşı en büyük askeri üst olmuştur. İl 1878-1918 yılları arası 40 yıl Rus işgalinde kalmıştır. 30 Ekim 1920’de Kazım Karabekir yönetimindeki Türk Ordusu Kars’ı alarak Türk topraklarına katmıştır (SERKA 2015, <http://www.serka.gov.tr/bolgemiz/kars/kars-tarihce-54.html>, 18 Ekim 2015’te erişildi).

2.1. Bölgenin Coğrafik ve Stratejik konumu

TRA2 Düzey 2 Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) Türkiye’nin kuzey doğusunda yer almaktadır. Bölge 30.193 km²’lik alanı ile Türkiye yüzölçümünün %3,8’ni oluşturmaktadır. Bölge doğusunda Ermenistan, güneydoğusunda İran ve Nahcivan, güneyinde Bitlis ve Van, güneybatısında Muş, batısında Erzurum, kuzeybatısında Artvin ve kuzeyinde Gürcistan ile çevrilidir.

Tablo 2.1: TRA2 Bölgesinde Açık Olan Sınır Kapıları ve Karşı Ülkeler

İl	Sınır kapısı	Karşı ülke	Açılış tarihi
Ağrı	Gürbulak	İran	1953
Iğdır	Dilucu	Nahcivan	1992
Ardahan	Türkgözü	Gürcistan	1995

Kaynak: Özyakışır 2013: 95.

TRA2 Bölgesi’nin dört ülke (Gürcistan, Nahcivan-Azerbaycan, İran ve Ermenistan) ile sınırı olup, Bölge önemli bir konumda bulunmaktadır. Bölgede 7 sınır kapısı (Gürbulak Kara Hudut Kapısı, Dilucu Kara Hudut Kapısı, Türkgözü Kara Hudut

Kapısı, Aktaş Kara Hudut Kapısı, Alican Kara Hudut Kapısı, Doğukapı Demiryolu Hudut Kapısı, Boralan Kara Hudut Kapısı) bulunmakla birlikte sadece 3'ü aktif olarak kullanılmaktadır.

Türkiye ve özelde TRA2 Bölgesi Asya'ya ve Kafkaslara açılan kapı konumundadır. Türkiye'nin yakın kara havzasını oluşturan üç bölgeden birisi olan Kafkaslar sadece doğu-batı doğrultusunda değil, İran-Rusya bağlamında kuzey-güney doğrultusunda da merkezi durumdadır. Kafkaslar tarih boyunca Avrasya'nın değişik bölgelerine yayılan kavim göçlerinin en önemli kavşak noktalarından birini oluşturan ve bu nedenle de göreceli olarak küçük bir alanda son derece karmaşık bir etnik ve çok dilli bir yapıyı içinde barındırmaktadır.

Türkiye, iki büyük güç olan Rusya ile Çin odaklı bir arz sunmaya hazırlanan Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının batıya ulaşmasında doğal bir köprü rolü üstlenmektedir. Yakın deniz havzası içerisinde yer alan Hazar Denizi petrollerinin batıya taşınmasını sağlayan, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, nakil güzergâhı bakımından dünyanın en istikrarlı ve güvenli ortamlarından birini sunmaktadır. Benzer şekilde Bakü-Tiflis-Erzurum ve İran-Ankara doğalgaz boru hatları Türkiye ve Avrupa için arz güvenliği ve çeşitliliği sağlayarak Nabucco Projesi için sağlam temeller oluşturmaktadır. Kaynak ve ulaştırma çeşitliliğini artırarak enerji arz güvenliğine katkıda bulunacak önemli ulaşım yolları ise Kars-Tiflis-Bakü demiryolu ve Kars-Iğdır-Dilucu-Tahran-İslamabad demiryoludur.

Hazar Havzası'nın doğal zenginliklerinin dünya pazarlarına ulaştırılmasıyla birlikte Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik insan ve mal trafiğinde meydana gelecek artışın gerekli kılacağı Trans-Kafkasya Ulaşım Koridoru'nun hayata geçirilmesi bakımından TRA2 Bölgesi anahtar konumdadır. Marmaray ile birlikte bu koridorda Kazakistan ve Çin mallarının demiryolu ile Avrupa'ya taşınması sağlanacaktır. Türkiye'nin dış politikasına yön veren yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzalarına erişimin TRA2 Bölgesi ile bağlantılı olarak gerçekleştirilmesi kritik bir öneme sahiptir.

Jeopolitik konumunun verdiği bu güç, Türkiye'nin ve TRA2 Bölgesi'nin beklenmedik gelişmelere karşı dinamik bir yapıda bulunması zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Bu anlamda ikili ve çok taraflı ilişkiler ile dünyadaki değişimlerin gerektirdiği yapısal dönüşümlerin hayata geçirilmesi önem arz etmektedir. Bu durum AB üyelik süreci ile de yakından ilgilidir. Dört ülke ile sınırı bulunan TRA2 Bölgesi, Ermenistan dışında tüm komşularıyla doğrudan ilişki içerisinde. Ermenistan ile Türkiye arasında doğrudan ilişkinin olmaması, AB ilerleme raporunda da belirtildiği gibi, Türkiye ve Ermenistan açısından birçok konuda sorun teşkil etmektedir. Aynı raporda Ermenistan ile kapalı olan sınırın tekrar açılması ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesisi önerilmektedir. Bununla birlikte Ermenistan dışında İran ve Gürcistan ile olan sınır kapılarından bazılarının kapalı olması da Bölgenin ekonomik avantajlarını yeterince kullanamama sonucunu doğurmaktadır. Bu kapıların açılması ve serbest ticaret imkânının sağlanması bölge için olumlu katkılar sağlayacaktır (SERKA 2014: 5-6).

Bölgedeki ticaretin geliştirilmesi bağlamında önemli görülen diğer bir husus Türkiye İran Sınır İlleri Ekonomik İşbirliği kapsamında yürütölen “ortak sınır ticaret bölgesi” çalışmalarıdır. Türkiye-İran Sınır İlleri Ekonomik İşbirliği çalışmalarının bölgenin kalkınmasına önemli katkılar sağlaması beklenmektedir.

Sınır ticaretinin amacı, sınır ticareti kapsamında yer alan ölkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerinin ihtiyaçlarının bir kısmının sınır komşusu ölkelerden ithalat yoluyla daha düşük maliyetle karşılanması ve bu illerimizde ihracatın artırılarak ekonomik ve ticari canlılık kazandırılmasıdır.

Sınır ticareti yoluyla ithalat, yetkili sınır illerine tahsis edilen yıllık kotalara tabidir. Sınır ticareti kapsamında ithali yasak olan ürünler (harp araç ve gereçleri, patlayıcı madde, petrol ürünleri vs.) ve mevsimsel kısıtlamaya (karpuz vs.) tabi ürünler bulunmaktadır. 2009 yılı itibariyle ihracat-ithalat kayıtları iç gümrüklerde yapılmakta olup, bu tarihten itibaren sınır kapılarındaki gümrüklerde tutulan kayıtlar sadece sınır ticareti kapsamında yapılan ihracat-ithalat verilerini ifade etmektedir. TRA2 Bölgesinde iç gümrük olarak sadece Doğubayazıt Gümrük Müdürlüğü faaliyet göstermekte olup

Gürbulak, Dilucu, Türkgözü veya başka bir sınır kapısından yapılacak olan (sınır ticareti kapsamındakiler hariç) ihracat ve ithalat sadece buradan yapılabilir.

Türkiye-İran koridorunda Serhat Bölgesi gümrüklerinden gerçekleştirilen dış ticaret Gürbulak ve Doğubayazıt gümrüklerinden yapılmaktadır. Gürbulak Gümrüğünden 2007 yılında başta İran, Azerbaycan ve Türkmenistan olmak üzere toplam 11 ülkeye toplamda 91,9 milyon ABD Doları ihracat yapılmıştır. Aynı yıl başta Çin, Özbekistan, İran ve Afganistan olmak üzere 22 ayrı ülkeden toplam 55,4 milyon ABD Doları ithalat yapılmıştır. 2009 yılından itibaren Gürbulak'tan sadece sınır ticaretinin yapılması uygulaması sonucunda Gürbulak Sınır Kapısının ihracat ve ithalat rakamları düşmüş ve Gümrük Kapısından 2012 yılı Ocak-Eylül döneminde 13,3 milyon ABD Doları ihracat ve 5,2 milyon ABD Doları ithalat gerçekleşmiştir (SERKA 2012: 53-58).

2.1.1. Demografik, Sosyal Yapı ve Göç

Kalkınma Bakanlığı tarafından 2003 yılında hazırlanan İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'na göre genel gelişmişlik bakımından Kars ili 67, Ardahan 74, Iğdır 69 ve Ağrı 80. sırada yer almaktadır (SERKA 2014: 6-7). 2011 yılında güncellenen çalışmaya göre Kars 68, Ardahan 71, Iğdır 69 ve Ağrı ili 79. sıradadır. Bu durum bölgenin durumunda dikkate değer olumlu değişikliklerin oluşmadığı, bilakis ülke geneline kıyaslandığında olumsuz bir tablo ortaya çıktığını göstermektedir. Söz konusu çalışmalar TRA2 Bölgesi'nin temel kamu hizmetleri konusunda Türkiye'nin en geri kalmış bölgelerinden birisini oluşturduğunu ve dolayısıyla kamu hizmetinin nicelik ve nitelik olarak arttırılmasının bölge açısından hayati önem taşıdığını göstermektedir. 2011 yılında yapılan İllerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması çalışmasında TRA2 Bölgesi, eğitim ve sağlık hizmetleri göstergeleri ve gelişimi açısından Türkiye ortalamasının altında yer almakta olup eğitim durumuna göre Kars 59, Ardahan 63, Iğdır 68 ve Ağrı 79. sırada yer alırken sağlık hizmetleri açısından Kars ili 68. Ağrı 79. Iğdır 69. ve Ardahan 71. sırada yer almaktadır (Kalkınma Bakanlığı 2013: 44-73).

2.1.1.1. Nüfus Yapısı ve Göç

Bölge'nin 1985-2012 yılları arasındaki nüfus değişimine bakıldığında, nüfus 1985 yılına kadar sürekli artmış, 1985-1990 yılları arasında ciddi bir düşüş yaşamıştır. 2000 yılında tekrar artan nüfus, 2007 yılından 2010 yılına kadar istikrarsız bir seyir izlemiştir. 2011 yılında tekrar artan nüfus, 2012 yılında azalmıştır. İl bazında ise 2012 yılında Iğdır nüfusu hariç, diğer tüm illerin nüfusu azalmıştır (SERKA 2014: 8). Bölge'de 2013-2014 yılları arasındaki nüfus değişimi, -0,11 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılı TÜİK verilerine göre TRA2 Bölgesi toplam nüfusu 1.138.766, Türkiye'nin toplam nüfusu ise 77.695.904 kişidir.

TRA2 Bölgesi nüfusu Türkiye nüfusunun %1,46'sına denk düşmekte olup Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinin nüfusları sırasıyla 549.435, 100.809, 192.056, 296.466'dır. Bölge genel olarak göç vermektedir. 2000 yılında sırasıyla Ardahan, Kars ve Ağrı illerinin göç verme hızı oldukça yüksektir. TRA2 Bölgesi illerinde Ağrı ve Iğdır'da büyük değişimler düşünülmemekle birlikte Kars ve Ardahan illerinin ise nüfuslarının azalacağı öngörülmektedir.

Bölge içi ve bölge dışı göç hareketleri ve bölgenin kırsal yapısı kentleşme göstergelerine de yansımaktadır. Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu artarken (2011 yılında km²'ye 97 kişi iken, 2014 yılında ise bu oran 101 kişi olmuştur) TRA2 Bölgesinde ise değişmemiş ve km²'ye 38 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde, Bölge'de 2007 yılında %48,34 olan şehirleşme oranı, 2011 yılına kadar %46'lara düşmüş, 2012 yılında tekrar %48,75'e yükselmiştir ancak 2014'te bu oran %50,29'a çıkmıştır ki söz konusu veriler bölge insanının Türkiye genelinin üzerinde bir kırsal yaşam kültüründen uzaklaştığını göstermektedir.

Tablo 2.2: Nüfus Değişimi, Şehirleşme Oranı ve Nüfus Yoğunluğu 2000-2014

		Nüfus	Şehir Nüfusu	Köy Nüfusu	Şehirleşme Oranı (%)	Nüfus Yoğunluğu Nüfus/km ²	Nüfusun Ülke İçindeki Payı (%)
TRA2	2000	1.156.150	515.761	640.389	44,61	38,29	1,71
	2014	1.138.766	572.661	566.105	50,29	38	1,46

Kaynak: TÜİK ADNKS, 2014 Bölgesel İstatistikler ve 2000 Genel Nüfus Sayımları

Tablo 2.2’ye göre 2000 yılında 1.156.150 olan bölge nüfusu,2000-2014 arasında nüfusta azalış devam etmiş ve 2014 yılı itibariyle 1.138.766 olmuştur. 2000 yılında nüfusun yarısından fazlası kent merkezinin dışındaki yerleşim yerlerinde yaşadığı için şehirleşme oranının %50’nin altında olduğu söylenebilir. Ancak 2014 yılı itibariyle şehirleşme oranının %50’nin üzerine çıktığı görülmektedir. Nüfusun ülke içindeki payı 2000 yılında %1,71 iken 2014’de %1,46’ya düşmüştür. Tablo 2.3’te ise 2014 yılı itibariyle nüfusun yaş bağımlılık oranı gösterilmiştir.

Tablo 2.3: TRA2 Bölgesi’nin Nüfus ve Yaş Bağımlılık Oranları,2014

	Toplam Nüfus	0-14 (%)	15-65 (%)	65 Yaş Üstü (%)	Yaş Bağımlılık Oranı (%)	Genç Bağımlılık Oranı (%)	Yaşlı Bağımlılık Oranı (%)
TRA2	1.138.766	33,6	60,5	5,8	65,26	55,59	9,66
TÜRKİYE	77.695.904	24,7	67,7	7,9	47,6	35,83	11,76

Kaynak: TÜİK, Bölgesel istatistikler ADNKS, 2014.

Tabloya bakıldığında toplam yaş bağımlılık oranı Türkiye’de %47,6 iken TRA2 Bölgesinde %65,26 gibi oldukça yüksek düzeydedir. Özellikle %55,59’lık genç bağımlılık oranının bölgenin ekonomik kalkınması açısından ciddi tehditler barındırdığı söylenebilir.

Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) tanımlamasına göre toplam yaş bağımlılık oranı “15-64” yaş grubundaki her 100 kişi için “0-14” ve “65 ve daha yukarı” yaş gruplarındaki kişi sayısıdır. Bu oran aşağıdaki formül ile hesaplanmaktadır.

$$\text{Bağımlılık Oranı} = \frac{(0-14 \text{ yaştaki nüfus}) + (65 \text{ yaş ve daha yukarı yaş grubundaki nüfus})}{(15-64 \text{ yaştaki nüfus})} \times 100$$

TÜİK’in tanımından da anlaşılacağı üzere bölgede işgücüne katılabilen ve üretime elverişli olan her 100 kişiden yaklaşık 70’i üretimde bulunamayacak durumdadır.

Tablo 2.4: TRA2 Bölgesi Nüfus Değişimi ve Nüfusun Ülkedeki Payı, 1965-2014

Yıl	TRA2	TR	TRA2/TR(%)
1965	853.273	31.370.368	2.72
1970	950.329	35.582.846	2.67
1975	1.037.590	40.373.152	2.57
1980	1.06.240	44.696.234	2.39
1985	1.143.560	50.600.000	2.26
1990	1.099.240	56.371.282	1.95
2000	1.156.150	67.611.111	1.71
2014	1.138.766	77.695.904	1.46

Kaynak: TÜİK, Nüfus İstatistikleri ve Projeksiyonları ve ADNKS, 2015

Tablo 2.4'te görüldüğü üzere TRA2 Bölgesi'nin nüfusunda 1965'ten 1985'e kadar bir artış kaydedildiği ve 1985'te bölgenin ülke nüfusu içerisinde %2,26'lık bir paya sahip olduğu görülmektedir.

1990'da düşen nüfusla birlikte ülke içindeki payda %1,95'e düşmüş ve durum ilerleyen dönemlerde devam etmiştir. Genel olarak 1965'te ülke içindeki nüfusun %2,72'sine tekabül eden TRA2 Bölgesi nüfusu, 2014 yılı itibariyle ülke nüfusunun ancak %1,46'sına karşılık gelmektedir.

Bölgede gerçekleşen göç hareketlerine ilişkin göstergelere bakıldığında, Tablo 2.5'teki veriler, bölgenin göç profilini açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca tablodaki göstergelerin bölgeyi oluşturan dört il özelinde ayrı ayrı verilmesi de bölgenin göç profiliyle ilgili karşılaştırmalı değerlendirmeler yapma noktasında önem arz etmektedir.

Tablo 2.5: TRA2 Bölgesi'nin Nüfus ve Göç Durumu, 2008-2011

İl /bölge	Yıl	Nüfusu	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (%)
AĞRI	2008	532.10	12.195	27.450	-15.255	-28,66
	2009	537.665	12.115	22.613	-10.498	-19,52
	2010	542.022	14.950	22.966	-8.016	-14,52
	2011	555.479	15.508	25.182	-9.674	-17,41
ARDAHAN	2008	112.242	4.640	7.447	-2.807	-25,00
	2009	108.169	3.775	7.033	-3.258	-30,11
	2010	105.454	4.586	6.857	-2.271	-21,53
	2011	107.455	4.908	6.673	-1.765	-16,42
IĞDIR	2008	184.025	5.559	9.356	-3.797	-20,63
	2009	183.486	5.179	7.986	-2.807	-15,29
	2010	184.418	6.667	8.353	-1.686	-9,14
	2011	188.857	6.915	8.579	-1.664	-8,81
KARS	2008	312.128	8.855	17.726	-8.871	-28,42
	2009	306.536	9.028	15.660	-6.632	-21,63
	2010	301.766	9.906	16.657	-6.751	-22,37
	2011	305.755	10.654	16.376	-5.722	-1,71
TRA2	2008	1.140.575	31.249	61.979	-30.730	-26,94
	2009	1.135.856	30.097	53.292	-23.195	-20,42
	2010	1.133.660	36.109	54.833	-1.724	-16,51
	2011	1.157.546	37.985	56.810	-18.825	-16,26

Kaynak: Özyakışır 2013: 110.

Tablodaki verileri özetleyecek olursak, TRA2 Bölgesinde 2008-2011 döneminde azda olsa nüfus artışının yaşandığını söylemek mümkündür. Bölgenin aldığı göçlere karşılık, verdiği göç miktarının yüksek olması beraberinde yüksek net göç miktarını getirmektedir. Net göç miktarının toplam nüfus içindeki payına bakarak belirlenen net göç hızları ise toplam nüfuslardaki artışların düşük düzeylerde kalmasına bağlı olarak yüksek düzeylerde seyretmektedir. Son olarak tabloda dikkat çeken bir diğer nokta illerin hepsinde de en fazla göçün 2008 yılında verildiğidir. Bu doğrultuda bölgeyi oluşturan her bir ilin ülkenin diğer illerine toplamda ne kadar göç verdiğini Tablo 2.6'dan takip etmek mümkündür.

Tablo 2.6: TRA2 Bölgesindeki İllerin Göç Durumu,2008-2011(Kişi)

Yıl	AĞRI	ARDAHAN	IĞDIR	KARS	TRA2
2008	27.450	7.447	9.356	17.726	61.979
2009	22.613	7.033	7.986	15.660	53.292
2010	22.966	6.857	8.353	16.657	54.833
2011	25.182	6.673	8.579	16.376	56.810
Toplam	98.211	28.010	34.774	66.419	226.914

Kaynak: Özyakışır 2013: 110.

Buna göre 2008-2011 döneminde Ağrı'dan 98.211 kişi, Ardahan'dan 28.010 kişi, Iğdır'dan 34.774 kişi ve Kars'tan 66.419 kişi yaşadığı yerleşim yerlerinden ayrılarak ülke içerisindeki başka yerlere göç etmişlerdir. Genel toplamda TRA2 Bölgesinden 2008-2011 yılları arasında 226.914 kişinin ülkenin değişik bölgelerine göç ettiği görülmektedir. TÜİK'in Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre bu dönemde yaşanan göçlerin sırasıyla İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Kocaeli gibi gelişmiş bölgelere doğru gerçekleştiği görülmektedir.

Sonuç olarak, TRA2 Bölgesi nüfusunun yıllar itibariyle seyrine bakıldığında 1985 yılına kadar düzenli bir biçimde arttığı, daha sonraki yıllarda ise dalgalanmalar göstermekle birlikte 2011 yılına gelindiğinde azaldığı anlaşılmaktadır. Bölgenin doğal nüfus artışına rağmen sürekli nüfus kaybetmesi başta bölgedeki itici faktörler ve bölge dışındaki çekici faktörlerle birlikte değerlendirilmelidir. Bölgede işsizlik ve güvenlik gibi nedenlerin yanı sıra eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve genel olarak yaşam kalitesinin düşüklüğü, nüfusun göç etmesinin başlıca faktörleri olarak sıralanabilir. Göçü tetikleyen olguların niteliği ve kapsamı ne olursa olsun, göçün bölge üzerinde yarattığı etkiler söz konusudur. Bu etkilerden bazıları şunlardır (Özyakışır 2013: 111-112):

- Beşeri ve sosyal sermayenin azalmasına, kentlerin sahipsizliğine, yurttaş kimliğinin ve sosyal bağların zayıflamasına, yabancılaşıma ve yoksullaşmaya neden olmaktadır.
- Bölgenin potansiyelinin değerlendirilmesini sağlayacak sermaye ve nitelikli işgücü kaybına neden olmaktadır.
- Harekete geçirilmesi halinde, Bölgeye olumlu etkisi olabilecek dışarıya verilen göç ile bölge dışında kurulan hemşerilik bağlarıdır (Yöresel dernekler ve vakıflar vb. örgütlenmelerle oluşturulan birliktelikler). Bu bağlar bir sosyal dayanışma ağı işlevi görmekle birlikte, bölgenin tanınması, ürünlerinin pazarlanması ve ülkedeki gelişmelerin bölgeye taşınması bağlamında olumlu katkılar sağlayabilir.

Bölgenin en önemli sorunu olan göçün nedenleri, sonuçları ve göç eden nüfusun genel nitelikleri ile ilgili kapsamlı sosyo-ekonomik araştırmalar mevcut değildir. Bu da bölge ile ilgili yapılacak çalışmaların önemini artırmaktadır.

2.1.1.2. Eğitim Altyapısı

Türkiye'nin en az gelişmiş bölgelerinden olan TRA2 Bölgesinde 2008 yılında okuma yazma bilmeyen oranı %18,08 iken 2013 yılında bu oranın %10,69'a gerilemesi ve okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen oranının 2008'de %13,95 iken, 2013 yılında %13,64'e gerilemiş olması Bölge'de okuryazarlık oranının ve eğitim düzeyinin küçük bir oranda bile olsa göreceli olarak arttığını göstermektedir.

TRA2 Bölgesi illerinde ilköğretim kademesinde taşınmalı eğitim yaygın olup bu durum ilköğretim okullaşma oranlarının yüksek olmasını sağlamaktadır. Taşınan öğrencilerin cinsiyet dağılımına bakıldığında erkek öğrenciler bu hizmetten daha çok yararlanmakta olup bölgede kız çocukları eğitimlerini sürdürme konusunda sorunlar yaşamaya devam etmektedirler. 2008 yılında okuma yazma bilmeyen kadın oranı %29,41 iken bu oran 2011 yılında %20,3'e düşmüştür. Dikkati çeken önemli bir husus, ilköğretim mezunu kadın oranının oldukça düşük olmasıdır. İlköğretimden sonra ortaöğretimde geçiş zorunlu olmasına rağmen Bölge'de kadınların bu konuda sıkıntı yaşadıkları görülmektedir. Bu çerçevede, okullaşma oranının (özellikle kız çocuklarında) arttırılmasına yönelik politika ve eylemlerin sürdürülmesi gerekmektedir. 2008 – 2011 yılları arasında yükseköğretimde okuyan öğrenci sayısı, Türkiye'deki artışa paralel olarak TRA2 Bölgesinde de artış göstermiştir. Söz konusu artışta, bölge üniversitelerinde yeni bölümlerin açılmasının etken olduğu görülmektedir. TRA2 Bölgesinde öğrenci yurt kapasitesinin az olması nedeniyle önümüzdeki dönemde söz konusu kapasitenin arttırılması eğitim hizmetlerinin kalitesinin arttırılması açısından önem arz etmektedir. Eğitim seviyesinin düşüklüğü ve girişimciliğin az olması gibi nedenlerden kaynaklı olarak TRA2 Bölgesinde Kişi Başına Düşen Gayrisafi Katma Değer verileri 2.933 TL'den 4.613 TL'ye yükselmiş ancak Türkiye verilerinin çok altında seyretmektedir (bu değer, Türkiye'de 2004 yılında 7.307.TL iken 2008 yılında 12.020 TL'ye yükselmiştir) (SERKA 2014: 7).

Tablo 2.7: TRA2 Bölgesinde 15 Yaş ve Üzeri Nüfusun Eğitimi Durumu (%), 2013

	TRA2	TÜRKİYE
Okuma yazma bilmeyen	10,69	4,23
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	13,64	7,58
İlkokul mezunu	23,38	26,28
İlköğretim /ortaokul mezunu	24,62	24,77
Lise veya dengi okul mezunu	15,25	21,68
Yüksekokul veya fakülte mezunu	7,31	12,03
İlköğretim okullaşma oranı	98,86	99,57
Ortaöğretim okullaşma oranı	52,53	76,65

Kaynak: TÜİK, ADNKS

Tablo 2.7'ye göre TRA2 Bölgesinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı Türkiye ortalamasının iki katından fazla, yüksekokul veya fakülte mezunu ise Türkiye ortalamasının yaklaşık yarısı kadardır. Bununla birlikte Tablo 2.8'te görüldüğü üzere öğretmen başına düşen öğrenci sayıları açısından bölgenin durumu incelendiğinde 2013 itibariyle ilköğretimde Türkiye ortalamasının 20, TRA2 Bölgesi'nin ise 23 olduğu görülmektedir.

Tablo 2.8: TRA2 Bölgesinde Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı, 2013

	İlköğretim	Ortaöğretim	Lise ve ya Dengi
TRA2	23	20	18
TR	20	16	16

Kaynak: Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim, 2013.

Bu göstergelere göre Türkiye'de ortaöğretimde bir öğretmene 16 öğrenci düşerken, TRA2 Bölgesinde 20 öğrenci düşmektedir. Dolayısıyla bölgedeki sınıfların kalabalık olduğu söylenebilir.

Bölgede ilköğretim okullaşma oranının Türkiye ortalamasını yakaladığı, eğitimin diğer tüm kademelerinde ise Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Özellikle ilköğretimden sonra orta öğretime devam noktasında keskin bir düşüşün yaşanması bölgesel-yapısal faktörlerle ilgilidir. Bu faktörlerin başında eğitim alt yapısının yaygın ve ulaşılabilir olmaması gelmekle birlikte ekonomik, yanlış inanç ve geleneksel faktörlerin de etkili olduğu söylenebilir.

TRA2 Bölgesi illerinde eğitim sektörüne yönelik olarak hizmet veren kamu kurum ve kuruluşlarında yaşanan sorunların ortak olduğu gözlemlenmiştir. Genel olarak

eğitim veren personel ve fiziki altyapı yetersizliği bölge illerinde göze çarpan sorunlardır. Bu sorunlar nedeniyle bölgede hem eğitim kalitesi hem de başarı düzeyi düşmektedir. İllerde eğitime dair temel sorunlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

- Okullardaki fiziki altyapının yetersiz olması,
- İller genelinde birleştirilmiş sınıf sayısının fazla olması,
- Bölgede görev yapan aday öğretmen sayısının çokluğu, bunların hizmet süresinin kısalığı ve özür grubu atamalarının fazlalığı nedeniyle öğretmenlerin yasal süresini doldurduktan sonra (ortalama %70'inin) tayin isteyerek başka illere atanması,
- Kırsal kesimde görev yapan öğretmenlerin barınma, ulaşım gibi sıkıntılarının bulunması, çalışma koşullarının zorluğu, mesleki gelişim fırsatlarının az oluşu, öğretmenleri bölgede tutacak sosyal imkanların sınırlı olması dolayısıyla öğretmenlerde motivasyon eksikliği,
- Öğretmen yetersizliği nedeniyle öğretmensiz kalan okullara görevlendirme ile geçici olarak yüksekokul mezunu kişilerin atanması nedeniyle eğitim ve öğretim kalitesinin olumsuz etkilenmesi,
- Okullarda bilişim teknolojisi sınıflarının bulunmaması veya yetersiz olması,
- İlköğretim çağına gelmiş (5–6 yaş) çocuklara yönelik okul öncesi eğitimin yetersiz olması,
- İllerde özel eğitim gerektiren bireyler için Eğitim Uygulama Okulu, İş Eğitim Merkezi ve Zihinsel Engellilerin devam edeceği ilköğretim okullarının yetersiz olması,
- Çocuk ve gençlerin sosyalleşmesini sağlayacak sportif ve kültürel etkinlikler için altyapının yetersiz olmasıdır.
- Yaklaşık 40 yıldır bölgede devam eden terör olayları yukarıda sıralanan tüm bu olumsuzlukları direkt yahut dolaylı olarak ortaya çıkarmaktadır.

Genel olarak TRA2 Bölgesine eğitim açısından bakıldığında, ilkokullaşma oranının Türkiye ortalamasında seyrettiği ancak ortaöğretim ve üniversite eğitiminde Türkiye ortalamasının çok gerisinde kaldığı gözlenmiştir. Bunun ana nedenlerinden biri, eğitim alt yapısının yaygınlık kazanmamış olmasıdır. Bu durum özellikle kız

çocuklarının aleyhine “çoklu dezavantaj” şeklinde yansımaktadır. Bu durum göstergelerde de kendini açık bir biçimde göstermektedir.

Eğitim olanaklarının kısıtlılığı, Bölgede göçü etkileyen önemli faktörlerdendir. Özellikle kamu personeli ve başarılı öğrencilerin daha kaliteli bir eğitim arayışına girmeleri beşeri sermayenin yetersiz olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Bölgede alt yapısı güçlü özellikle ilk ve ortaöğretim kurumları inşa etmek önem arz etmektedir. Eğitim alt yapısı, Bölgenin potansiyeli dikkate alınarak programlanmadığından bu durum bölgesel ihtiyaçlara tekabül eden yetişmiş insan gücünün kıtlığına neden olmaktadır. Eğitimsiz/vasıfsız kalan nüfusun önemli bir kısmı geleneksel uğraşlarını geleneksel yöntemlerle sürdürerek tarım ve hayvancılık faaliyetlerini yürütmektedir.

2.1.1.3. Sağlık Altyapısı

Diğer sosyal göstergelerde olduğu gibi TRA2 Bölgesi sağlık hizmetlerinin sunumu ve erişilmesi hususlarında Türkiye'ye oranla gerilerde kalmaktadır.

Bin kişiye düşen sağlık personeli bakımından Bölge illerinin tamamı Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır. TRA2 illeri Türkiye geneliyle mukayese edildiğinde Ağrı ilinde bin kişiye düşen uzman hekim sayısı bakımından büyük eksiklik olduğu görülmektedir. İlin sahip olduğu ortalama rakam (0,38) Türkiye genelinin (1,15) yaklaşık üç katı ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bölge illerinin neredeyse tamamı, bin kişiye düşen ebe sayısı bakımından Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bin kişiye düşen diş hekimi sayısında Iğdır ili 0,18 rakamı TRA2 ortalamasının üzerindedir. Bölge içinde Kars ve Ağrı'nın diş hekimi ihtiyacı Iğdır ve Ardahan ile karşılaştırıldığında daha yüksek seviyededir. Bin kişiye düşen eczacı sayısında ise Iğdır (0,22), TRA2 ortalamasının (0,15) ve TRA ortalamasının (0,19) üzerindedir. Bununla beraber, söz konusu artışlar Bölge değerlerini Türkiye ortalamasına ulaştırmamakta, sağlık hizmetleri konusunda kamu yatırımlarının arttırılması büyük önem arz etmektedir.

Bölge illerinin tamamında yeşil kartlı nüfus oranı yüksek olmakla birlikte 2010 yılı ile 2011 yılı arasında düşüş olduğu gözlemlenmiştir. 2010 yılında Ağrı ilinde yeşil

kartlı nüfus oranı %58,25 iken 2011 yılında bu oran %52,42'ye düşmüştür. Ardahan ilinde 2010 yılında %29,96 olan oran, 2011 yılında önemli bir düşüşle %21,14 olmuştur. Bu, Bölge halkının temel sağlık hizmetlerine erişiminde sorunlar olduğunu ve Bölge'de yoksulluğun ciddi boyutlara vardığını göstermektedir. Ayrıca, saha çalışmalarında özellikle yeşil kartı kaybetmemek için vatandaşların kayıt dışı çalışma eğiliminde olduğu vurgulanmıştır (SERKA 2014: 9).

Tablo 2.9: TRA2 Bölgesinde Bin Kişiye Düşen Sağlık Personeli Sayısı, 2013

	Uzman Hekim	Pratisyen Hekim	Asistan Hekim	Toplam Hekim	Diş Hekimi	Eczacı	Sağlık Memuru	Hemşire	Ebe
TRA2	0,52	0,53	0,04	1,10	0,15	0,17	1,51	1,43	0,69
TR	0,96	0,50	0,27	1,74	0,29	0,35	1,75	1,82	0,69

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

Tablo 2.9'da görüldüğü üzere mevcut sağlık altyapısı, bölgenin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamaktan oldukça uzak seviyededir. Zira 2013 itibariyle bin kişiye düşen uzman hekim sayısı Türkiye'de 0,96 iken, dört ilin ortalamasında 0,52 olarak kaydedilmektedir. TRA2 Bölgesi pratisyen hekim sayısı açısından ülke ortalamasıyla paralellik göstermesine rağmen toplam hekim sayısı bakımından Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır.

Tablo 2.10: Ağrı'daki Kamu ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013

Yıl	Toplam		Kamu		Özel	
	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı
2008	10	593	8	531	2	62
2009	10	578	8	506	2	72
2010	9	563	7	501	2	62
2011	10	671	8	609	2	62
2012	11	796	9	734	2	62
2013	11	821	9	759	2	62

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

Bölgedeki illerin kamu ve özel hastane verileri tablolar yardımıyla açıklandığında, Ağrı ilinin sağlık altyapısı bakımından durumu, bölgedeki diğer illerle karşılaştırıldığında özel hastaneler açısından daha iyi bir düzeyde olduğu söylenebilir. Tablo 2.10'daki veriler dikkate alındığında yıllar itibariyle hastane sayısının düşmeyip korunduğu ve hatta özel hastane sayısının arttığı görülmektedir.

Tablo 2.11:Ardahan'daki Kamu ve Özel Hastanedeki Yatak Sayısı, 2008-2013

Yıl	Toplam		Kamu		Özel	
	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı
2008	3	150	3	150	-	-
2009	3	150	3	150	-	-
2010	3	140	3	140	-	-
2011	3	150	3	150	-	-
2012	4	250	4	250	-	-
2013	4	250	4	250	-	-

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

Sağlık alt yapısı bakımından Ardahan ilinin verilerine bakıldığında, Bölgedeki en zayıf ilin Ardahan ili olduğu görülmektedir. Tablo 2.11'de görüldüğü üzere özel hastanesi olmayan bu ilin 4 adet devlet hastanesi bulunmaktadır. Ayrıca hastane eksikliğine rağmen mevcut yatak sayısı hızla artmaktadır. 2008'de 3 hastanenin yatak sayısı 150 iken, 2013 yılı itibariyle 4 hastanesi olan Ardahan'da yatak sayısı 250'ye yükselmiştir.

Tablo 2.12: Iğdır'daki Kamu ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013

Yıl	Toplam		Kamu		Özel	
	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı
2008	5	235	4	225	1	10
2009	4	255	3	245	1	10
2010	4	251	3	240	1	11
2011	4	271	3	260	1	11
2012	4	284	3	260	1	24
2013	4	296	3	260	1	36

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

Tablo 2.12 yardımıyla Iğdır ilinin sağlık durumu analiz edildiğinde sağlık alanında son yıllarda meydana gelen olumlu gelişmelere rağmen Iğdır'ın bu konuda gerek kurumsal altyapı gerekse sağlık personeli eksikliği bakımından oldukça zayıf bir durumda olduğu söylenebilir. İlin sağlık rakamlarına bakıldığında, 2013 yılı itibariyle 1'i özel 3'ü kamu olmak üzere ilde sağlık hizmeti sağlayan toplam 4 hastane mevcuttur. Bu verilere rağmen Iğdır'ın bazı sağlık göstergeleri açısından TRA2 Bölgesindeki diğer illere oranla iyi bir durumda olduğu söylenebilir.

Tablo 2.13: Kars'taki Kamu ve Özel Hastane Yatak Sayısı, 2008-2013

Yıl	Toplam		Kamu		Özel	
	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı
2008	6	441	6	441	-	-
2009	6	541	6	541	-	-
2010	6	501	6	501	-	-
2011	6	521	6	521	-	-
2012	7	757	7	757	-	-
2013	7	772	7	772	-	-

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri

Son olarak Kars ilinin sağlık verilerine bakıldığında, 2013 yılı itibariyle 7 kamu hastanesi bulunmakta ve bölgede özel hastane bulunmamaktadır. Tabloya göre Kars'ta hastane sayısı artmamakla birlikte mevcut olanların yatak kapasitelerinin arttığı görülmektedir. 2010 yılında toplam yatak sayısı 501 iken, bu oran 2013 yılı itibariyle 772'ye yükselmiştir.

Son yıllarda sağlık alanında yapılan çalışmalar ve yatırımlar artış göstermesine rağmen, TRA2 Bölgesi, sağlık göstergeleri bakımından Türkiye ortalamasının oldukça altında kalmaktadır. Bölgedeki sağlık hizmetlerinin tüm bireylere ulaştırılmasında sorunların olduğu ve bu hizmetlerinin bölge halkının beklentilerini karşılayacak kadar kaliteli olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle personel eksikliği, fiziki altyapının yetersiz olması, tüm branşlarda hizmet verecek uzman hekimlerin bulunmaması nedeniyle mevcut sağlık kuruluşları kapasitelerini yeterince kullanamamaktadırlar. Bu durumun sonucu olarak bölge illerinde yeterli sağlık hizmeti alamayan vatandaşlar, il dışındaki hastanelere gitmekte veya sevk edilmektedirler.

2.1.2. Ekonomik Yapı

Kalkınma sürecinde her ülkede gelişmenin tüm bölgelerde aynı anda başlayamaması, öne çıkan yatırım alanları ve sektörlerin gelişim merkezlerinde yoğunlaşması, günümüzdeki bölgeler arası gelişmişlik farklarını ortaya çıkaran en temel sebeptir.

Türkiye'deki İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS), Avrupa Birliği'ne detaylı veriler sunmak üzere Eurostat (Avrupa Birliği İstatistik Ofisi) tarafından 1970'li

yılların ortalarında oluşturulan İBBS'nin temel amacı, bölgesel tabanlı olacak şekilde istatistikleri toplamak, sosyo-ekonomik analizler yapmak ve topluma yönelik bölgesel politikaların çerçevesini oluşturmaktır.

AB genelinde tek bir veri tabanı oluşturmak, bölgesel istatistikleri standartlaştırmak ve bunu yaparken de karşılaştırılabilir bir tablo ortaya çıkarmak için bölgelerin sahip oldukları benzer niteliklere göre oluşturulan İBBS, Türkiye'de de örnek bölge birimi uygulaması olarak kabul edilmiş ve Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) desteği ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 2002 yılında tamamlanmıştır. Türkiye için İBBS, bölge ölçeğinde bir "ortak taban" olmakla birlikte, 2003 yılında ikincisi kabul edilen Katılım Ortaklığı Belgesi'nde kısa vadeli hedefler arasında gösterilen Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA)'nın kurulmasına yönelik bir ilk ve zorunlu adımı da ifade etmektedir. İBB sınıflandırmasında iller "Düzey 3" olarak tanımlanmış; ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden benzerlik gösteren komşu iller ise bölgesel kalkınma planları ve nüfus büyüklükleri dikkate alınarak "Düzey 1" ve "Düzey 2" olarak gruplandırılarak, hiyerarşik İBBS yapılmıştır.

Düzey 3 kapsamında her il bir İstatistiki Bölge Birimini tanımlamış olup, toplam 81 adettir. Düzey 2 İstatistiki Bölge Birimleri, Düzey 3 kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup, 26 adettir. Düzey 1 İstatistiki Bölge Birimleri ise "Düzey 2" İstatistiki Bölge Birimlerinin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup, 12 adettir ve kamusal alandaki tüm bölge tabanlı çalışmalarda artık İBBS çalışması esas alınmaktadır.

Tablo 2.14: Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS)						
Düzey 1 (12 Bölge Birimi Nuts-1)		Düzey 2 (26 Bölge Birimi)		Düzey 3 (81 İl Düzeyinde)		İl Trafik Kodu
Kod	Tanım	Kod	Tanım	Kod	Tanım	
TR			Türkiye			
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	TRA1	Erzurum	TRA11	Erzurum	25
				TRA12	Erzincan	24
				TRA13	Bayburt	69
		TRA2	Ağrı	TRA21	Ağrı	4
				TRA22	Kars	36
				TRA23	Iğdır	76
				TRA24	Ardahan	75

Tablo 2.14: Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (Devamı)

TRB	Ortadoğu Anadolu	TRB1	Malatya	TRB11	Malatya	44
				TRB12	Elazığ	23
				TRB13	Bingöl	12
				TRB14	Tunceli	62
		TRB2	Van	TRB21	Van	65
				TRB22	Muş	49
				TRB23	Bitlis	13
				TRB24	Hakkari	30
				TRC11	Gaziantep	27
				TRC12	Adıyaman	2
				TRC13	Kilis	79
				TRC2	Şanlıurfa	TRC21
		TRC22	Diyarbakır			21
		TRC31	Mardin			47
TRC32	Batman	72				
TRC33	Şırnak	73				
TRC34	Siirt	56				
TR10	İstanbul	TR100	İstanbul			34
		TR211	Tekirdağ	59		
TR2	Batı Marmara	TR21	Tekirdağ	22		
		TR212	Edirne	39		
		TR213	Kırklareli	10		
		TR221	Balıkesir	17		
TR3	Ege	TR222	Çanakkale	35		
		TR310	İzmir	9		
		TR321	Aydın	20		
		TR322	Denizli	48		
		TR323	Muğla	45		
		TR331	Manisa	3		
		TR332	Afyonkarahisar	43		
		TR333	Kütahya	64		
		TR334	Uşak	16		
		TR411	Bursa	26		
TR4	Doğu Marmara	TR412	Eskişehir	11		
		TR413	Bilecik	41		
		TR421	Kocaeli	54		
		TR422	Sakarya	81		
		TR423	Düzce	14		
		TR424	Bolu	77		
		TR425	Yalova	6		
		TR510	Ankara	42		
TR5	Batı Anadolu	TR521	Konya	70		
		TR522	Karaman	7		
		TR611	Antalya	32		
		TR612	Isparta	15		
TR6	Akdeniz	TR613	Burdur	1		
		TR621	Adana	33		
		TR622	Mersin	31		
		TR631	Hatay	46		
		TR632	Kahramanmaraş	80		
		TR633	Osmaniye			

Tablo 2.14: Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (Devamı)

TR7	Orta Anadolu	TR71	Kırıkkale	TR711	Kırıkkale	71
				TR712	Aksaray	68
				TR713	Niğde	51
				TR714	Nevşehir	50
				TR715	Kırşehir	40
		TR72	Kayseri	TR721	Kayseri	38
				TR722	Sivas	58
				TR723	Yozgat	66
				TR811	Zonguldak	67
				TR812	Karabük	78
TR8	Batı Karadeniz	TR81	Zonguldak	TR813	Bartın	74
				TR821	Kastamonu	37
				TR822	Çankırı	18
				TR823	Sinop	57
				TR831	Samsun	55
		TR83	Samsun	TR832	Tokat	60
				TR833	Çorum	19
				TR834	Amasya	5
				TR901	Trabzon	61
				TR902	Ordu	52
TR9	Doğu Karadeniz	TR90	Trabzon	TR903	Giresun	28
				TR904	Rize	53
				TR905	Artvin	8
				TR906	Gümüşhane	29

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması

Bu durum İBBS'ye dayalı verilerden hareketle Türkiye'nin bölgelere göre gayrisafi bölgesel hâsıla değerleri incelendiğinde de rahatlıkla görülmektedir. Türkiye haritası üzerinde Zonguldak-Hatay arasında bir eksen çizildiğinde Gayrisafi bölgesel hâsıla değerlerine göre 772,3 milyar dolarlık ulusal hasılanın %78'i (601 milyar dolar) 30 ili kapsayan ve ülkenin batısında yer alan 12 Düzey II Bölgesi tarafından, geriye kalan 171,3 milyar dolarlık kısmı da 51 ili kapsayan 14 Düzey II Bölgesince karşılanmaktadır.

Gayrisafi bölgesel hâsıla (GSBH) değerleri bakımından 10 milyar doların altında bulunan ve “az gelişmiş bölgeler” olarak nitelendirilebilecek 5 Düzey II Bölgesi ülkenin doğusunda (TR82 Bölgesi hariç olmak üzere) bulunmaktadır. Gerçekleştirilen sıralamada Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinden oluşan TRA2 Bölgesi ise 26 Düzey II Bölgesi arasında son sırada yer almaktadır.

Aynı şekilde, kırsal kesimin nispeten daha yoğunlukta olduğu doğu illerinin tarımsal katma değer bakımından ülke düzeyinde söz sahibi olamaması dikkat

çekmektedir. İstihdamın önemli bir kısmının tarım sektöründe yer aldığı TRA2 Bölgesi'nin ülkedeki tarımsal katma değerin %1,79'unu karşılaması, özellikle hayvancılık bölgesi olarak kabul edilen yörede üretim, pazarlama, örgütlenme vb. yapısal sorunların halen devam ettiğini göstermektedir.

TRA2 Bölgesi, sanayi bakımından sağladığı katma değer ile 26 Düzey II Bölgesi içerisinde son sıradadır. Bölge illerinde kurulan organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinin son yıllarda faaliyete geçmiş olması, bölgede yan sanayinin gelişmemiş olmasına sebep olmuştur. Ayrıca refah düzeyinin yavaş artışı, başta göç olmak üzere sosyal sorunların devam etmesi, iklim koşulları ve hammadde yetersizlikleri nedeniyle dezavantajlı durumda bulunan bölgede sektörün yeterince gelişmemesine yol açmıştır.

2.1.2.1. Gelir Dağılımı

TRA2 Bölge nüfusunun büyük bir çoğunluğu kırsal alanda yaşamaktadır. Türkiye genelinde olduğu gibi kırsal alanda yaşayanlar kentsel alanda yaşayanlara göre yoksulluk ve gelir dağılımı bakımından daha dezavantajlı durumdadırlar. Türkiye'de 2006 yılında 2.351 TL olan yoksulluk sınırı 2011 yılında 4.069 TL'ye yükselmiştir. TRA2 Bölgesi'ni de kapsayan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise bu tutar 2006'da 1.541 TL iken 2011 yılında 2.668 TL'ye yükselmiştir. Ayrıca, Türkiye'de ortalama gelirden daha az geliri olanların sayısı 2006 yılında yaklaşık 12.5 milyon kişiden 2011 yılında 11.6 milyon kişiye gerilerken Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde aynı dönemde 353 binden 310 bin kişiye gerilemiştir.

Bunun yanı sıra hem Türkiye genelinde hem de Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde %60'lık yoksulluk oranı riskinin yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ulusal ve yerel düzeyde gelir dağılımı ve yoksullukla mücadelede belirlenecek temel stratejilerin bu sorun alanlarına yönelik olması önem arz etmektedir.

Tablo 2.15: Ağrı'nın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011

Bölge	Gelir (Bin TL)	Gider (Bin TL)	Nüfus	Kişi Başına Gelir (TL)	Kişi Başına Gider (TL)	Fark (TL)
Ağrı	147.169	892.722	555.479	0.265	1.607	-1.342
TR	295.862.436	313.301.823	74.724.269	3.959	4.193	-0.233

Kaynak: Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü

Ağrı ilinin mali gelir-gider durumunun gösterildiği Tablo 2.15'e göre kentin 2011 yılı itibariyle payına düşen 147.169 TL'lik gelire karşılık gider tutarı ise 892.722 TL olmuştur. Aynı dönemde kişi başına düşen gelir 0.265 TL iken kişi başı gider, 1.607 TL olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.16: Ardahan'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011

Bölge	Gelir (Bin TL)	Gider (Bin TL)	Nüfus	Kişi Başına gelir (TL)	Kişi Başına Harcama (TL)	Fark (TL)
Ardahan	45.285	248.871	107.455	0.421	2.316	-1.895
TRA2	295.862.436	313.301.823	74.724.269	3.959	4.193	-0.233

Kaynak: Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tabloya bakıldığında 2011 yılı itibariyle Ardahan ilinin gelir tutarı 45.285 TL olarak kaydedilirken gider tutarı 248.871 TL olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemdeki kişi başına gelir-gider farkı ise -1.895 TL şeklinde ortaya çıkmıştır. Söz konusu fark ise Türkiye ortalamasının (-0.233) çok üstündedir.

Tablo 2.17: Iğdır'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011

Bölge	Gelir (Bin TL)	Gider (Bin TL)	Nüfus	Kişi Başına Gelir (TL)	Kişi Başına Gider(TL)	Fark (TL)
Iğdır	76.810	368.069	188.857	0.407	1.949	-1.542
TR	295.862.436	313.301.823	74.724.269	3.959	4.193	-0.233

Kaynak: Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü

Gelir-gider açısından Iğdır'ın performansına bakıldığında, gelirin 76.810 TL olmasına karşılık aynı dönemde gider hanesinde ise 368.069 TL olduğu görülmektedir. 2011 yılı itibariyle Iğdır'daki kişi başı gelir-gider farkı ise -1.542 TL olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.18: Kars'ın Mali Gelir-Gider Durumu, 2011

Bölge	Gelir (Bin TL)	Gider (Bin TL)	Nüfus	Kişi Başına Gelir (TL)	Kişi Başına Gider(TL)	Fark (TL)
Kars	139.345	660.472	305.755	0.456	2.160	-1.704
TR	295.862.436	313.301.823	74.724.269	3.959	4.193	-0.233

Kaynak: Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü

Tabloya bakıldığında 2011 itibariyle Kars'ın payına düşen 139.345 TL'lik gelire karşılık 660.472 TL'lik bir gider gerçekleşmiştir. Kişi başı gelir-gider farkı ise -1.704 TL olarak kaydedilmiştir.

Genel olarak görülen tablo dört il içinde gelir-gider ilişkisi açısından fark Türkiye ortalamasının üstündedir. Bunun yanı sıra, Türkiye'de 2012 yılında %20'lik gruplarda en yüksek gelire sahip gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %46,6 iken, en düşük gelire sahip gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %5,9'dur. TRA2 Bölgesi'ni de kapsayan Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde %20'lik gruplarda en yüksek gelire sahip gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %46,2 iken, en düşük gelire sahip ilk gruptakilerin toplam gelirden aldığı pay %6,4'dür. Veriler bölge gelir dağılımının Türkiye ile aynı olduğu ve ülkemiz ile bölgede gelir dağılımı eşitsizliğinin devam ettiğini göstermektedir.

2.1.2.2. İşgücü Dağılımı

TRA2 Bölgesinde 2014 yılında en çok istihdam sağlayan sektör %59,5 oranla tarım sektörüdür. Tarım sektörünü %26,4'lük pay ile hizmetler sektörü izlemektedir.

Bölgedeki sanayi sektörünün sağlanan toplam istihdam içerisindeki payı ise %14,1'dir. İstihdam verilerine göre, son 6 yıllık süreçte tarım sektöründen sanayi ve hizmetler sektörüne doğru bir geçiş yaşandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Sanayi sektöründeki istihdam artışının bölge illerinde yer alan küçük sanayi sitesi ve organize sanayi bölgesi oluşumlarına ve geçmiş yıllara oranla çok sayıda sanayi işletmesinin faaliyete geçmesine bağlı olduğu söylenebilir. Hizmetler sektöründe ise turizm faaliyetlerinde yaşanan gelişmeler ile birlikte, bu sektörün ticaret ve sanayiden olumlu etkilenmesinin bir artışa yol açtığı yorumu yapılabilir. Ancak, işgücü arzının önemli bir

kısının düşük nitelikli alanlarda çalışıyor olması, bu işgücünün mevsimsel ya da konjonktürel dalgalanmalarda işlerini hızla kaybetmelerine ve ekonomik anlamda kalıcı kayıplar yaşamalarına yol açmaktadır.

Tablo 2.19: TRA2’de İstihdamın Sektörel Dağılımı, 2007-2014 (Bin kişi, 15+ yaş)

Bölge	Yıl	Hizmet (%)	Tarım (%)	Sanayi * (%)
TRA2	2007	29,9	65,3	5,0
	2008	24,8	70,1	5,0
	2009	29,6	64,1	6,4
	2010	32,6	58,2	9,2
	2011	30,5	55,8	13,7
	2012	34,1	52,7	13,2
	2013	30,9	54	15,1
	2014	26,4	59,5	14,1

Kaynak: TÜİK, Hane Halkı İşgücü Anketi Bölgesel Sonuçları(*) İnşaat sektörü, sanayi sektörü içinde değerlendirilmiştir.

TRA2 Bölgesindeki istihdamın sektörel durumuna bakıldığında, orantısız bir yapının olduğu görülmektedir. Bölgedeki sektörel dağılımı 2007-2014 arası dönemde ele alındığında, 2007 yılında %65,3 ile en fazla istihdam sağlayan sektör tarım olurken ikinci sırada %29,9 ile hizmet, üçüncü sırada ise %5 ile sanayi sektörü yer almaktadır. 2014 yılı itibarıyla istihdamın tarımdaki payı %59,5’e ve hizmet sektöründeki payı %26,4’e düşerken aynı dönemde sanayi sektörünün payı ise %14,1’e yükselmiştir. Tablo 2.19’a göre istihdamın sektörel dağılımında tarımın önemli bir paya sahip olması, bölgenin tarım ve hayvancılık bölgesi olması açısından anlaşılabilir bir durumdur. Zira tarım TRA2 Bölgesi’nin temel geçim kaynağıdır. Bölgede yaratılan Gayrisafi Katma Değerin (GSKD) sektörel payları incelendiğinde, en fazla payın yine tarıma ait olduğu görülmektedir.

Tablo 2.20: TRA2’de Sektörlerin Bölgesel GSKD İçindeki Payı, 2007-2011 (%)

Yıl	TRA2			Türkiye		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2007	26,3	14,0	59,7	8,5	27,8	63,7
2008	24,6	12,6	62,8	8,5	27,2	63,7
2009	25,8	11,8	62,4	9,1	25,3	65,6
2010	26,6	12,6	60,8	9,5	26,4	64,1
2011	24,8	14,0	61,2	9	27,5	63,5

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İstatistikler

Nitekim Tablo 2.20’de görüldüğü üzere 2007 yılı itibariyle TRA2 Bölgesinde tarım sektörünün GSKD içindeki payı %26,3 iken, Türkiye’de %8,5 olarak kaydedilmiştir. Aynı dönemde TRA2’de hizmet sektörünün payı %59,7 iken, Türkiye’de %63,7 ve sanayinin payı TRA2’de %14,0 iken Türkiye’de %27,8 olmuştur. 2011 yılı itibariyle ise, TRA2’de Sanayi’de yine %14 düzeyinde, hizmet sektörünün payında artış kaydedilirken (%61,2), tarımın payı düşmüştür. Fakat 2011’de Türkiye’de %9 olan tarımın payı göz önüne alındığında TRA2’deki %24,8’lik oranın oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Bununla birlikte TRA2 Bölgesinde işgücüne katılım oranları da (Tablo 2.21) son yıllarda artış göstermiştir.

Tablo 2.21: TRA2 Bölgesinde işgücüne katılma oranları, 2009-2014 (%)

		2009	2010	2011	2012	2013	2014
TRA2	İşgücüne katılma oranı						
	[15 yaş ve üzeri-%] : Erkek	74,8	75,7	76,9	75,3	77,7	70,8
	İşgücüne katılma oranı						
	[15 yaş ve üzeri-%] :Kadın	29,2	28,3	31,6	33,7	38,6	38,2
	İşgücüne katılma oranı						
	[15 yaş ve üzeri-%] :Toplam	51,1	50,9	54,4	55	58,3	54,8
TR	Toplam İstihdam Oranı	46,3	45,7	48,8	50,9	54,4	53
	Tarım Dışı İşsizlik Oranları	21,6	21,2	19,8	14,1	13,4	7,9
	Toplam İstihdam Oranı	41,2	43	45	45,4	45,9	45,5
	Tarım Dışı İşsizlik Oranları	17,3	14,8	12,4	11,5	12	12

Kaynak: TÜİK, Bölgesel istatistikler, işgücü

Tablo 2.21’e göre 2009’da TRA2 Bölgesinde %46.3 olan toplam istihdama katılma oranı 2014 yılında %53’e yükselmiştir. 2009-2014 döneminde Türkiye’deki toplam istihdama katılma oranı sürekli bölgedeki oranların altında kalmıştır. Bununla birlikte tarım dışı işsizlik oranı 2009’dan itibaren önemli ölçüde azalma eğilimindedir. Bunun nedeni ise; bölgeye yapılan yatırımlarla tarım dışı yeni istihdam alanlarının açılmasının yanında bölgede istihdam edilemeyen nüfusun bölge dışına göç etmesidir. TRA2 Bölgesindeki illerin durumunun görülebileceği Tablo 2.22’de 2010-2014 yılları arasındaki değişim izlenmiştir. Buna göre 2010 yılında işgücüne katılma oranı Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars’ta artış göstermiş ve buna bağlı olarak işsizlik oranı da azalma eğilimindedir. 2004-2014 döneminde Türkiye’deki toplam istihdam oranı ise sürekli bölgedeki oranların altında kalmıştır. Bu durumun bölgede ücretsiz aile işçisi olarak erkek ve kadınların tarımda istihdam edilmeleri nedeniyle ortaya çıktığı söylenebilir. TRA2 Bölgesinde sanayileşme ve kentli nüfus Türkiye ortalamasına göre düşük olsa da özellikle 2005-2010 döneminde işsizlik oranı hızla yükselmiş ve 2004’de %1,8 gibi

oldukça düşük düzeyde iken 2010'da %10,3 düzeyine yükselmiştir. Bu çerçevede TRA2 Bölgesinde 2004'de 5.000 kişi işsizken 2009'a kadar işsiz sayısı artarak 32.000 kişiye yükselmiş, hatta 2011 yılında 39.000 kişinin işsiz olduğu görülmüştür. Türkiye'de işsizlik oranının görece yüksek kaldığı 2008-2010 döneminde bölgede işsizlik oranlarının da yüksek seyretmesi söz konusu olmuştur. Bu bağlamda bölgede işsizliğin artışının sebebi olarak, özellikle 2007-2009 döneminde derinleşen dünya ekonomik krizinin Türkiye'ye yansımaları sonucunda ortaya çıkan sektörel daralmaların etkisi gösterilebilir (Üzümcü, Tokucu ve Ergiçay 2015: 211).

Tablo 2.22: TRA2 Bölgesindeki illerin işgücüne katılım oranı, 2010-2014

Yıl	İl/Bölge	İşgücüne Katılma Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	İşsizlik Oranı Değişim Katsayısı (%)	İstihdam Oranı (%)
2010	Ağrı	48,5	11,7	13,5	42,8
2011	Ağrı	52,4	10,9	10,2	46,7
2012	Ağrı	52	8	11	47,9
2013	Ağrı	57,1	6,8	6,3	53,2
2010	Ardahan	55,3	7,5	26	51,2
2011	Ardahan	59,1	7,4	18	54,7
2012	Ardahan	60	4,4	23,1	57,3
2013	Ardahan	62,8	5,8	13,5	59,1
2010	Iğdır	51	11,1	15	45,3
2011	Iğdır	55,4	10,4	10	49,6
2012	Iğdır	56,4	7,8	11	52
2013	Iğdır	58,6	6,9	4,8	54,5
2010	Kars	52,2	7,4	16,2	48,3
2011	Kars	54,5	9	9,9	49,6
2012	Kars	56	6,4	11,8	52,4
2013	Kars	59,5	6,6	4,8	55,5

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri

İşgücündeki mevcut sorunlar dolayısıyla sanayi başta olmak üzere sektörlerin ilerleyen dönemlerde daralma süreci içerisine gireceği düşünülmektedir. Söz konusu tehlikenin önüne geçilebilmesi için, bölgede faaliyet gösteren tüm kurumların işbirliği ile (SERKA 2014: 12-13);

- Gençlerin ve işsizlerin teknik kapasitelerinin artırılması için iş garantili eğitimlerin verilmesi,
- Gelecekte bölgede büyüme ve gelişme potansiyeline sahip olan turizm, süt ürünleri imalatı, orman ürünleri imalatı, yiyecek içecek dayalı ticaret ve lojistik sektörleri için nitelikli işgücünün yetiştirilmesi,

- Girişimcilik kültürünün yaygınlaştırılmasına yönelik tanıtım ve eğitimlerin artırılması,
- İşletmecilik, verimlilik ve markalaşma gibi konularda eğitimlerin verilmesi
- İşletme sahiplerinin, çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği eğitimleri ile ilgili tüm yükümlülükleri yerine getirmeleri konusunda bilinçlendirilmesi,
- Eğitim konusunun gerekliliği, önemi ve çalışan için bir hak işveren için ise zorunluluk olduğu hususlarının mevzuat kapsamında ilgililere anlatılması,
- Çalışanların eğitim talebinde bulunacak seviyeye gelmesi ve işverenin bilinçlenmesiyle birlikte eğitim konusunda bir arz talep dengesinin kurulmasının hedeflenmesi,
- Kamunun sağladığı teşvikler konusunda bilinç düzeyinin artırılması,
- Kamu sektörü-Üniversiteler-Özel Sektör ilişkilerinin ve işbirliğinin güçlendirilmesi konularına önem verilmesi gerekmektedir.

2.1.2.3. Sanayi

TRA2 Bölge sanayisi yeterince gelişmemiş ve Türkiye genelindeki sanayileşme hareketinin gerisinde kalmıştır. Bu nedenle sanayi sektörünün hem gayrisafi yurt içi hâsıla içindeki payı hem de istihdama katkısı nispeten düşüktür. Sanayi alanında elde edilen hâsılanın tarım, ticaret, ulaşım haberleşme ve devlet hizmetlerinden sonra gelmesi, il sanayisinin küçük ve orta ölçekli bir profile sahip olduğunu göstermektedir.

2011 yılı TÜİK verilerine göre, sanayi sektörünün gayri safi katma değeri içerisindeki payı ülke genelinde %27,5 iken TRA2 Bölgesinde %14,0 ile sınırlıdır. Bölgedeki tarım ve hizmet sektörlerinin payları ise sırasıyla %24,8 ve %61,2'dir. 2004, 2008 ve 2011 verileri karşılaştırıldığında, katma değer açısından tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir geçiş olduğu yorumu yapılabilir. Ancak, TRA2 Bölgesi Bölgesel GSKD göstergeleri açısından son sırada yer almakta olup tarımsal üretimin azalmasının yanı sıra bölgede sektörel çeşitliliği düşük, düşük teknolojinin kullanıldığı sektörlerde yığınlaşmanın yüksek olduğu, dolayısıyla kişi başına gayrisafi katma değer de düşük kaldığı söylenebilir. Gelir İdaresi Dairesi Başkanlığı'nın 2011 yılı verilerine göre bölge illerinde; %24,2'lik oranla gıda ürünleri ve içecek imalatı, %17,6

ile orman ve orman ürünleri, %16,2 ile de metal ürünleri imalatı önde gelen imalat kollarıdır (SERKA 2014: 13).

Bölgede büyük ölçekli üretim tesisi sayısı son yıllarda artış göstermesine karşın kısıtlıdır. Aynı şekilde TRA2 Bölgesindeki markalaşma faaliyetleri ülke genelinin oldukça gerisindedir. Bölgeden yapılan marka başvuruları ve tescil sayıları ülke genelinin binde 1'i civarındadır. Patent, faydalı model ve endüstriyel tasarım konusunda yapılan başvurular ise daha az sayıdadır.

Bölge illerinin sanayi altyapısını oluşturan OSB ve KSS'lerinin hepsinde büyük sorunlar bulunmakta olup aşağıda özetlenmektedir.

- Atık su arıtma tesisi bulunmamaktadır.
- OSB'de temizlik hizmetleri istenen düzeyde olmayıp, oluşan çöplerin katı atık toplama sistemi oluşturularak programa bağlanması gerekmektedir.
- Doğalgaz tesisi kurulmamıştır.
- Iğdır ili hariç OSB'lere ulaşımı sağlayan yollar kötü durumdadır.
- OSB ve KSS'lerin iç yollarının bir kısmı stabilize durumda olup, büyük bir kısmında derin çukurlar bulunmaktadır.
- Olası iş kazalarına karşı sağlık merkezleri yer almamaktadır.
- İdari bina, çıraklık merkezi, kafeterya, garaj, bakım onarım ünitesi gibi sosyal tesislerden yoksundur.

Bunlar, TRA2 Bölgesi'nin markalaşma çalışmalarının oldukça zayıf olduğunun göstergesi niteliğindedir. Ayrıca işletmelerin yenilik ve AR-GE faaliyetleri ile büyüklükleri arasında doğru orantı olduğu bilinmektedir. 2012 yılında bölge illerinden yapılan başvuru sayıları incelendiğinde patent başvurusu bulunmamakta olup TRA2 Bölgesinde yüz bin kişiye düşen marka başvuru sayısı 19'dur. Bölgede girişimciliğin sosyo-kültürel ve ekonomik altyapısı yetersizdir. Bu duruma neden olan etkenler arasında eğitim seviyesinin düşüklüğü, toplumsal farkındalığın yetersizliği öne çıkmaktadır. Kurumlar arası koordinasyon eksikliği ve girişimciliğe yönelik ortak politikaların oluşturulamamasının yanı sıra üniversite-sanayi işbirliğinin olmaması ve girişimcilere yönelik teşvikler hakkında bilgi eksikliği de diğer faktörlerdir. Bölge

illerinde girişimcilik kültürü ve becerisinin oluşturulabilmesi için bu konuda eğitim hizmeti sağlayan kurum ve kuruluşların faaliyetlerinin daha etkin bir şekilde uygulanmasına devam edilmesi gerekmektedir (SERKA 2014: 13-14).

2.1.2.3.1. Sanayinin Alt Sektörel Dağılımı

Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) en son yapmış olduğu Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na (GSİS) göre Türkiye'de bulunan toplam 1.858.191 işyerinin yaklaşık %15'i imalat sanayi, %47'si toptan ve perakende ticaret, %9'u oteller ve lokantalar, %15'i ulaştırma alanında faaliyet göstermektedir. Bölgedeki imalat sanayindeki işletmeler %6, toptan ve perakende ticaret sektörü %49, oteller ve lokantalar sektörü %9'luk oranlara sahiptir. Ulaştırma sektörü %29'luk oranla Türkiye genelinin çok üzerindedir. Özellikle Ağrı ve Iğdır'ın sınır ticareti yolları üzerinde bulunmaları lojistik alanındaki talebe bağlı olarak ve 2002 yılına kadar devam eden mazot ticareti, ulaştırma sektöründe işletme sayısının yüksek olmasına neden olmuştur.

Tablo 2.23: TRA2'deki İş yeri Sayılarının Sektörel Dağılımı, 2002

Sektörler	TRA2 (Sayı)	TRA2 (İstihdam)	TÜRKİYE (Sayı)	TÜRKİYE (İstihdam)
Madencilik ve taş ocaklığı	14	109	2410	77.027
İmalat	10.078	3.883	272.482	2.183.286
Elektrik, Gaz, Su	70	978	4.206	96.430
İnşaat	98	227	35.749	224.874
Toptan ve perakende ticaret	8.541	13.869	867.890	1.876.525
Otel, lokanta ve kahvehane	1.508	(**)	174.199	545.167
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	4.982	9.314	270.517	612.814
Mali aracı kuruluşların faaliyetleri	136	1.153	14.303	183.169
Gayrimenkul kiralama ve iş faaliyetleri	337	(**)	95.971	339.502
Eğitim	38	267	6.695	79.129
Sağlık işleri ve sosyal hizmetler	226	401	33.383	101.193
Diğer	425	823	80.386	177.924
Toplam	17.453	31.024	1.858.191	6.497.040

Kaynak: TÜİK, 2002 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, (**) Bilgi elde edilmemiştir.

Tablo 2.23'e göre bölgedeki işyerlerinin 8.541'i ticaret alanında, 4.982'si ulaştırma alanında 1.078'i ise imalat sanayinde faaliyette bulunmaktadır. Bölgenin sanayi alanında geri kalmışlığı göstergelere de yansımakla birlikte ticaretin başat sektör olduğu açıkça görülmektedir. Ulaştırma sektöründeki işletme sayısının yüksek olması, Ağrı ve Iğdır'daki sınır ticaretinin yüksek düzeylerde olmasıyla açıklanabilir.

Tablo 2.24: 2002 GSİS'ye Göre İmalat Sanayindeki İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Dağılımı (Sayı ve %)

Sektörler	Ağrı		Ardahan		Iğdır		Kars		TRA2	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Gıda Ürünleri ve İçecek (15)	56	18,2	46	30,9	29	14,8	106	24,9	237	22,0
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası (17-18)	43	14	9	6	39	19,9	54	12,7	145	13,5
Ağaç Ürünleri (20)	69	22,4	43	28,9	29	14,8	93	21,9	234	21,7
Metal Ürünleri (28)	43	14	21	14,1	38	19,4	60	14,1	162	15,0
Makine ve Teçhizat (29)	17	5,5	11	7,4	8	4,1	34	8	70	6,5
Diğer İmalatlar	80	26	19	12,8	53	27	78	18,4	230	21,3
İmalat Sanayi (D)	308	100	149	100	196	100	425	100	1.078	100

Kaynak: SERKA 2010: 58.

Tablo 2.24'de bölgede imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmelerin alt imalat kollarına göre dağılımı göstermektedir. İller bazında özellikle Kars ve Ardahan'da gıda ürünleri ve içecek alanında faaliyet gösteren işletme sayısının, bu illerdeki diğer imalat sanayi işletmelerinden daha fazla olduğu görülmektedir.

2.1.2.4. Ticaret

Bölge genelinde sermaye birikimi yetersizliği, sanayinin gelişmemesi, tarım ve hayvancılıkta verimliliğin düşük olması gibi nedenlerle ticari hayat canlı değildir. Küçük esnaf ve işletmelerden oluşan, tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, giyim, ev araç gereçleri, inşaat malzemeleri ile diğer tüketim mallarının ağırlıkta olduğu bir yapı mevcuttur. Ticaret sert iklim koşulları ve yüksek rakım nedeni ile ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanmakta ve yaz aylarında hareketlenmektedir. Bölge illeri için nispeten içe dönük bir yapı arz eden ticaret sektöründe, illerde üretilen mamullerin büyük bir kısmının pazarlandığı yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Canlı hayvan ve hayvansal ürünler Ankara ve İstanbul gibi büyük illerde pazar bulmaktadır. Bölge dışına satılan en önemli ürün canlı hayvandır. (SERKA 2010: 64-65).

2.1.2.4.1. Dış Ticaret

TRA2 Bölgesinde her bir ilin en az bir ülke ile sınırı bulunduğundan, Bölge dış ticaret açısından belli bir potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelin bölge ekonomisine

yeterince yansıdığı söylenemez. Posof ilçesinde yer alan Türkgözü sınır kapısından aktif olarak ticaret yapılmaktadır. Ancak Ardahan Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre, bu kapıdan yapılacak ticaret belli kotalara tabi durumdadır ve bu kotalar bölgenin ve şehrin ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktır.

TRA2 Bölgesindeki ihracatın büyük bir bölümü Ağrı ve Iğdır üzerinden İran ve Nahcivan'a yapılmaktadır. Ayrıca Ağrı ile İran arasında bulunan Gürbulak sınırı oldukça önem taşımaktadır. Ağrının dış ticaret potansiyeli aşağıda verilen tablodaki değerlerden de anlaşılmaktadır.

Tablo 2.25: Ağrı'nın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$)

Yıl	AĞRI		TRA2		TÜRKİYE	
	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı
2009	44.3	45.2	126	48.5	102.129	140.921
2010	76.9	58.97	182	68.01	113.883	185.54
2011	77.7	71.20	178	81.56	134.915	240.84
2012	42.1	76.22	131	88.32	152.461	236.545
2013	56.1	89.35	197	105.00	151.802	251.661

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2009-2013

Tablodaki değerler incelendiğinde Ağrı'da ihracatın 2009-2011 yılları arasında artış gösterdiği ancak 2012'de önemli oranda düşüş yaşandığı ve 2013 yılı itibarıyla ihracatının 56,1 milyon \$ olduğu görülmektedir. İthalatın ise 2009-2013 arasında sürekli arttığını söyleyebiliriz.

Tablo 2.26'da Ağrı'da bulunan firmaların ihracat rakamlarını görülmektedir. 2013-2014 arasındaki değişimin gösterildiği tabloda 2013 yılından 2014'e ihracatın azaldığını görebiliriz.

Tablo 2.26: Ağrı'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$)

	1 Ocak-31.12.2013	1 Ocak-31.12.2014
Toplam	54.021	83.692
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	797	1.623
Çelik	310	620
Çimento Cam Seramik ve Toprak Ürünleri	404	614
Değerli Maden ve Mücevherat	50	52
Demir ve Demir Dışı Metaller	1.421	1.714
Deri ve Deri Mamulleri	1.112	3.382
Diğer Sanayi Ürünleri	137	201
Elektrik - Elektronik	4.727	5.754
Gemi ve Yat	231	2
Halı	47	93
Hazır Giyim ve Konfeksiyon	4.919	11.821
Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mam.	1.318	671
İklimlendirme Sanayii	1.769	5.343
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	10.800	5.521
Kuru Meyve ve Mamulleri	253	8.218
Maden ve Metaller	141	1.047
Makine ve Aksamaları	6.867	15.614
Meyve Sebze Mamulleri	535	178
Savunma ve Havacılık Sanayii	25	54
Su Ürünleri ve Hayvancılık Mamulleri	6	23
Taşıt Araçları ve Yan Sanayi	9.901	12.202
Tekstil ve Hammaddeleri	8.227	8.905
Yaş Meyve ve Sebze	23	8
Zeytin ve Zeytinyağı	0	32

Kaynak: (TİM 2015, <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-ihracat-rakamlari.html>, 31 Ekim 2015'te erişildi).

Tablo'da hazır giyim ve konfeksiyon, tekstil ve hammaddeleri, kimyevi maddeler ve mamulleri ihracat oranların diğerlerine oranla yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2.27: Ardahan'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$)

Yıl	ARDAHAN		TRA2		TÜRKİYE	
	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı
2009	1.8	0	126	48.5	102.129	140.921
2010	3.3	0.3	182	68.01	113.883	185.54
2011	1.5	0.2	178	81.56	134.915	240.84
2012	1.8	0	131	88.32	152.461	236.545
2013	0.5	0.1	197	105.00	151.802	251.661

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2009-2013

2009-2013 TÜİK verilerine göre, Ardahan ilinin dış ticaret potansiyeli oldukça düşük düzeydedir. 1995 yılında Gürcistan ile Posof ilçeleri arasındaki Türkgözü Sınır Kapısı'nın faaliyete geçmesiyle, tarım ve hayvancılık gibi yörenin geleneksel ekonomik

faaliyetlerinin yanına yeni bir ekonomik kaynak olarak sınır ticareti eklenmiştir. Fakat Türkgözü Sınır Kapısı'ndan yapılan ticaret, düşük düzeylerde seyretmektedir (Özyakışır 2013: 14). 2010 yılı ihracat değeri 3.3 milyon \$'ı aşan Ardahan, 2013'de 0.5 milyon \$'lık bir ihracat değeri elde edebilmiştir. Tablodaki değerlere göre kentin dış ticaretinin yıllar itibariyle durma noktasına geldiği hatta bazı dönemlerde sıfırlandığı görülmektedir. Bunda ihracatçı firma sayısının düşük olmasının etkili olduğu görülmektedir.

Tablo 2.28'de Ardahan'da bulunan ihracatçı firmaların yapmış olduğu ihracatın rakamları görülmektedir. Diğer illere oranla Ardahan ilindeki ihracat rakamlarının daha düşük olduğunu söyleyebiliriz. 2013'den 2014'e ise; toplamda bir artış olmuştur.

Tablo 2.28: Ardahan'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$)

	1 Ocak-31.12.2013	1 Ocak -31.12.2014
Toplam	454	1.400
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	0	19
Çelik	0	215
Çimento Cam Seramik ve Toprak Ürünleri	405	832
Elektrik – Elektronik	0	0
Halı	0	0
Hazırgiyim ve Konfeksiyon	0	0
Maden ve Metaller	49	333

Kaynak: (TİM 2015, <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-ihracat-rakamlari.html>, 31 Ekim 2015'te erişildi).

Ardahan ilindeki ihracatın büyük bir bölümünü çimento cam seramik ve toprak ürünleri oluşturmaktadır. Maden ve metallerde ve çelik ihracatında artış göze çarpmaktadır.

Tablo 2.29: Iğdır'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$)

Yıl	IĞDIR		TRA2		TÜRKİYE	
	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı
2009	79.6	2.5	126	48.5	102.129	140.921
2010	101.7	5.63	182	68.01	113.883	185.54
2011	98.1	8.33	178	81.56	134.915	240.84
2012	79.6	2.4	131	88.32	152.461	236.545
2013	101.6	5.6	197	105.00	151.802	251.661

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2009-2013

TRA2 Bölgesindeki ihracatın büyük bir bölümü, Nahcivan'a açılan Iğdır'ın Dilucu Sınır Kapısı'ndan İran ve Nahcivan'a yapılmaktadır. Ayrıca tarımsal ihracatın büyük bir bölümü de Iğdır ilinden yapılmaktadır. Iğdır'ın dış ticaret verilerine bakıldığında, TRA2 Bölgesinde diğer illere oranla ihracat alanında yıllar itibariyle oldukça başarılı bir performans göstermiştir. 2009 yılında 79.6 milyon \$ olan ihracat TÜİK verilerine göre 2013 yılı itibariyle 101.6 milyon \$ olduğu görülmektedir. İthalat değeri çok düşük olduğu için sürekli dış ticarete fazla veren Iğdır ekonomisinin bu başarısının altında ihracat yapan firmaların önemli bir payı olduğu söylenebilir.

Tablo 2.30'dan görüleceği üzere Iğdır'daki ihracatçı firmaların yapmış oldukları ihracat rakamlarındaki farklılık TRA2 Bölgesindeki diğer illere oranla toplamda daha fazladır. Bölgedeki ihracatın büyük bir kısmını Iğdır ili oluşturmaktadır. Ancak 2013 yılına göre 2014 yılındaki toplam ihracatta düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2.30: Iğdır'daki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$)

	1 Ocak-31.12.2013	1 Ocak -31.12.2014
Toplam	131.475	124.037
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	15.227	10.137
Çelik	36.954	31.445
Çimento Cam Seramik ve Toprak Ürünleri	5.476	7.512
Değerli Maden ve Mücevherat	0	3
Demir ve Demir Dışı Metaller	1.840	3.240
Deri ve Deri Mamulleri	158	1.990
Diğer Sanayi Ürünleri	41	75
Elektrik – Elektronik	3.320	4.996
Fındık ve Mamulleri	26	0
Gemi ve Yat	11	0
Halı	2.042	1.744
Hazır Giyim ve Konfeksiyon	1.123	2.322
Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri	19.993	22.213
İklimlendirme Sanayii	3.293	2.449
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	30.059	20.560
Kuru Meyve ve Mamulleri	2.381	1.754
Maden ve Metaller	3.638	3.118
Makine ve Aksamları	1.444	721
Meyve Sebze Mamulleri	844	900
Savunma ve Havacılık Sanayii	45	22
Su Ürünleri ve Hayvancılık Mamulleri	1.009	762
Süs Bitkileri ve Mamulleri	37	6
Taşıt Araçları ve Yan Sanayi	1.959	1.545
Tekstil ve Hammaddeleri	332	6.084
Yaş Meyve ve Sebze	222	378
Zeytin ve Zeytinyağı	0	60

Kaynak: (TİM 2015, <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-ihracat-rakamlari.html>, 31 Ekim 2015'te erişildi).

Iğdır ilindeki ihracatçı firmaların ihraç ürünlerin içinde çelik, kimyevi maddeler ve mamulleri, hububat, bakliyat, yağlı tohumlar ve mamulleri kapsamındaki ürünlerin oranının diğer ürünlere göre yüksek olması dikkat çekmektedir.

Tablo 2.31: Kars'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı, 2009-2013 ('000\$)

Yıl	KARS		TRA2		TÜRKİYE	
	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı	İhracat Miktarı	İthalat Miktarı
2009	0.2	0.9	126	48.5	102.129	140.921
2010	0.2	3.04	182	68.01	113.883	185.54
2011	1.1	1.80	178	81.56	134.915	240.84
2012	3.2	3.9	131	88.32	152.461	236.545
2013	0.6	4.7	197	105.00	151.802	251.661

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2009-2013

TRA2 Bölgesinde gerçekleşen ihracatın önemli bir bölümünü Iğdır ve Ağrı illeri üstlendiği için Kars'ın bu anlamda önemli bir potansiyeli bulunmamaktadır. 2009-2013 yılları arasındaki değişimde 2012 yılında ihracatta bir artış yaşanmış (3.2 milyon \$) ancak 2013 yılı itibariyle bu oran düşüş göstermiştir. Göze çarpan bir başka değer ise, ithalat oranında yıllar itibariyle artış yaşanmıştır.

Son olarak Tablo 2.32'de Kars'taki ihracatçı firmaların 2013-2014 yılları arasındaki ihracat rakamlarına bakıldığında, 2013 yılına göre 2014'te artış olduğu göze çarpmakla beraber ihracat rakamlarındaki oranların düşüklüğü görülebilir.

Tablo 2.32: Kars'taki İhracatçı Firmaların Kanuni Merkezleri Bazında Sektör İhracat Performansı (1000 \$)

	1 Ocak-31.12.2013	1 Ocak -31.12.2014
Toplam	460	1.420
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	8	0
Demir ve Demir Dışı Metaller	0	15
Deri ve Deri Mamulleri	0	328
Elektrik - Elektronik	44	0
İklimlendirme Sanayii	0	17
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	0	141
Makine ve Aksamları	0	14
Su Ürünleri ve Hayvancılık Mamulleri	407	229
Taşıt Araçları ve Yan Sanayi	0	675

Kaynak: (TİM 2015, <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-ihracat-rakamlari.html>, 31 Ekim 2015'te erişildi).

Kars'taki ihracatın büyük bir bölümünü su ürünleri ve hayvancılık mamulleri, deri ve taşıt araçları ve yan sanayi ürünlerinden oluşmaktadır.

2.1.2.5. Tarım

TRA2 Bölgesi'nin yüzey şekillerinde dağlar, platolar, yaylalar, vadiler, ovalar ve akarsular geniş yer tutmaktadır. Bölgede rakım, 805 m. Dilucu ovası ile 5.137 m. Ağrı Dağı arasında değişmektedir. Ülkenin en yüksek volkanik kütleleri olan Ağrı, Süphan, Tendürek dağları ile Allahuekber ve Yalnızçam sıradağları TRA2 Bölgesinde bulunmaktadır. Bu dağlar arasında kalan yüksek platolarda geniş otlak alanları bulunmaktadır. Dağlar ve platolar bölgede hayvancılık için avantaj sağlamakla birlikte tarım ve ulaşım bakımından dezavantajlar içermektedir.

Bölgede yıl geneli ortalama sıcaklık 6,7°C olup, kış mevsiminde -33,3°C, yaz mevsiminde ise 37,1°C'ye varan sıcaklık ölçümleri yapılmıştır. Kışların uzun sürmesi bölgede tarımsal üretimi olumsuz etkilemektedir. Tarımsal ürünlerde yem bitkileri dışında rekabet gücü zayıftır.

Tarım TRA2 Bölgesi'nin temel geçim kaynağıdır. Tarımsal üretimin büyük oranda doğa koşullarına bağlı olması nedeniyle, arz-talep dengesi kırılgandır. Bölgede tarımsal üretim ve gelişme, mekânsal olarak farklılıklar göstermektedir. İllerin iklim koşulları, coğrafi yapısı, pazara yakınlık, üretim çeşitliliği ve modernizasyonu gibi özellikleri bu farkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

TRA2 Bölgesindeki kişi başı tarımsal üretim değeri, ülke ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durumun başlıca nedenleri; istihdamın büyük kısmının tarım sektöründe bulunmasına rağmen katma değeri yüksek ürünler üretilmemesi, işletme verimliliklerinin düşük olması ve tarım sektöründeki gizli işsizlik olarak sayılabilir.

Zengin flora ve fauna varlığına sahip olan TRA2 Bölgesinde; kekik andıç, Kafkas üçgülü, leylekgagası, salep, kâğıt otu, kuşburnu, gürgen, yerel elma, fasulye, yaban armudu, huş, aküçgül, fiğ, yabani yonca, kılçıksız brom, tilkikuyruğu, yabani

arpa, çavdar ve buğday gibi yüzlerce bitki türü bulunmaktadır. Bu bitkilerin yanı sıra dağ keçisi, tilki, kurt, keklik, yaban koyunu, vaşak, yaban domuzu, karaca, su samuru, engerek yılanı, akbaba, şahin, kartal, alabalık, sazan ve Çıldır Gölü'ne has göl alabalığı gibi hayvan türleri ile Kuyucuk Gölü çevresinde 130 kuş türü bulunmaktadır. Mevcut olan bu zengin bitki ve hayvan varlığı, kırsal alanda üretimin çeşitlendirilmesi için alternatif sahalar oluşturma potansiyeli yaratabilir.

2.1.2.5.1. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu

Tarım ve hayvancılık bölgenin temel geçim kaynağını oluşturmakta olup yüksek platolarda geniş otlak alanları bulunan bölgenin sahip olduğu coğrafi yapısı hayvancılık için avantaj sağlamaktadır. Ancak bölgede kış mevsiminin uzun sürmesi tarımsal üretimi etkilemektedir. Tarımın büyük oranda doğa koşullarına bağlı olması bölgenin tarımsal üretimini ve gelişmesini etkilemektedir. Aynı zamanda bölge içinde görülen mekânsal farklılıklar, tarımsal üretim çeşitliliğini ve seviyesini değiştirebilmektedir. İklim koşulları, coğrafi yapı, pazara yakınlık gibi etkenler bu farkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. TRA2 Bölgesindeki işletmelerin büyük çoğunluğu aile işletmeleridir ve bu işletmelerde çalışanlar, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Ayrıca, bölgede tarım ve hayvancılık ile ilgili kurulan kooperatif ve birlik gibi örgütler hem sayı hem de nitelik olarak yetersiz ve tarımsal gelişmede pasif kalmaktadırlar. Bu sorunlar beraberinde üretimin sürdürülebilirliğini, pazarda rekabet edebilirliğini ve üretim verimliliğini zorlaştırmaktadır (SERKA 2014: 12-14).

2014 yılı itibariyle Türkiye'de toplam tarım alanı 207.052.400 (dekar) iken TRA2 Bölgesinde bu oran 6.790.830 (dekar)'dır. Yani TRA2 Bölgesindeki toplam tarım alanı Türkiye'deki toplam tarım alanının %3,2'sini oluşturmaktadır. TRA2 Bölgesinde ekilen tarla alanı 5.610.040 (dekar), nadas alanı 1.271.300 (dekar)'dır. Bölgedeki illerin durumu ise tablolar yardımıyla incelenmiştir.

TRA2 Bölgesinde bulunan çayır ve mera alanlarının yarısından fazlası Ağrı ilinde yer almaktadır. Ayrıca %65'lik sulanabilir bir araziye sahip olan Ağrı, toplam su potansiyeli açısından TRA2 Bölgesinde ilk sırada yer almaktadır. Tarım alanlarının

varlığı ise aşağıdaki Tablo 2.33’de verilmiştir. Buna göre bölgedeki diğer illere kıyasla sebze bahçelerine ayrılan alanın çokluğu dikkat çekerken, ekilebilir toplam alanda yıllar itibariyle önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Nadasa bırakılan alan 2008 yılında azalış gösterse de 2009’dan itibaren artış olduğu gözlenmiştir.

Tablo 2.33: Ağrı’daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar)

Yıl	Toplam Alan	Ekilen tarla Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri alanı	Meyve Alanı
2005	3.536.720	2.410.650	1.115.010	11.060	530
2006	3.602.550	2.355.570	1.235.780	11.200	530
2007	4.008.930	2.386.820	1.617.920	4.190	360
2008	3.320.610	2.499.620	815.590	5.400	450
2009	3.445.420	2.480.780	958.670	5.970	460
2010	3.490.620	2.477.860	1.003.630	9.130	750
2011	3.535.220	2.408.680	1.118.550	7.990	770
2012	3.688.240	2.462.080	1.217.950	8.210	1.220
2013	3.590.550	2.489.970	1.092.600	7.980	940
2014	3.707.410	2.503.550	1.192.270	11.580	740

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri, (*) 2014 verileri geçicidir.

Tarıma elverişli arazi bakımından Ardahan’ın TRA2 Bölgesi’nin en az alana sahip ili olduğu söylenebilir. Buna göre arazinin yarısına yakını (%42) mera olan Ardahan’da tarıma elverişli arazi oranı sadece %17’dir. Bunun yanı sıra %18’lik bir kısmının ise tamamen tarım dışı olduğu görülmektedir. Mevcut tarım alanlarının kullanım alanları ise Tablo 2.34’te görülmektedir.

Tablo 2.34: Ardahan’daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar)

Yıl	Toplam Alan	Ekilen tarla Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri alanı	Meyve Alanı
2005	420.710	406.970	12.500	1.240	1.570
2006	415.560	401.290	12.500	1.770	1.650
2007	709.860	610.530	99.050	280	1.650
2008	695.830	591.870	103.680	280	1.590
2009	711.890	609.230	102.410	250	720
2010	398.210	383.680	14.430	100	690
2011	572.500	569.080	3.390	30	670
2012	722.420	665.100	57.180	140	640
2013	587.950	542.200	45.630	110	690
2014	328.760	237.150	91.480	120	770

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri, (*) 2014 verileri geçicidir.

Tabloya göre, 2005 yılında 420.710 dekar olan ekilebilir alan 2010’da 398.210 dekara düşmüştür. Toplam ekilen alan 2009’dan 2010’a ve 2013’den 2014’e neredeyse

yarı yarıya düşerken bunda aynı dönemde büyük oranda düşen ekilen tarım alanlarının etkisinin olduğu söylenebilir. Aynı şekilde sebze ve meyve alanlarında da son yıllarda önemli ölçüde düşüş kaydetmiştir. Nadasa bırakılan alan ise, 2011’de önemli ölçüde düşerken sonraki dönemlerde artış yaşanmıştır.

Tarımsal açıdan Iğdır ili ele alındığında, kentin tarıma elverişli bölgesinin Iğdır ovası olduğu söylenebilir. Söz konusu ovada yetiştirilen bitkilerin birinci sırasında endüstri bitkileri gelmektedir. Endüstri bitkileri arasında özellikle şeker pancarı, pamuk ve ayçiçeği başta gelir. Ovada, tarımı en eski olan ve Ortaçağ’a kadar giden bir diğer sanayi bitkisi de pamuktur. Şeker pancarı ve ayçiçeği tarımının geliştirilmesi ile ekim alanı az olan pamuk günümüzde daha çok ovanın doğu bölümünde yapılmaktadır. Meyveciliğin geniş alanlarda yapıldığı Iğdır’da özellikle ova kesiminde bağcılık ve diğer meyve ağaçları geniş alanlar kapsamaktadır. Ovada sebze tarımı da diğer tarım ürünleri kadar geniş alanlar kapsamaktadır. Iğdır’ın sahip olduğu tarım alanları varlığı Tablo 2.30’da ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 2.35: Iğdır’daki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar)

Yıl	Toplam Alan	Ekilen tarla Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri alanı	Meyve Alanı
2005	752.610	539.240	183.020	30.350	20.570
2006	746.850	533.820	182.520	30.510	29.080
2007	732.410	505.840	199.650	26.920	29.250
2008	747.170	544.200	175.440	27.530	23.290
2009	765.410	557.840	181.440	26.130	24.380
2010	764.880	501.600	236.920	26.360	36.180
2011	657.690	477.880	145.650	34.160	37.140
2012	594.990	488.490	65.200	41.300	42.660
2013	646.960	483.510	115.690	47.760	43.100
2014	670.460	498.840	118.440	53.180	44.550

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri, (*) 2014 verileri geçicidir.

Tablo 2.35’de de görüldüğü üzere nadasa bırakılan tarım alanı, yıllar itibariyle artış göstermiştir. Bununla birlikte Iğdır’da özellikle meyve alanında önemli bir artışın olduğu açıkça görülmektedir. Sebze üretimi de önemli bir miktarı temsil etmektedir.

Tarım ve hayvancılık bölgesi olan Kars’ın ekilebilir arazisi toplam arazinin büyük bir bölümünü oluştururken arazinin %39’luk gibi önemli bir kısmı çayır ve mera şeklinde kullanılmaktadır. Arazinin %23’lük kısmı yerleşim alanı ve kullanılmayan

arazisi olan Kars'ta ormanlık arazinin payı ise %3,71'dir. Çayır ve meraların çok olması giderek artış kaydeden büyükbaş hayvan sayısı açısından büyük önem taşımaktadır.

Tablo 2.36: Kars'taki Tarım Alanları Varlığı, (2000-2014) (dekar)

Yıl	Toplam Alan	Ekilen tarla Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri alanı	Meyve Alanı
2005	3.403.210	2.501.410	900.000	1.800	6.790
2006	3.351.960	2.607.860	742.300	1.800	6.790
2007	2.894.820	2.280.820	614.000	-	6.530
2008	3.071.470	2.497.810	573.660	-	9.370
2009	2.434.870	2.045.670	389.200	-	8.090
2010	2.361.550	2.032.850	328.700	-	6.840
2011	2.433.380	2.193.390	239.990	-	6.860
2012	3.740.710	2.371.800	1.368.910	-	6.850
2013	2.111.740	2.094.360	17.380	-	690
2014	2.084.210	2.072.730	11.480	-	777

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim İstatistikleri, (*) 2014 verileri geçicidir.

Tabloya göre tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü alanlara bakıldığında ekilebilir toplam alanlarda azalma olduğu görülmektedir. Özellikler sebze bahçeleri alanlarının kullanımı 2006'dan sonra sıfıra inmiştir. Nadas alanının son 2013'den itibaren önemli ölçüde düşmesine rağmen ekilen tarla alanının ve sebze bahçeleri alanının azaldığı görülmektedir. Bununla birlikte Kars'ın ekonomisi, önemli ölçüde tahıl tarımı ve mera hayvancılığına dayanmaktadır.

2.1.2.5.2. Tarımda Alet ve Makine Kullanımı

Tarım alanlarının verimliliği açısından kritik öneme sahip olan tarımda uygulanan tarım metodudur. Nitekim geleneksel tarımsal üretimin verimliliğinin sınırlı olduğu bilinmektedir (SERKA 2014: 12). Ve tarımda alet ve makine kullanımı ile artış yaşanması kaçınılmazdır. Yıllar itibarıyla alet ve makine kullanımına aşağıdaki tablo yardımıyla bakıldığında: Tarımda alet ve makine kullanımı rakamları; Türkiye'de 2005-2014 yılları arasında tarımda alet ve makine kullanımında artış sağlanmıştır. TRA2 Bölgesi'nin de buna paralel olduğu söylenebilir. Türkiye'de 2014 yılı itibarıyla sırasıyla pulluk, ekim makinesi, gübre dağıtma makinesi, su pompası, sabit süt sağım makinesi, biçerdöver ve traktör kullanımı rakamları; 1.359.942, 434.860, 396.536, 670.337, 9.279, 282.433, 15.899, 1.243.300 iken TRA2 Bölgesinde bu oranlar sırasıyla; 21.299, 1.739, 5.284, 1.944, 112, 1.958, 7, 22.046 gibi düşük düzeylerde kalmıştır.

Tablo 2.37: TRA2 Bölgesinde Tarımda Alet ve Makine Kullanımı, 2005-2014

Yıl	Pulluk	Ekim makinesi	Gübre dağıtma makinesi	Su pompası	Sabit süt sağım tesisi	Seyyar süt sağım makinesi	Biçerdöver	Traktör
2005	16.984	1.372	4.329	1.854	7	100	-	14.889
2006	19.082	1.515	4.330	2.126	44	225	-	17.036
2007	19.223	1.527	4.278	2.121	44	231	1	17.200
2008	17.714	1.358	4.361	2.120	44	343	1	17.436
2009	18.022	1.267	4.408	1.764	49	536	1	17.561
2010	19.132	1.173	4.480	1.913	50	1.069	5	18.461
2011	20.284	1.284	4.883	1.813	50	1.339	19	19.849
2012	20.866	1.364	4.947	1.669	49	1.604	17	20.582
2013	21.117	1.542	5.134	1.773	69	1.784	7	21.427
2014	21.299	1.739	5.284	1.944	112	1.958	7	22.046

Kaynak: TÜİK, Tarım İstatistikleri Verileri.

Tablo 2.37'ye bakıldığında, 2005'ten 2014'e yıllar itibariyle tarımda makine kullanımının arttığı söylenebilir. Pulluk kullanımı 2005'de 16.984 iken 2014 itibariyle 21.299'dir. Ekim makinesi kullanımında da önemli bir oranda artış sağlanmıştır. Biçerdöver kullanımı ise çok azdır hatta bazı dönemlerde kullanılmamakla birlikte 2011 ve 2012'de en yüksek düzeye çıkmıştır. Tarımsal üretimde verimlilik açısından kritik öneme sahip olan traktör kullanımı ise yıllar itibariyle artış göstermiştir.

Tarımda katma değerin artırılması uygulanacak modern yöntemlerle daha kısa vadede gerçekleşebilir. Tarımsal desteğin artırılması ve yöre halkının bilgilendirilmesi bu sürecin olumlu ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

2.1.2.5.3. Tarım İşletmelerinin Yapısı

TRA2 Bölgesindeki işletmelerin büyük çoğunluğu aile işletmeleridir ve bu işletmelerde çalışanlar, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Bölgede tarım sektöründeki istihdamın, tüm istihdam içindeki payı 2014 yılı itibariyle %59,5'tir. Bu oran Türkiye genelindeki tarım istihdam oranından (%21,1) oldukça yüksektir.

TRA2 Bölgesindeki tarım işletmeleri, arazi büyüklüğü bakımından genellikle büyük ölçekli işletmeler değildir. Buna rağmen, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı kayıtlarında, işletmelerin büyük çoğunluğunun (%56) 50 ile 200 dekar arası araziye sahip tarım işletmeleri olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, bölgede miras yoluyla

bölünen arazilerin, fiilen hissedarlar arasında paylaştırılmasına rağmen, bu paylaşımın resmi kayıtlara yansıtılamamasıdır. Bazı işletme sahipleri devlet teşviklerinden yararlanmak ve tapu işlemleri maliyetinden kaçınmak amacıyla arazi mülkiyeti ile ilgili değişiklikleri bildirmemektedirler (SERKA 2010: 39-41).

Tablo 2.38: Arazi Büyüklüğüne Göre Tarım İşletmelerinin Yapısı

Alan	İşletme Sayısı	Toplam Arazi Miktarı	Küçükbaş Hayvan	Büyükbaş Hayvan
0-49(dekar)	32,2	8,72	46,62	22,31
50-199(dekar)	56,0	55	43,61	60,78
200-499(dekar)	10,6	27,19	6,02	15,14
500+(dekar)	1,2	9,09	3,75	1,77

Kaynak: TÜİK Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler Anketi, 2001

50 dekardan daha az araziye sahip olan işletmeler toplam işletme sayısının %32,2'sini oluştururken, bu işletmeler toplam arazi miktarının %8,72'sine sahiptir. Öte yandan, 500 dekardan fazla araziye sahip olan tarımsal işletmeler, toplam işletme sayısının ancak %1,2'si iken, bu işletmeler toplam arazi miktarının %9,09'unu oluşturmaktadırlar. Arazilerin işletmelere göre dağılımında büyük ölçekli işletmeler sayıca az olmalarına rağmen, işletme başına ortalama arazi miktarı itibari ile küçük ölçekli işletmelerden yaklaşık 33 kat daha fazla araziye sahiptirler.

TRA2 Bölgesinde bulunan işletmelerin %83'ü hem bitkisel üretim hem de hayvansal üretim yapmaktadır. Buna karşın, yalnız bitkisel üretim yapan işletmeler tüm işletmelerin %15'ini, yalnız hayvansal üretim yapan işletmeler ise %2'sini oluşturmaktadır.

2.1.2.5.4. Verimlilik ve Marka Potansiyeline Sahip Tarımsal Ürünler

Farklı coğrafi yapısı, zengin bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği, tarımsal ürünlerin kültürel/geleneksel bir niteliğe sahip olması gibi etkenler TRA2 Bölgesinde üretilen tarım ürünlerine markalaşma potansiyeli kazandırmaktadır.

Kars Kaşarı: Ardahan-Kars yöresinde geleneksel yöntemlerle üretilmekle birlikte geleneksel üretim dışında modern yöntemlerle de üretim yapılmaktadır, ancak üretim yüksek miktarlarda değildir. Kars Kaşarı bilinirliğine rağmen marka tescili yapılmamıştır.

Kars Gravyer Peyniri: Bölgede üretilen peynirler arasında rengi, tadı ve kokusu ile ayrıcalıklı bir yere sahip olan gravyer peynirinin anavatanı İsviçre olmakla birlikte kendine has karakteristik özelliklere sahip gravyer, ülkemizde daha çok Kars yöresinde üretilmektedir.

Kafkas Arısı ve Balı: Kafkas Arısı; “Hayvan Irklarının Tesciline İlişkin Yönetmelik” esaslarına göre hazırlanmış olan '*Yerli Hayvan Irk ve Hatlarının Tescili Hakkında Tebliğ (2004/39)*' kapsamında tescil edilmiştir.

Ardahan Arı Yetiştiricileri Birliği'nin Kafkas Arılarının ürettiği balın marka tescili ve Kafkas Arıları için coğrafi işaret alınmasına yönelik olarak Hacettepe Üniversitesi tarafından bir çalışma mevcuttur.

Kaz ve Kaz Eti: Özellikle Kars-Ardahan yöresinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan ailelerin genellikle kendi tüketimleri için yetiştirdikleri kaz; farklı tadı ve hemen her parçasının değerlendirilme özelliği ile TRA2 Bölgesine mal olmuş bir hayvan türüdür.

Tuj Koyunu: Bölgeye adapte olmuş yerel bir ırktır. Çoğu melezleşmiş olmakla birlikte uyluğu kısa, yağlı ve yukarı kalkıktır. Sert iklim şartlarına adapte olabilmektedir. Tuj koyunu “Hayvan Irklarının Tesciline İlişkin Yönetmelik” esaslarına göre hazırlanmış olan '*Yerli Hayvan Irk ve Hatlarının Tescili Hakkında Tebliğ (2004/39)*' kapsamında tescil edilmiştir.

Kars Türk Çoban Köpeği: Kars, Ardahan, Artvin, Erzurum, Ağrı, Iğdır illerinde yetişen, saflığı tescil edilmiş, bölge şartlarına uyumlu, çok iyi koruyucu özelliğe sahip, uyumlu, zeki, akıllı, iri yapılı ideal bir çoban köpeğidir.

TRA2 Bölgesinde tarım sektörü içerisinde kabul edilebilecek coğrafi işaret yalnızca bir tanedir. Kars Türk Çoban Köpeği'ne verilen coğrafi işaret; 13.01.2002 tarih ve 24639 sayılı Resmi Gazetede ilan edilmesinin ardından tescil edilmiştir (SERKA 2010: 52-54).

2.1.2.6. Hayvancılık

Hayvancılık, TRA2 Bölgesi denilince akla gelen ilk geçim kaynağı olması nedeniyle bölgede uygulanacak projelerde akla gelebilecek ilk yatırım alanlarından biridir.

2.1.2.6.1. Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvancılık

2000 yılı baz alındığında ülkede 2009 yılında büyükbaş hayvan (Sığır, Manda) sayısında yaklaşık %1 oranında azalma olmasına rağmen bölgede %8,49 oranında bir artış olmuştur. Ülkedeki büyük baş hayvan miktarının yaklaşık %9'u TRA2 Bölgesindedir. 2010'dan itibaren TRA2 Bölgesinde ülke genelindeki üretime paralel olarak büyükbaş hayvan sayısında sürekli bir artışın yaşandığı söylenebilir.

2014 yılı itibariyle TRA2 Bölgesindeki toplam büyükbaş hayvan sayısı Türkiye'deki Toplam sayının %8,51'ine tekabül etmektedir.

Tablo 2.39: TRA2'deki Büyükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014

Yıl	TRA2	TR
1995	816.650	12.044.000
1996	766.730	12.121.000
1997	830.140	11.379.000
1998	889.220	11.207.000
1999	906.630	11.219.000
2000	871.040	10.907.000
2001	908.460	10.686.000
2002	891.964	9.924.575
2003	921.094	9.901.458
2004	947.273	10.173.246
2005	967.245	10.631.405
2006	984.557	10.971.880
2007	965.609	11.121.458
2008	915.781	10.946.239
2009	945.011	10.811.165
2010	972.408	11.369.800
2011	1.068.193	12.483.969
2012	1.248.554	14.022.347
2013	1.228.621	14.532.848
2014	1.269.238	14.899.670

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri

Aşağıdaki tabloda TRA2 Bölgesindeki illerdeki (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) Toplam büyükbaş hayvan sayısındaki değişim gösterilmiştir. Tablo 40'tan görüleceği

üzere, yıllar itibariyle bölgedeki büyükbaş hayvan sayısının istikrarsız olduğu söylenebilir. Bölgede en büyük paya sahip İl 1995 yılında Ağrı iken zamanla bu üstünlüğünü Kars'a kaybetmiştir. Ardahan'da yıllar itibariyle fazla bir değişiklik yaşanmamakla birlikte 1995 yılında en düşük paya sahip il olan Iğdır'da dönem dönem artışlar yaşanmışsa da genel itibariyle istikrarsız bir görünüme sahiptir.

Tablo 2.40: TRA2 Bölgesindeki İllerde Büyükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014

Yıl	AĞRI	ARDAHAN	İĞDIR	KARS	TRA2
1995	330.860	261.170	54.120	281.520	816.650
1996	182.930	260.370	55.660	267.770	766.730
1997	219.350	250.080	59.390	301.320	830.140
1998	263.950	265.470	58.240	301.560	889.220
1999	291.270	256.030	55.950	303.380	906.630
2000	289.490	257.170	54.820	269.560	871.040
2001	295.230	267.010	53.750	292.470	908.460
2002	353.397	249.284	41.324	247.959	891.964
2003	374.052	254.856	33.675	258.511	921.094
2004	341.012	252.618	50.173	303.470	947.273
2005	313.210	256.166	64.180	333.689	967.245
2006	290.518	260.052	80.710	353.277	984.557
2007	277.510	245.176	77.536	365.387	965.609
2008	259.52	231.003	78.788	346.408	915.781
2009	252.875	214.919	74.250	402.967	945.011
2010	230.888	261.457	83.443	396.620	972.408
2011	280.429	257.515	97.750	432.499	1.068.193
2012	321.032	315.238	124.032	488.252	1.248.554
2013	291.077	331.459	86.459	519.626	1.228.621
2014	321.710	288.107	140.729	518.692	1.269.238

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri

Küçükbaş hayvancılıkta bölge Türkiye toplam koyun varlığının %8,13'üne sahip olup, genellikle hane halkının süt, peynir ve yün ihtiyacını karşılamak amacıyla yetiştirilmektedir. Tablo 2.41'deki verilere göre Ağrı ili sahip olduğu koyun varlığı ile bölgede öne çıkmaktadır.

Tablo 2.41: TRA2'deki Küçükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014

Yıl	TRA2	TR
1995	2.919.470	42.902.000
1996	2.703.500	42.023.000
1997	2.709.300	38.614.000
1998	2.928.130	37.492.000
1999	3.036.680	38.030.000
2000	2.973.080	35.693.000
2001	2.811.640	33.994.000
2002	2.739.674	31.953.800
2003	2.707.991	32.203.214
2004	2.602.388	31.811.092
2005	2.488.406	31.821.789
2006	2.391.064	32.260.206
2007	2.348.588	31.748.651
2008	2.093.797	29.568.152
2009	1.772.484	26.877.793
2010	1.900.546	28.296.532
2011	1.970.305	31.178.989
2012	2.309.188	35.782.519
2013	2.436.084	38.510.000
2014	2.628.723	42.372.000

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri

Aşağıdaki tabloda TRA2 Bölgesinde bulunan illerdeki küçükbaş hayvan sayısının 1995-2014 yılları arasındaki değişimi görülmektedir.

Tablo 2.42: TRA2 Bölgesindeki İllerde Küçükbaş Hayvan Sayısı, 1995-2014

Yıl	AĞRI	ARDAHAN	İĞDIR	KARS	TRA2
1995	1.446.670	150.150	401.660	920.990	2.919.470
1996	1.468.880	128.890	394.750	710.780	2.703.500
1997	1.526.860	154.820	357.950	669.670	2.709.300
1998	1.833.220	100.880	346.420	647.610	2.928.130
1999	1.869.520	116.190	425.060	625.910	3.036.680
2000	1.845.890	75.630	458.850	592.710	2.973.080
2001	12.842.620	76.660	430.870	461.490	2.811.640
2002	1.763.950	37.503	548.005	390.166	2.739.674
2003	1.794.776	36.895	542.200	334.120	2.707.991
2004	1.671.223	45.530	651.963	323.672	2.602.388
2005	1.447.101	45.805	605.780	389.720	2.488.406
2006	1.372.970	71.327	544.075	402.692	2.391.064
2007	1.311.960	54.331	558.552	423.745	2.348.588
2008	1.083.355	48.964	541.853	419.625	2.093.797
2009	979.098	32.321	482.293	278.772	1.772.484
2010	1.160.488	31.341	502.177	206.540	1.900.546
2011	1.099.488	26.123	583.123	261.121	1.970.305
2012	1.307.422	42.573	595.981	363.212	2.309.188
2013	1.362.475	44.647	682.141	346.821	2.436.084
2014	1.516.398	47.303	628.638	438.384	2.628.723

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri

2000 yılı baz alındığında ülkede 2009 yılında küçükbaş hayvan (Koyun, Keçi) sayısında yaklaşık %24,71 oranında azalma olmasına rağmen Bölgede %40,38 oranında bir azalma olmuştur. Bunun sonucu olarak 2000 yılında %8,33 olan Bölgedeki küçükbaş hayvan varlığının ülkedeki küçükbaş hayvan varlığı içindeki oranı 2009 yılında %6,59'a düşmüştür. 2010'dan 2014'e kadar geçen süre içinde TRA2 Bölgesinde küçükbaş hayvan sayısında istikrarsızlık olduğu görülmekle birlikte 2012-2014 yılları arasında artış olduğu söylenebilir.

Tarım il müdürlüklerinden alınan bilgilere göre küçükbaş hayvancılığa yönelik devlet teşviklerinin azlığı ve piyasada küçükbaş hayvana olan talebin süresizliği bölgede küçükbaş hayvan üretiminin azalmasına neden olmuştur. Bölgede 90'lı yıllardan günümüze kadar hayvan sayısında artış görülmezken, hayvan ırkı ıslahı çalışmalarının etkisiyle nitelikli hayvan sayısında artış olduğu gözlenmektedir.

2.1.2.6.2. Et ve Süt Ürünleri İşletmeleri

TRA2 Bölgesinde bulunan et ve süt işletmelerinin sayısı bölge ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bölgede önemli geçim kaynağı olarak önde gelen hayvancılık faaliyetine rağmen işletme sayısının azlığı dikkat çekmektedir.

Tablo 2.43: Et ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletme Sayıları

Bölge	Et Ürünleri	Süt Ürünleri
	İşletme Sayısı	İşletme Sayısı
Ağrı	1	10
Ardahan	4	82
Iğdır	1	2
Kars	1	32
TRA2	7	126

Kaynak: Tarım İl Müdürlükleri Raporları, 2009, SERKAb 47-48.

TRA2 Bölgesinde mevcut olan hayvancılık potansiyeline rağmen, Tablo 2.43'teki verilere göre et ve süt ürünleri üretimi yapan kayıtlı firma sayısı çok fazla değildir. Bölgede kayıtlı olarak et üretimi yapan işletme sayısı toplam hayvan varlığı düşünüldüğünde oldukça düşüktür. Süt üretimi yapan işletme sayısı et üretimi yapan işletmelerden daha fazladır.

Sanayiye dönük hayvansal ürün üretiminin gerçekleşmesi için gerekli olan tesisleşme yeterli seviyede değildir. Ancak, Tarım İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre, bölgede kayıt dışı kesim ve süt üretimi yaygındır. Bu durum, Bölgenin mevcut üretim kapasitesinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

2.1.2.7. Madencilik

Yenilenemeyen doğal kaynaklar olan madenlerin üretim ve tüketim süreçlerinde etkinlik, verimlilik, ekolojik ve sosyo-ekonomik boyutlar, üzerinde dikkatle durulması gereken konulardır. Özellikle madencilik sektöründe zengin kaynaklara sahip olmanın yetmediği, bunlardan etkin bir şekilde faydalanabilmek için bilimsel ve teknolojik metotların uygulanması gerekmektedir.

Tablo 2.44: Maden ve Taş Ocakları İşletme ve İstihdam Sayıları

İşyeri/Çalışan Sayısı		TRA2 Bölgesi İlleri				TRA2	TR	Bölge
		Ağrı	Ardahan	Iğdır	Kars	Toplam	Toplam	%
İşyeri Sayısı (Adet)	Devlet	3	0	2	1	6	576	1.04
	Özel	1	0	1	5	7	1.191	0.59
	Toplam	4	0	3	6	13	1.767	0.74
Çalışanlar Ortalaması (Kişi)	Devlet	26	0	65	73	164	54.601	0.3
	Özel	0	0	0	34	34	19.227	0.18
	Toplam	26	0	65	107	198	73.828	0.27

Kaynak: TRA2 Ağrı Alt Bölgesi Raporu- KOSGEB, 2005.

Bölgede madencilik ve taş ocakçılığında özel sektöre ait işyeri sayısı 7, devlete ait işyeri sayısı ise 6'dır. Bölgedeki özel sektöre ait işyeri sayısı da Türkiye geneline göre oldukça düşüktür. Bölge genelinde devlete ve özel sektöre ait işyerlerinde çalışanların toplamı 198 kişi olup, bu rakam Türkiye'deki toplam madencilik istihdamının %0,27'sidir (Tablo 2.44).

Bölgede işlenme potansiyeli bulunan başlıca madenler; inşaat, tekstil, kimya, metal, cam, plastik sanayilerinde kullanılabilen ponza taşıdır. Ağrı'da 10.000.000 m³ civarında görünür rezervi bulunan maden işletilmektedir. Bölgede kireç ve taş ocakları da bulunmaktadır. Ağrı ve Kars'ta yaklaşık 109.000.000 ton Kireçtaşı rezervi bulunmakta olup, Ağrı Merkez ilçede büyük jeolojik potansiyele sahip kireçtaşı yatakları yer almaktadır. Iğdır ilindeki tek maden yatağı Tuzluca'daki kaya tuzu

yatağıdır. Bölge genelinde cıva, kalay, demir, kurşun, alüminyum gibi metalik madenler de göze çarpmakta fakat rezerv yönünden fakir olduklarından bunlarla ilgili işletmeler bulunmamaktadır.

Bölgede bulunan madenlerden olan linyit kömürünün alt ısı değeri çok düşük olmasının yanı sıra rezervin de yeterli olmaması nedeniyle ekonomik olarak değerlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Altın konusunda ise tenörün düşük olduğu ve bugünkü teknolojik olanaklarla işletilmesinin ekonomik olmayacağı saptanmıştır. Mevcut potansiyel içerisinde değerlendirilebilecek diğer bir maden de orta tenörlü nitelikte olan perlit madenidir. Hediyeelik eşya yapımında kullanılan obsidyen taşı Kars'ın özellikle Sarıkamış ilçesinde önemli miktarlarda bulunmaktadır.

Geçmişte mızrak ucu, okbaşı ve diğer keskin aletlerde, ayrıca mücevherat ya da sanatsal objelerin yapımında kullanılmıştır. Günümüzde yarı değerli süstaşı olarak önemini sürdürmektedir. Erzurum Oltu taşı, Eskişehir Lüle taşı bulundukları il ve yöreler için önemli bir ticari meta haline dönüştürülmüş ve ekonomik olarak önemli girdi sağlanmıştır. Obsidyen taşının da bulunduğu yöre için aynı öneme sahip bir ticari kazanç kapısı olması kuvvetli bir olasılıktır. Volkanik cam türevi olan Obsidyen taşı mikro işletmelerde (küçük ev veya benzeri işletmelerde) süs, takı veya uygun görülecek benzeri işlerin yapımında kullanılabilir (SERKA 2010: 68-69).

Bölgede Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA) tarafından bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, maden potansiyelinin açığa çıkarılması amacıyla yapılmış yeterli çalışma ve bilgi bulunmamaktadır. MTA raporlarında TRA2 Bölgesi illerinden özellikle Kars ve Ağrı'da önemli metalik madenler ve endüstriyel hammadde kaynakları bulunduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte bölge madenlerine yönelik detaylı çalışmalar ile yüzeysel araştırmalar sonucunda tespit edilen kaynakların ekonomik değerlerinin belirlenmesi yönünde çalışmalar yapılmalıdır.

Böylece, TRA2 Bölgesinde özellikle 4. Grup (endüstriyel hammaddeler, enerji hammaddeleri ve metalik madenler) maden aramaları ağırlıkta olup, bunu 2-B Grubu (kalıp şeklinde kesilip kullanılan taşlar) maden aramaları izlemektedir. Bölgede

madenler Ağrı ve Kars'ta yoğunlaşmakta ve ağırlıklı olarak bazalt (mıcır) ve ponza madenleri işletilebilmektedir. Alçıtaşı, andezit (mıcır), demir, kil, manyezit, traverten ve turba (torf) ise en az işletilen madenlerdir (SERKA 2014: 28).

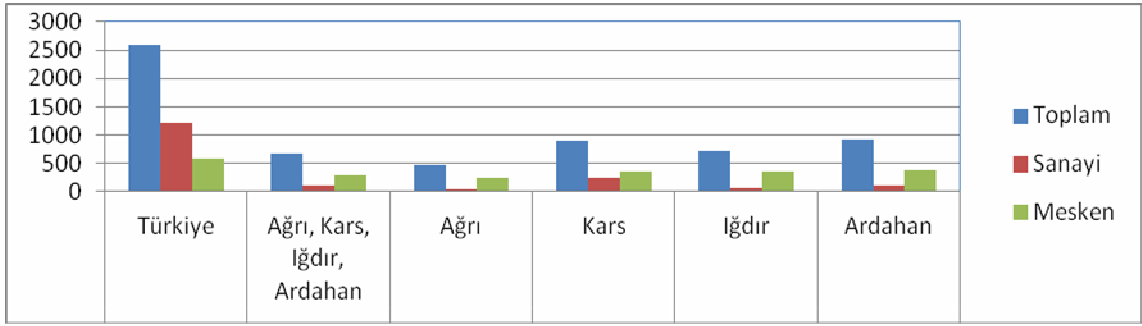
2.1.2.8. Enerji

Bölgedeki elektrik üretim kapasitesi bölgenin sahip olduğu zengin su potansiyelinin değerlendirilmesi açısından önemlidir.

Aras Nehri, Kura Nehri ve Murat Nehri bölgenin en önemli akarsularıdır. TRA2 Bölgesinin akarsu rejimi düzensiz olup taşkınlara neden olmaktadır. Ancak, akarsu eğimlerinin fazlalığı ve bölgede çok sayıda vadi olması nedeniyle, bölge hidroelektrik potansiyeli barındırmaktadır.

Ülkemizde son yıllarda enerji alanında yaşanan gelişmelerin yanında TRA2 Bölgesinde elektrik üretimi için hidroelektrik santral yapımına öncelik verilmiş ve Aras havzasında bulunan önemli akarsulara gerek devlet gerekse özel teşebbüs aracılığıyla Hidroelektrik santraller kurulmuştur. Hidroelektrik santrallerin yanında TRA2 Bölgesi enerji nakil hatlarının geçiş güzergâhında bulunması sebebiyle jeostratejik bir konuma sahiptir. Ancak konumunun getirdiği avantajlardan yararlanılamamıştır. Ülkemizin ana doğalgaz iletim hatları TRA2 Bölgesinden geçse de Bölge illerinden sadece Kars il merkezi ve Sarıkamış ilçesinde konutlarda kullanılmak üzere doğalgaz arzı sağlanmıştır.

Kişi başına düşen elektrik enerjisi tüketimi 2013 yılı verilerine göre Türkiye'de 2.490 kwh iken gelişmiş ülkelerde bu miktar yaklaşık 8.900 kwh düzeylerindedir. TRA2 Bölgesinde ise kişi başı elektrik tüketimi 720 kwh gibi düşük bir değere sahiptir. Bölge illeri kişi başına elektrik tüketimi değerlerine bakıldığında en yüksek değere sahip Kars ili 894 kwh ile Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Bu durum temel olarak Bölgedeki sanayi sektöründe elektrik tüketiminin oldukça düşük seviyede olmasından kaynaklanmaktadır.

Grafik 2.1: TRA2 Bölgesi Kişi Başına Tüketilen Sanayi, Mesken ve Toplam Elektrik Değerleri Kwh,2013

TRA2 Bölgesinde elektrik üretimi sağlanan tek yenilenebilir enerji kaynağı hidroelektrik santrallerdir. Hidroelektrik santraller dışında TRA2 Bölgesi'nin yenilenebilir enerji kaynaklarını Güneş, Rüzgâr, Jeotermal ve Biyogaz oluşturmaktadır. Güneş enerjisi bakımından Ağrı 1700 kwh/m²-yıllık radyasyon değerleriyle Bölge ve Türkiye genelinde öne çıkmaktadır. Güneş enerjisi dışında Bölgede biokütle enerjisi ve jeotermal enerji alanlarında yüksek potansiyel sağlayan alanlar bulunmaktadır. Ağrı Diyadin jeotermal enerji sahasının yakın zamanda yapılacak projelerle öneminin artması beklenmektedir (SERKA 2014: 19).

2.1.2.9. Kültür ve Turizm

TRA2 Bölgesi coğrafi konumu ve tarihi birikimi gereği kültürel değerler bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Bölge Kafkasya, İran ve Türkiye motiflerini bir arada bulundurmaktadır.

TRA2 Bölgesindeki kültürel öğeler genel hatlarıyla Anadolu geleneklerinden farklılık arz ederek, özgünlüğünü aşikâr bir biçimde sergilemektedir. Bölgedeki düğün geleneği, mutfağındaki özgün yemekler, unutulmaya yüz tutmuş tar, kemençe, ney, Azerbaycan def'i, balaban, tütek, garmon ve nağara (akordiyon) gibi folklorik çalgıları, Kafkas, Kuzey Anadolu ve Karadeniz oyunlarından özgünleştiği yönleriyle folkloru, âşık şenlikleri ve festivalleri başlıca kültürel öğelerdir. Bölgede yaşayan Terekemeler, Yerliler, Türkmenler, Kürtler ve Azerilerin oluşturduğu alt kültür grupları kültürel çeşitlilikleri ile bölgeye ayrıca bir özgünlük kazandırmaktadır.

Bu kültürel çeşitlilik halk oyunları, halk türküleri, yemekler ve el sanatlarına da yansımış durumdadır. Aynı zamanda bölge halkının dil, din ve gelenek açısından komşu ülke ve bölgelerle yakın ilişki içinde bulunması kültürel sürekliliği sağlamaktadır. 2010 Ağustos ayında gerçekleştirilen Iğdır-Nahçıvan Kültür ve Dayanışma Festivali bu sürekliliğe bir örnek teşkil etmektedir.

Bunların yanı sıra günümüzde yalnız birkaç aile kalmalarına rağmen bölgede önemli izler bırakan Malakanlar da Bölge'nin önemli kültürel değerlerinin bir parçasıdır. Malakanlar Kars ve çevresinde gravyer ve kaşar peyniri üretimine ve semaverin kullanımına öncülük etmişlerdir. Bölgede hala Malakanlar'a ait mezarlık, değirmen ve köy evleri bulunmaktadır. Kültürel faaliyetler kapsamında düzenlenen önemli festivaller Iğdır Kayısı Festivali, Atatürk'ün İzinde ve Gölgesinde Damal Şenlikleri, Kars Âşık Şenliği ve Ardahan Bal Festivali ve Ardahan Rahvan at yarışları olarak sıralanabilir. Bununla birlikte sürekliliği olmayan festivaller de düzenlenmiştir. Buna örnek olarak Kars Kafkas Altın Kaz Film Festivali gösterilebilir.

Bölgede Kafkas halısı, kilim, heybe, koşum takımları, yün iplik, gümüş ve taş işlemeciliği, patik, oyuncak (Damal Bebekleri), keçe, göğüslük gibi sosyal hayatta önemli yeri olan ve turizme de kazandırılabilen değerler üretilmektedir.

Kültürel değerlerin önemli unsurlarından birisini de tescilli yapılar oluşturmaktadır. 42 arkeolojik, 5 doğal sit alanı bulunan Bölgedeki tescilli yapıların durumu Tablo 2.45'te gösterilmektedir.

Tablo 2.45: TRA2 Bölgesindeki Tescilli Yapılar (Adet)

Tescilli Yapı Türü	Ağrı	Ardahan	Iğdır	Kars	TRA2 Bölgesi
Sivil Mimarlık Örneği	1	12	4	243	260
Dinsel Yapılar	6	24	6	55	91
Kültürel Yapılar	2	15	4	56	77
İdari Yapılar	1	4	1	44	50
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	-	-	-	14	14
Anıt ve Abideler	-	1	3	2	6
Doğal Yapılar	-	-	-	5	5
Askeri Yapılar	4	21	18	52	95
Mezarlıklar	8	19	19	10	56
Şehitlikler	9	11	3	17	40
Kalıntılar	2	7	1	6	16
Toplam	33	114	59	504	710

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı resmi sitesi, illerdeki tescilli yapılar

TRA2 Bölgesinde İshakpaşa Sarayı ve Ani Ören yerinin de bağlı olduğu Kars Müzesi dışında bir müze bulunmamaktadır. 2008 yılında Türkiye'deki müzeleri ziyaret edenlerin sayısı (22.662.590) iken bu oran 2014 yılında (29.774.390) olduğu görülmektedir. 2008 yılında Kars Müzesini ziyaret edenlerin sayısı (6.628), Doğu Anadolu Bölgesindeki müzeleri ziyaret edenlerin sayısının (167.185) yaklaşık %4'üne tekabül etmektedir.

Bölgede, Kars ve Iğdır'da 350'şer koltuk kapasiteli birer kültür merkezi bulunmaktadır. Ağrı'da ise 1992 yılında yapımına başlanan merkezin inşaatı halen devam etmektedir. 2014 yılı itibarıyla Türkiye'de 1121 halk kütüphanesi bulunmaktadır. TRA2 Bölgesindeki kütüphane sayılarına bakıldığında Ağrı'da 8; Kars'ta 7; Iğdır'da 3 ve Ardahan'da 4 olmak üzere toplam 22 kütüphane bulunmaktadır. Bölgede Kars ve Ardahan dışında sinema bulunmamaktadır. Yine Kars dışında tiyatrosu olan kent bulunmamaktadır.

Ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel anlamda ülkeler ve bölgeler üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan turizm sektörü son 60 yıl içerisinde dünyada meydana gelen her türlü olumsuz gelişmelere rağmen en fazla ve en hızlı gelişen ekonomik sektörlerden biri haline gelmiştir. Turizmin iyi bir gelir kaynağı olması nedeniyle turist akışının sağlanması için yeni yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Yeni yatırımların yapılması turistik bölgelerde yeni istihdam alanların oluşmasına, altyapının gelişmesine ve gelen turist sayısının artmasına paralel olarak ekonomik gelirin de artmasına katkı sağlayarak sosyo ekonomik gelişime ve kalkınmaya etkide bulunmuştur.

Türkiye son yıllarda yaptığı yatırımlarla önemli turizm merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu yatırımlarla Türkiye'ye gelen turist sayıları ve turizm sektöründeki gelirler de olumlu yönde etkilenmiştir. Bazı yıllar küçük düşüşler yaşanmakla birlikte Türkiye turizmi turist sayısı ve turizm geliri açısından gelişim göstermektedir. Dünya Turizm Örgütü verilerine göre Türkiye'ye 2000 yılında gelen turist sayısı 10.428.153 ve turizm gelirleri de 7,6 milyar dolar iken Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre 2012 yılında gelen turist sayısı 36,78 milyon kişi ve turizm gelirleri de 29,3 milyar dolardır (SERKA 2014: 24).

TRA2 Bölgesi İl Kültür ve Turizm Müdürlüklerinden elde edilen veriler ve bölge turizm işletmecileri ile yapılan görüşmeler üzerinden yapılan incelemede toplam misafir sayısının düşük sayılarda seyretmesi ve sınır kapısı olan Ardahan ve Iğdır'da bu sayılara taşımacılık için giriş yapan kişilerinde dâhil olduğu düşünülürse potansiyelin kullanılmadığı ortaya çıkmaktadır.

TRA2 Bölgesi bütünü olarak incelendiğinde, Ani Antik Kenti, Kars kent merkezi; Ağrı Dağı ve çevresindeki yapılar ile Sarıkamış Kayak Merkezi ile Ardahan ilinin doğal güzelliklerinin öncelikli değerler olduğu ve konaklama yatırımı açısından Kars merkez, Sarıkamış; Ağrı Doğubayazıt ilçelerinin ön planda olduğu, Ağrı Merkez ile Iğdır Merkez'in bu ilçeleri takip ettiği görülmektedir.

Sarıkamış kayak merkezi haricinde bölgenin temelde ara istasyon ve Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesini de içeren turlar kapsamında uğrak noktası olduğu ve dolayısıyla ortalama geceleme sayılarının çok düşük olduğu (Ağrı için ortalama 1,5; Ardahan için 1,0; Iğdır için 1,3 ve Kars için 1,5) görülmektedir. Bu durum, temelde bölgede misafirlerin vakit geçirmelerini sağlayacak nitelikli dinlence, eğlence ve yeme – içme tesislerinin eksikliği ile ürün çeşitliliği olmamasından kaynaklanmaktadır.

Temel olarak bölgenin turist çeken illerinin Kars ve daha az olmakla birlikte Ağrı illeri olduğu, Iğdır'ın ise sınır komşusu Nahcivan Özerk Bölgesi ve İran'dan özellikle güneybirlik ve alışveriş amaçlı ziyaret edildiği görülmektedir. Ardahan'ın ise, turistik anlamda yoğun olmayan bir il olduğu görülmekte olup ziyaret eden misafirlerin pek çoğunun da sınır ticareti veya akraba ziyareti nedeniyle bölgeye uğradığı göz önünde tutulmalıdır. Ziyaretçi sayılarının çok yüksek rakamlarda olmadığı gerçeğini göz önünde tutulmak kaydıyla TRA2 Bölgesindeki komşuluk ilişkileri dolayısıyla Azerbaycan ve Gürcistan, İran vatandaşlarının yanı sıra özellikle kayak imkânları için Rusya Federasyonu ve Ukrayna vatandaşları ile doğa ve kültür turizmi amaçlı olarak ABD, Almanya, Fransa vb. ülke vatandaşların ziyaret etmektedirler (SERKA 2010: 82-88). Önümüzdeki dönemde, sahip olunan potansiyelin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine en üst seviyede katkı sağlaması için Kars merkez, Sarıkamış ve Ağrı'nın Doğubayazıt ilçelerinin turizm sektöründe öncü konumlarını devam ettirmeleri

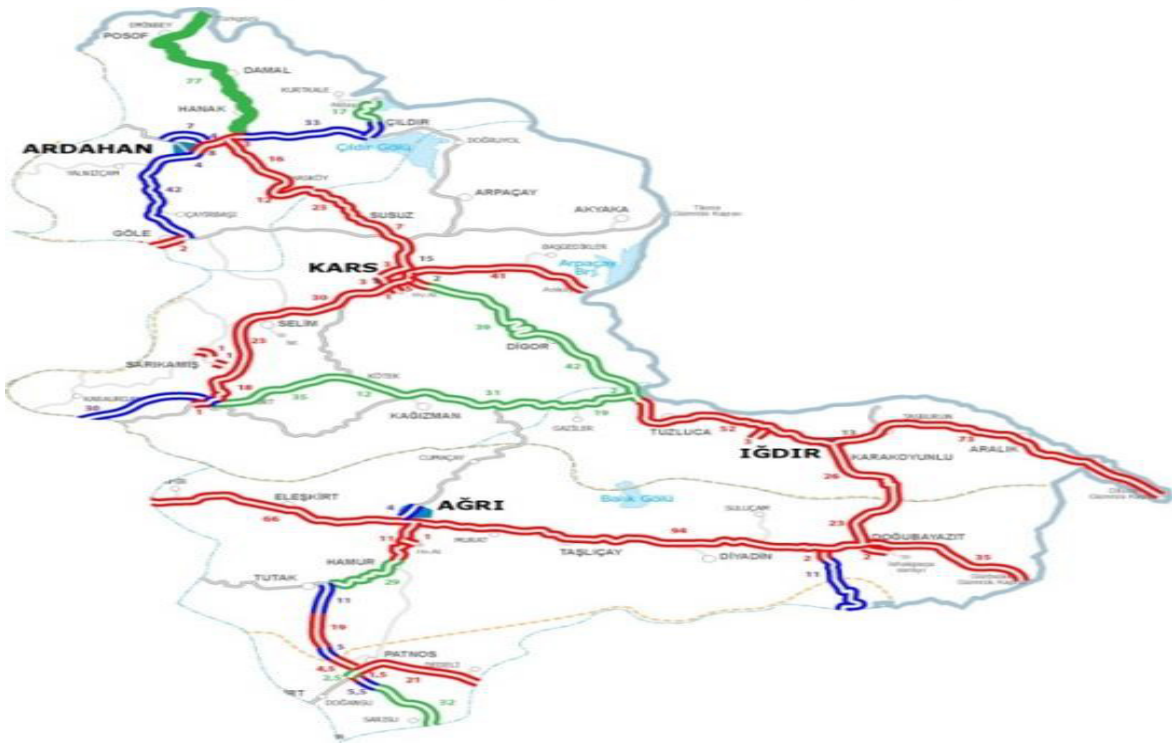
öngörülmele birlikte, Ardahan Yalnızçam Kış Sporları Turizm Merkezi, Ardahan Posof ve Iğdır Tuzluca ilçeleri ile Çıldır ve Aktaş gölleri gereken altyapı ve üstyapı yatırımlarının (yol iyileştirilmesi, restorasyon, bilgilendirme – yönlendirme levhaları, günübirlik ve konaklama tesisleri vb.) yapılması ile yeni turizm odakları olacaklardır. Iğdır Merkez ise bölge ve komşu ülke vatandaşlarına yönelik alışveriş turizmi konumu güçlendirilerek ve Ağrı merkez ise, iş amaçlı seyahatler konusunda güçlendirilmesi hedeflenmektedir.

2.1.2.10. Ulaştırma

Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerini kapsayan TRA2 Düzey II Bölgesi, jeostratejik bir konumda bulunmaktadır. Gürcistan, Azerbaycan (Nahcivan), İran ve Ermenistan olmak üzere dört ülke ile sınırı olan Bölge, bu niteliğiyle Kafkasya, Orta Asya ve İran aracılığıyla Ön Asya'ya açılan bir kapı görevi üstlenmektedir. Hazar Havzası enerji kaynaklarının batıya taşınmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı ile Azerbaycan (Bakü-Tiflis- Erzurum) ve İran'dan tedarik edilen doğal gazları taşıyan Doğu Anadolu Doğal Gaz Ana İletim Hattı ve inşaatına başlanacak olan Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı TRA2 Bölgesinden geçmektedir. Hazar petrollerini dünya pazarına ulaştıran bu hat, Serhat Bölgesinin lojistik anlamda taşıdığı jeostratejik önemi daha da arttırmaktadır. Söz konusu bu değer, Hazar doğalgaz rezervlerini Avrupa kıtasına ulaştıracak TAP ve TANAP gibi projelerle zenginleşmeye devam etmektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol ve Bakü-Tiflis- Erzurum Doğal Gaz boru hatlarıyla sağlanan güvenli enerji koridoru, demiryolları ve karayolları ile desteklenmek durumundadır. Son yıllarda bölgede yapımı devam eden Kars uluslararası havaalanı terminal binası, Ankara-Kars hızlı tren ve Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattı, çalışmaları süren Kars-Iğdır-Nahcivan demiryolu ve Kars Lojistik Merkezi gibi büyük kamu yatırımlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu projelerden Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattı, Kars'ta kurulacak lojistik merkezi ve Kars havaalanı yenilenmesi projelerini 2013 yılında yatırım programına alınan ve TRA2 Bölgesinde inşaatı devam eden Kars-Tiflis-Bakü demiryolunun ileri-geri bağlantıları düşünüldüğünde hattın Bakü'den sonra Hazar geçişi ile Türkmenistan'a (devamında Çin'e) ulaşmaktadır. Hat Kars'ın gerisinde Ankara, İstanbul (Marmaray), Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan,

Avusturya, İsviçre, Almanya, Fransa ve İngiltere'ye (Manş Tüneli vasıtasıyla) ulaşmaktadır. Bu sayede Londra-Pekin demir yolu bağlantısı sağlanmış olacaktır. Bakü–Tiflis–Kars demiryolu hattının tamamlanmasıyla, Londra'dan Çin'e uzanacak İpek Demiryolu ile Çin'deki üretimin, tüketim merkezi olan Avrupa'ya taşınması hedeflenmektedir. Son yıllarda dünya ticaretinin yeniden şekillenmesiyle Bölge Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya açılan ticaret ve lojistik köprüsü olacaktır (SERKA 2014: 4-6).

TRA2 Bölgesinde toplam 1.465 Km devlet yolu, 417 Km il yolu ve 7.945 Km köy yolu bulunmaktadır. Bölge içinde karayollarının çeşitlerine bakıldığında en uzun devlet ve il yolu oranına sahip il Kars ilidir. Kars ilini sırası ile Ağrı, Ardahan ve Iğdır illeri izlemektedir. Devlet ve il yollarının sath cinsleri incelendiğinde bitümlü sıcak karışım (BSK) yol ağı uzunluğu en fazla olan il Ağrı ilidir. Ardahan ilinde ise sadece 2 km BSK yol ağı bulunmaktadır. Köy yollarının ildeki devlet ve il yollarına oranı en yüksek Ağrı ilinde çıkmıştır. Ağrı ilinde köy yolu oranının yüksek çıkmasındaki başlıca etmen kırsal nüfusun Bölge illerine oranla daha yüksek olmasıdır (SERKA 2014: 20).

Harita 2.1: TRA2 Bölgesi Bölünmüş Yol Haritası

Bölünmüş yol uzunluğu grafiği incelendiğinde Ağrı ilinin 270 Km bölünmüş yol uzunluğu ile ilk sırada olduğu görülmektedir.

Kars-Susuz Ardahan, Göle-Erzurum, Kars- Sarıkamış-Karakurt, Iğdır-Tuzluca, Iğdır-Aralık- Dilucu Iğdır-Karakoyunlu-Doğubayazıt, Horasan-Taşlıçay-Doğubayazıt-Gürbulak, Ağrı-Hamur, Tutak-Patnos yolunun bir bölüm yollar, hizmete açık bölünmüş yollardır. Ardahan-Göle, Ardahan-Çıldır, Karakurt-Horasan, Tutak-Patnos ve Doğubayazıt-Çaldıran (Van) yolunun bir bölümünde bölünmüş yol çalışmalarına devam edilmektedir. Ayrıca Ardahan-Posof, Çıldır-Aktaş, Kars-Digor-Tuzluca, Karakurt-Kağızman-Tuzluca, Hamur-Tutak arasındaki yolların bölünmüş yol olarak ihaleleri yapılacaktır. Bölgede Kars-Ağrı arası ulaşım Horasan ya da Iğdır üzerinden yapılmaktadır (SERKA 2014: 19-20).

TRA2 Bölgesinde 2013 yılı itibariyle faal durumda olan 3 havalimanı mevcuttur. Bu havalimanları 1988 yılında hava trafiğine açılan Kars havalimanı, 1997 yılında hava trafiğine açılıp 2009-2011 yılları arası pist genişletme çalışmaları sebebiyle kapalı kalarak 2011 yılında tekrar hava trafiğine açılan Ağrı havalimanı ve 2012 yılı içerisinde hizmete giren Iğdır havalimanlarıdır. Ardahan ilinde havalimanı bulunmamaktadır.

TRA2 Bölgesinde yer alan havalimanlarının tümü sivil nitelikte olup Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMI)'ne bağlıdır. Kars havalimanı 1993 yılından itibaren dış hat uçuşlara açılmıştır. Kars havalimanı iç hat-dış hat uçuşlara imkân sağlayan uluslararası havalimanı olarak görülse de faaliyete geçtiği günden itibaren havalimanından tarifeli olarak herhangi bir yurt dışı yolcu taşımacılığı gerçekleştirilmemiştir. Hâlihazırda, Bölge havaalanlarından Ankara ve İstanbul'a her gün, İzmir'e ise haftanın belli günlerinde karşılıklı seferler düzenlenmektedir.

TRA2 Bölgesi illeri demir yolu ulaşım sistemleri bakımından oldukça zayıftır. Bölgedeki tek demiryolu hattı Erzurum-Kars-Ermenistan hattıdır. Kars ilinde Kars-Haydarpaşa (İstanbul) arasında Doğu Ekspresi ve Kars-Akyaka arasında raybüs seferleri düzenli ve karşılıklı olarak yapılmaktadır. Mevcut demiryolu taşımacılığı tek hat üzerinden olup; ahşap traversli, elektriksiz ve sinyalizasyonuz bir alt yapıya sahiptir.

Kars ili sınırları içerisinde toplam 172 Km'lik bir demiryolu ağına sahiptir. Önümüzdeki dönemde yapımı devam eden Bakü-Tiflis- Kars ve Kars-Iğdır-Nahcivan demiryolu hatları ile Bölge'nin erişilebilirlik düzeyi yükselecektir. TRA2 Bölgesi illeri haberleşme ve bilgi teknolojileri alt yapısı Bilgi Teknolojileri Erzurum Bölge Müdürlüğü ve Erzurum Telekom Müdürlüğü'ne bağlıdır. Dört ilde de fiber optik kablo alt yapısı mevcuttur. 2011 yılında Türkiye genelinde sabit hat penetrasyonu 20,4 iken, TRA2 Bölgesinde 7,5, mobil hat abone penetrasyonu Türkiye genelinde 88,72 iken TRA2 Bölgesinde 60,0'dır. İl merkezlerinin iletişim alt yapısında bir sorun bulunmazken kimi köylerde mobil iletişim kapsamı bulunmamaktadır. (SERKA 2014: 18-22).

2.2. TRA2 Bölgesinde Bölgesel Kalkınma Girişimleri

Bölgesel kalkınmanın temel unsurlarından ve göstergelerinden birisi bölgeler arası ve bölge içi erişilebilirlik düzeyidir. Türkiye'de bölgelerin coğrafi konumları sebebiyle erişilebilirlik düzeyleri farklılık göstermektedir. TRA2 Bölgesi Türkiye'nin önemli ticaret merkezlerine uzak olmasından kaynaklanan dezavantajlı konumunu yeni küresel pazarlar olarak ortaya çıkan Asya ülkelerine yakınlığıyla avantajlı bir duruma dönüştürebilme potansiyeline sahiptir. Kentsel ve kırsal alanda ulaşım alt yapısının iyileştirilmesi, mevcut karayolu ulaşım ağının niteliğinin ve niceliğinin artırılması, demiryolu ulaşım alt yapısı ile bölgedeki havalimanlarının fiziki alt yapılarının iyileştirilerek mevcut uçuş ağının geliştirilmesi gibi ulaştırma sistemlerinin niteliklerinin artırılmasının yanında bilgiye erişimin daha hızlı ve etkin olmasının sağlanması bölgenin erişilebilirlik düzeyini artıracaktır. Bu bağlamda bölgeye yapılan kamu yatırımları dikkat çekmektedir. Kamu yatırımlarının türü bölgenin potansiyelini ne yönlü etkilediği açısından önemlidir. Kamu yatırımlarının bölge içinde dağılımı ve ülke geneline oranını tablolar haliyle inceleyelim.

2015 yılı kamu yatırım programında gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetlere göre, TRA2 Bölgesine yapılan yatırımların toplamı içindeki en yüksek pay eğitim (245 milyon 440 bin TL) iken; en az paya sahip sektör imalat (307 Bin TL)'tır. TRA2

Bölgesi'nin ülke geneline göre aldığı pay %0,8'dir. Bölge illerine yıl içerisindeki en fazla yatırım, konut sektöründe yapılmıştır.

2015 yılı itibarıyla Ağrı'ya gerçekleştirilen yatırımların TRA2 Bölgesi içindeki payına baktığımızda; yaklaşık olarak %54,8'i Konut sektörüne, %56,4'ü ulaştırma ve haberleşmeye yapılırken turizm ve imalat sektörüne hiç yatırım yapılmadığı enerji sektörüne ise; çok düşük oranda (%0,05) yatırım yapıldığı görülmektedir. Tablo incelendiğinde Ağrı'ya yapılan toplam yatırım miktarının TRA2 Bölgesi içindeki toplam payının %38,4 olduğu söylenebilir (Tablo 2.46).

Tablo 2.46: Ağrı ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı,
(Bin TL, 2015)

Yatırım Cinsi	Ağrı	TRA2	Türkiye	TRA2/ TR (%)	
Konut	6.752	%54,8	12.304	339.070	3,6
Eğitim	77.931	%31,7	245.440	10.587.827	2,3
Tarım	35.741	%37,1	96.183	7.072.898	1,3
Sağlık	8.794	%26,5	33.076	3.924.769	0,8
Ulaştırma-Haberleşme	25.202	%56,4	44.661	18.019.934	0,2
Turizm	-	%0,0	25000	452.698	5,5
Madencilik	11.441	%100	11.441	2.016.000	0,5
İmalat	-	%0,0	307	990.366	0,03
Enerji	2	%0,05	3.990	3.930.244	0,1
Diğer Kamu Hizmetleri	49.462	%56,4	87.679	14.906.496	0,5
Toplam	215.325	%38,4	560.081	62.240.302	0,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Kamu Yatırımları

Tablo 2.47'de Ardahan iline yapılan yatırımların sektörler arasındaki dağılımı gösterilmiştir. TRA2 Bölgesi içindeki payına bakıldığında enerji sektörüne yatırım %86,6 ile dikkat çekmektedir. Turizm, madencilik ve imalat alanına hiç yatırım yapılmazken, Ardahan iline yapılan diğer yatırımlar ise bölge ortalamasının altındadır. Kamu yatırımlarının toplamının TRA2 Bölgesi içindeki payı ise %12,3'tür.

Tablo 2.47: Ardahan ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı,
(Bin TL, 2015)

Yatırım Cinsi	Ardahan		TRA2	Türkiye	TRA2/ TR (%)
Konut	2.048	%16,6	12.304	339.070	3,6
Eğitim	55.327	%22,5	245.440	10.587.827	2,3
Tarım	2.048	%2,1	96.183	7.072.898	1,3
Sağlık	2.080	%6,2	33.076	3.924.769	0,8
Ulaştırma-Haberleşme	690	%1,5	44.661	18.019.934	0,2
Turizm	-	%0,0	25000	452.698	5,5
Madencilik	-	%0,0	11.441	2.016.000	0,5
İmalat	-	%0,0	307	990.366	0,03
Enerji	3.456	%86,6	3.990	3.930.244	0,1
Diğer Kamu Hizmetleri	6.647	%7,5	87.679	14.906.496	0,5
Toplam	68.945	%12,3	560.081	62.240.302	0,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Kamu Yatırımları

Iğdır iline yapılan kamu yatırımlarının TRA2 Bölgesi içindeki payına bakıldığında 2015 yılı için yatırım programına alınan sektörlerin analizleri içinde en büyük pay %27,4 ile tarımın ilk sırada geldiği görülmektedir. Diğer alanlara yapılan yatırım oranlarının düşüklüğü dikkat çekmektedir. Turizm, madencilik ve imalat sektörü 2015 yatırım programına alınmazken Iğdır'a yapılan yatırımların toplamı TRA2 Bölgesi toplam yatırımlarının %14,9'unu oluşturmaktadır (Tablo 2.48).

Tablo 2.48: Iğdır ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı,
(Bin TL, 2015)

Yatırım Cinsi	Iğdır		TRA2	Türkiye	TRA2/ TR (%)
Konut	1000	%8,1	12.304	339.070	3,6
Eğitim	43.352	%17,6	245.440	10.587.827	2,3
Tarım	26.440	%27,4	96.183	7.072.898	1,3
Sağlık	130	%0,3	33.076	3.924.769	0,8
Ulaştırma-Haberleşme	6.202	%13,8	44.661	18.019.934	0,2
Turizm	-	%0,0	25000	452.698	5,5
Madencilik	-	%0,0	11.441	2.016.000	0,5
İmalat	-	%0,0	307	990.366	0,03
Enerji	130	%3,2	3.990	3.930.244	0,1
Diğer Kamu Hizmetleri	6.647	%7,5	87.679	14.906.496	0,5
Toplam	83.921	%14,9	560.081	62.240.302	0,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Kamu Yatırımları

Son olarak Tablo 2.49'da Kars iline yapılan kamu yatırımlarının TRA2 Bölgesi içindeki payı tablo yardımıyla incelendiğinde bölgedeki diğer illere kıyasla daha yüksek oranda olduğu söylenebilir. Bölgeye yapılan turizm ve imalat yatırımlarının tamamı

Kars'a yapılmakla beraber sağlık sektörüne yapılan %66,6'lık ile dikkat çekmektedir. Toplam kamu yatırımlarının TRA2 Bölgesi içindeki payı ise %34,2'dir (Tablo 2.49).

Tablo 2.49: Kars ve TRA2 Bölgesi Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı,
(Bin TL, 2015)

Yatırım Cinsi	Kars		TRA2	Türkiye	TRA2/ TR (%)
Konut	4.502	%36,5	12.304	339.070	3,6
Eğitim	68.830	%28	245.440	10.587.827	2,3
Tarım	31.954	%33,2	96.183	7.072.898	1,3
Sağlık	22.052	%66,6	33.076	3.924.769	0,8
Ulaştırma-Haberleşme	12.567	%28,1	44.661	18.019.934	0,2
Turizm	25.000	%100	25000	452.698	5,5
Madencilik	-	%0,0	11.441	2.016.000	0,5
İmalat	307	%100	307	990.366	0,03
Enerji	402	%10,0	3.990	3.930.244	0,1
Diğer Kamu Hizmetleri	26.276	% 29,9	87.679	14.906.496	0,5
Toplam	191.890	%34,2	560.081	62.240.302	0,8

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Kamu Yatırımları

Bazı araştırmacılar kamu yatırımlarını ve yatırım teşviklerini göç alan yere yapılmasının az maliyetli olacağını düşünürken bazı araştırmacılar ise göç veren yere yapılmasının daha verimli ve az maliyetli olacağını düşünmektedir. Her iki görüşün de haklı tarafları bulunmaktadır ancak büyük metropol şehirlerin artık yeni göçleri kaldıramadığı ortadadır. Büyük şehirlere yapılacak orta seviyede bir yatırımın maliyeti ile küçük şehirlerde büyük işler başarılacağı aşikardır. Yönetimdekiler kamu yatırımlarını insanların çokluğuna göre yaparken, yatırım teşviklerinin verilmesinde göç veren, geri kalan bölgeler öne çıkmaktadır. Yani daha az nüfuslu geri kalmış bölgelere daha çok yatırım teşviki verilmelidir.

Yatırım teşvikleri il il ayrıldığı gibi bölgesel olarak ta farklılıklar göstermektedir. 2004 yılında çıkarılan teşvik yasası ile yatırım teşviklerinde 4 ayrı ana bölge oluşturulurken 2012 yılında yeni yatırım teşvik sistemi ile 6 ayrı bölge olarak değiştirilmiştir. Yeni yatırım teşvik yasası ile de değişik teşvikler verilmektedir. 2012 yılındaki yatırım teşvik sistemine göre; bölgede en az 500 Bin TL tutarında Sabit Yatırım (Bina, arsa, makine vb.) yapıldığında, uygulanan yeni yatırım teşvik araçları şunlardır (İğdir Valiliği 2013);

- Kurumlar/Gelir Vergisi İndirimi
- Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği

- Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği (sadece 6. Bölge için geçerli)
- Gelir Vergisi Stopajı Desteği (sadece 6. Bölge için geçerli)
- Yatırım Yeri Tahsisi
- Kredi Faiz Desteği
- KDV İstisnası
- Gümrük Vergisi Muafiyetinden yararlanılabilmektedir.

2012 yılı Nisan ayı içinde kamuoyuna tanıtılan Türkiye'nin yeni Yatırım Teşvik Programı, 15 Haziran 2012 tarih ve 2012/3305 sayılı “ Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar” ile yürürlüğe girmiş; Kararın uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar da 2012/1 sayılı Tebliğ ile belirlenmiştir.

Türkiye'nin 2023 vizyonu ile üretim ve ihracat odaklı büyüme stratejisi bakımından büyük önem taşıyan yeni yatırım teşvik programı, kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedeflere uygun olarak;

- Tasarrufları katma değeri yüksek yatırımlara yönlendirmek,
- Üretimi ve istihdamı artırmak,
- Uluslararası rekabet gücünü artıracak ve araştırma-geliştirme içeriği yüksek büyük ölçekli yatırımlar ile stratejik yatırımları özendirmek,
- Uluslararası doğrudan yatırımları artırmak,
- Bölgesel gelişmişlik farklılıklarını azaltmak,
- Kümelenme ve çevre korumaya yönelik yatırımları özendirmeye yönelik amaçlarını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir.

Yeni Yatırım Teşvik Programının sağladığı destekler, 1 Ocak 2012 tarihinden sonra müracaat edilmek suretiyle teşvik belgesine bağlanan tüm yatırımlar için geçerli olacaktır.

Bölgesel Teşvik Uygulamalarının temel hedefi illerin üretim ve ihracat potansiyellerini artırmak suretiyle iller arasındaki gelişmişlik farkını en aza indirmektir. Bu hedef doğrultusunda Türkiye'deki tüm iller, Kalkınma Bakanlığı'nın 2011 yılında yapmış olduğu sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi çalışması çerçevesinde ekonomik

ve sosyal gelişmişlik düzeylerine göre aşağıda gösterildiği gibi 6 farklı bölgeye ayrılmıştır.

Tablo 2.50: Yatırım Teşvik Bölgeleri

1. Bölge	2. Bölge	3. Bölge	4. Bölge	5. Bölge	6. Bölge
Ankara	Adana	Balıkesir	Afyonkarahisar	Adıyaman	Ağrı
Antalya	Aydın	Bilecik	Amasya	Aksaray	Ardahan
Bursa	Bolu	Burdur	Artvin	Bayburt	Batman
Eskişehir	Çanakkale	Gaziantep	Bartın	Çankırı	Bingöl
İstanbul	Denizli	Karabük	Çorum	Erzurum	Bitlis
İzmir	Edirne	Karaman	Düzce	Giresun	Diyarbakır
Kocaeli	Isparta	Manisa	Elazığ	Gümüşhane	Hakkâri
Muğla	Kayseri	Mersin	Erzincan	Kahramanmaraş	İğdır
	Kırklareli	Samsun	Hatay	Kilis	Kars
	Konya	Trabzon	Kastamonu	Niğde	Mardin
	Sakarya	Uşak	Kırıkkale	Ordu	Muş
	Tekirdağ	Zonguldak	Kırşehir	Osmaniye	Siirt
	Yalova		Kütahya	Sinop	Şanlıurfa
			Malatya	Tokat	Şırnak
			Nevşehir	Tunceli	Van
			Rize	Yozgat	
			Sivas		
8 İL	13 İL	12 İL	17 İL	16 İL	15 İL

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yeni Teşvik Sistemi

Her ilde desteklenecek sektörler, illerin potansiyelleri ve ekonomik ölçek büyüklükleri dikkate alınarak tespit edilmiştir. Bu çerçevede, hangi illerde hangi yatırım konularının bölgesel desteklerden yararlanabileceği, asgari sabit yatırım tutarları ve/veya kapasiteleri belirlenmiştir. Bölgesel Teşvik Uygulamaları kapsamında desteklenen yatırımlara sağlanan destek unsurları ve bu desteklere ilişkin oran ve süreler ise bir sonraki sayfada yer alan tabloda özetlenmiştir. Tablodan da görüleceği üzere destek unsurlarının oran ve süreleri gelişmiş bölgelerden daha az gelişmiş bölgelere doğru kademeli bir şekilde artacak şekilde kurgulanmış ve böylece illerin gelişmişlik seviyelerine göre teşvik araçlarının sağladığı yardım yoğunlukları farklılaştırılmıştır. Ayrıca, Bölgesel Teşvik Uygulamaları kapsamında desteklenecek olan yatırımların bulundukları ildeki bir organize sanayi bölgesinde yapılması durumunda, Vergi İndirimi ve Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği bakımından bir alt bölge destekleri uygulanmaktadır.

Tablo 2.51: Büyük Ölçekli Yatırımlar İçin Sağlanan Destek Unsurları

Destek Unsurları			BÖLGELER					
			I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gümrük Vergisi Muafiyeti			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Vergi İndirimi	Yatırıma	OSB Dışı	20	25	30	35	40	45
	Katkı Oranı (%)		OSB İçi	25	30	35	40	45
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği	Destek Süresi	OSB Dışı	-	-	3 YIL	5 YIL	6 YIL	7 YIL
		OSB İçi	-	3 YIL	5 YIL	6 YIL	7 YIL	9 YIL
Yatırım Yeri Tahsisi			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Sigorta Primi (İşçi Hissesi) Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 YIL
Gelir Vergisi Stopajı Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 YIL
Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yeni Teşvik Sistemi								

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yeni Teşvik Sistemi

Aşağıda belirtilen yatırımlara, vergi indirimi ve sigorta primi işveren hissesi desteği açısından bir alt bölgede sağlanan daha avantajlı destekler sağlanacaktır:

- Organize Sanayi Bölgelerinde yapılacak yatırımlar,
- Sektörel işbirliğine dayalı yatırımlar.

Bölgesel teşvik uygulamalarında 6. Bölge'nin avantajları nelerdir?

6. Bölge illerinde asgari sabit yatırım tutarının üzerinde gerçekleştirilecek yatırımlar, sektör ayrımı yapılmaksızın bölgesel desteklerden yararlandırılacaktır. Bu çerçevede, 6. Bölge'de yapılacak tüm yatırımlarda Bölgesel Teşviklerin tüm destek unsurlarından azami oranda yararlanılabilecektir. 6. Bölge illerinde yapılacak yatırımlar ile sağlanan ilave istihdam kapsamında;

- Ödenmesi gereken sigorta primi işveren hissesinin asgari ücrete tekabül eden tutarı 10 yıl, yatırımların organize sanayi bölgelerinde yapılması halinde ise 12 yıl süreyle devlet tarafından karşılanacaktır.
- Ödenmesi gereken sigorta primi işçi hissesinin asgari ücrete tekabül eden tutarı 10 yıl boyunca devlet tarafından karşılanacaktır.

Sadece 6. Bölge'de uygulanmak üzere, yatırımla sağlanan ilave/yeni istihdam edilecek işçilerin asgari ücreti üzerinden hesaplanan gelir vergisi stopajı, 10 yıl süreyle terkin edilecektir. Bununla birlikte mevzuat her türlü yatırımı bölgesel teşvik kapsamında değerlendirmemiş ve yatırım alanlarına bir sınırlama getirmiştir. Buna göre;

- Kararın ekindeki belgelerden Ek4'te yer alan teşvik edilmeyen veya teşvik edilebilmesi için belirlenen şartları sağlamayan yatırımlar,
- Enerji üretimine yönelik yatırımlar,
- Kamu kurum ve kuruluşları tarafından gerçekleştirilecek altyapı ve hizmet yatırımları,
- Mühürarik (motor veya hareket unsuru barındıran) karakterli yatırımlar hariç diğer tüm yatırımlar bölgesel teşvik kapsamındadır. Yukarıda sıralanan yatırımlar ise teşvik edilmemekte veya genel teşvik kapsamında yer almaktadır.

2015 yılı Eylül ayında, öngörülen sabit yatırım tutarı toplam 4,2 milyar TL olan 261 adet Yatırım Teşvik Belgesi düzenlenmiştir. Düzenlenen belgelerde toplam 9.666 kişilik istihdam öngörülmektedir.

Tablo 2.52: Yatırım Teşvik Belgelerinin Genel Karakteristikleri

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (milyon TL)			Öngörülen İstihdam (Kişi)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2013	15	319	334	782	4.095	4.877	1.215	10.503	11.718
2014	22	309	331	128	3.223	3.351	463	8.902	9.365
2015	17	244	261	729	3.464	4.192	1.781	7.885	9.666

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Tablo 2.52'de görüldüğü üzere; Eylül ayında düzenlenen 261 adet Yatırım Teşvik Belgesinin 244 adedi yerli firmalar, 17 adedi yabancı sermayeli firmalar tarafından alınmıştır. Yerli firmalara düzenlenen teşvik belgelerinde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 3,5 milyar TL olurken, yabancı sermayeli firmalara düzenlenen teşvik belgelerinde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 729 milyon TL'dir.

2015 yılı Eylül ayında verilen teşvik belgelerinin 97 adedi I. Bölgede, 56 adedi II. Bölgede, 35 adedi III. Bölgede, 18 adedi IV. Bölgede, 35 adedi V. Bölgede, 18 adedi VI. Bölgede ve 2 adedi ise Muhtelif Bölgelerdedir (Tablo 2.53).

Tablo 2.53: Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgelere Göre Dağılımı

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
I. Bölge	121	113	97	1.646	1.157	1.664
II. Bölge	51	56	56	260	730	1.067
III. Bölge	48	40	35	686	465	408
IV. Bölge	39	44	18	1.588	305	152
V. Bölge	27	32	35	166	241	435
VI. Bölge	45	46	18	222	452	77
Muhtelif Bölgeler*	3	0	2	311	0	388
Toplam	334	331	261	4.877	3.351	4.192

* Birden fazla ili kapsayan yatırımlar

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Öngörülen toplam sabit yatırım tutarının ise 1,7 milyar TL'si I. Bölgede, 1,1 milyar TL'si II. Bölgede, 408 milyon TL'si III. Bölgede, 152 milyon TL'si IV. Bölgede, 435 milyon TL'si V. Bölgede, 77 milyon TL'si VI. Bölgede ve 388 milyon TL'si Muhtelif Bölgelerdedir.

Tablo 2.54: Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
I. Bölge	%36	%34	%37	%34	%35	%40
II. Bölge	%15	%14	%22	%5	%22	%25
III. Bölge	%14	%12	%13	%14	%14	%10
IV. Bölge	%12	%13	%7	%33	%9	%4
V. Bölge	%8	%10	%13	%3	%7	%10
VI. Bölge	%14	%14	%7	%5	%13	%2
Muhtelif Bölgeler*	%1	%0	%1	%6	%0	%9
Toplam	%100	%100	%100	%100	%100	%100

* Birden fazla ili kapsayan yatırımlar

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Tablo 2.55'de 2015 yılı Eylül ayında düzenlenen 261 adet belgenin 181 adedi komple yeni yatırım, 55 adedi tevsi, 25 adedi de diğer mahiyetlerdeki yatırımlardan oluşmaktadır. Eylül ayında yatırım teşvik belgelerinde öngörülen toplam 4,2 milyar TL'lik sabit yatırım tutarının 3,1 milyar TL'si komple yeni yatırım, 782 milyon TL'si tevsi ve 327 milyon TL'si de diğer mahiyetlerdeki yatırımlardan oluşmaktadır.

Tablo 2.55: Yatırım Teşvik Belgelerinin Mahiyetlerine Göre Dağılımı

	Komple Yeni Yatırım		Tevsi		Diğer*		Toplam	
	Belge Adedi	Sabit Yatırım (milyon TL)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (milyon TL)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (milyon TL)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (milyon TL)
2013	188	2.295	116	2.251	30	331	334	4.877
2014	230	2.325	74	809	27	217	331	3.351
2015	181	3.084	55	782	25	327	261	4.192

* Modernizasyon, Entegrasyon ve Ürün çeşitlendirme yatırımları

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Eylül ayında verilen yatırım teşvik belgelerinde öngörülen toplam 4,2 milyar TL’lik sabit yatırım tutarının 1,4 milyar TL’si Enerji sektöründe, 1,5 milyar TL’si Hizmetler sektöründe, 1,3 milyar TL’si İmalat sektöründe, 22 milyon TL’si Madencilik sektöründedir.

Tablo 2.56: Eylül Ayı Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı

	Enerji			Hizmetler			İmalat			Madencilik		
	Belge Adedi	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adedi	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
2013	14	439	91	99	1.557	4.516	199	1.220	5.868	22	1662	1.243
2014	38	1.061	243	104	949	3.739	177	1.280	5.072	12	61	311
2015	41	1.374	120	94	1.508	6.421	119	1.289	3.032	7	22	93

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Eylül ayında düzenlenen 261 adet yatırım teşvik belgesinin 130 adedi Bölgesel, 130 adedi Genel, 1 adedi Büyük Ölçekli mahiyete sahiptir. Yatırım teşvik belgelerinde öngörülen toplam 4,2 milyar TL’lik sabit yatırım tutarının 1,7 milyar TL’si Bölgesel, 2,4 milyar TL’si Genel, 56 milyon TL’si Büyük Ölçekli mahiyetteki yatırımlara aittir (Tablo 2.57).

Tablo 2.57: Yatırım Teşvik Belgelerinin Belge Türlerine Göre Dağılımı

	BÖLGESEL			BÜYÜK ÖLÇEKLİ			GENEL			STRATEJİK YATIRIMLAR		
	Belge Adeti	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adeti	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adeti	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)	Belge Adeti	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
2013	199	2.712	8.837	0	0	0	134	2.001	2.631	1	164	250
2014	195	1.895	7.435	0	0	0	136	1.456	1.930	0	0	0
2015	130	1.689	6.020	1	56	100	130	2.447	3.546	0	0	0

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

2015 yılı Ocak-Eylül döneminde, öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 65,8 milyar TL olan toplam 3.294 adet Yatırım Teşvik Belgesi düzenlenmiştir. Düzenlenen belgelerde 101.378 kişilik istihdam öngörülmektedir.

Tablo 2.58: 2015 Yılı Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Genel Karakteristikleri

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (milyon TL)			Öngörülen İstihdam (Kişi)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2013	179	3.437	3.616	9.093	47.326	56.419	8.625	126.247	134.872
2014	190	2.800	2.990	8.404	35.674	44.079	8.485	89.711	98.196
2015	173	3.121	3.294	30.781	34.974	65.755	6.874	94.504	101.378

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Tablo 2.58’de görüleceği üzere; Ocak-Eylül döneminde düzenlenen 3.294 adet Yatırım Teşvik Belgesinin 3.121 adedi yerli firmalar, 173 adedi yabancı sermayeli firmalar tarafından alınmıştır. Yerli firmalar için düzenlenen belgelerde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 35 milyar TL olurken, yabancı sermayeli firmalar için düzenlenen belgelerde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 30,8 milyar TL’dir.

2015 yılının Ocak-Eylül döneminde verilen teşvik belgelerinin 1.082 adedi I. Bölgede, 642 adedi II. Bölgede, 479 adedi III. Bölgede, 354 adedi IV. Bölgede, 352 adedi V. Bölgede, 377 adedi VI. Bölgede ve 8 adedi ise Muhtelif Bölgelerdedir (Tablo 2.59).

Tablo 2.59: Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgelere Göre Dağılımı

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
I. Bölge	1.306	1.085	1.082	20.337	15.996	13.585
II. Bölge	604	504	642	10.285	7.618	10.975
III. Bölge	499	437	479	7.684	7.715	4.619
IV. Bölge	392	337	354	7.447	4.306	6.933
V. Bölge	352	276	352	3.243	3.858	3.966
VI. Bölge	441	338	377	5.524	3.466	3.585
Muhtelif Bölgeler*	22	13	8	1.899	1.120	24.092
Toplam	3.616	2.990	3.294	56.419	44.079	65.755

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Teşvik belgelerinde öngörülen toplam sabit yatırım tutarının ise 13,6 milyar TL'si I. Bölgede, 11 milyar TL'si II. Bölgede, 4,6 milyar TL'si III. Bölgede, 6,9 milyar TL'si IV. Bölgede, 4 milyar TL'si V. Bölgede, 1,6 milyar TL'si VI. Bölgede ve 24,1 milyar TL'si ise Muhtelif Bölgelerdedir.

Tablo 2.60: Ocak-Eylül Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı

	Belge Adedi			Öngörülen Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
I. Bölge	%36	%36	%33	%36	%36	%21
II. Bölge	%17	%17	%19	%18	%17	%17
III. Bölge	%14	%15	%15	%14	%17	%7
IV. Bölge	%11	%11	%11	%13	%10	%10
V. Bölge	%10	%9	%11	%6	%9	%6
VI. Bölge	%12	%11	%11	%10	%8	%2
Muhtelif Bölgeler*	%0,6	%1	%0,2	%3	%3	%37
Toplam	%100	%100	%100	%100	%100	%100

* Birden fazla ili kapsayan yatırımlar

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

20 Haziran 2012 tarihinden Eylül 2015 sonuna kadar 14.629 adet Yatırım Teşvik Belgesi düzenlenmiştir. Düzenlenen Yatırım Teşvik Belgelerinin 13.816 adedi yerli firmalar, 813 adedi de yabancı sermayeli firmalar tarafından alınmıştır. Bu dönemde yerli firmalara düzenlenen belgelerde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı 206,3 milyar TL olurken, yabancı sermayeli firmalara düzenlenen belgelerde öngörülen toplam sabit yatırım tutarı ise 63,3 milyar TL'dir.

Tablo 2.61: Yatırım Teşvik Belgelerinin Karşılaştırılması

	Yabancı Sermaye	Yerli Sermaye	Toplam
Belge Adedi	813	13.816	14.629
Sabit Yatırım (milyon TL)	63.289	206.256	269.545
İstihdam	47.797	489.321	537.118

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Tablo 2.63'te bu dönemde düzenlenen Yatırım Teşvik Belgesi adedinin I. Bölge %35, II. Bölge %17, III. Bölge %15, IV. Bölge %11, V. Bölge %10, VI. Bölge %12 ve Muhtelif Bölgeler %0,4 pay aldığı görülebilir. Öngörülen sabit yatırım tutarı dikkate alındığında ise I. Bölgenin payının %35, II. Bölgenin payının %17, III. Bölgenin payının %12, IV. Bölgenin payının %10, V. Bölgenin payının %6, VI. Bölgenin payının %6 ve Muhtelif Bölgelerin payının %14 olduğu görülmektedir.

Tablo 2.62: Yatırım Teşvik Belgelerinin Bölgesel Bazda Karşılaştırması

	I. Bölge	II. Bölge	III. Bölge	IV. Bölge	V. Bölge	VI. Bölge	Muhtelif Bölgeler	Toplam
Belge Adedi	5.171	2.541	2.166	1.575	1.393	1.724	59	14.629
Sabit Yatırım (Milyon TL)	95.016	44.815	32.017	26.280	16.645	15.578	39.195	269.545
İstihdam	204.609	80.552	62.446	47.981	49.106	89.221	3.203	537.118

*Birden fazla ili kapsayan yatırımlar

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Tablo 2.63: 20 Haziran 2012 –Eylül 2015 Dönemi Yatırım Teşvik Belgelerinin Yüzde Dağılımı

	I. Bölge	II. Bölge	III. Bölge	IV. Bölge	V. Bölge	VI. Bölge	Muhtelif Bölgeler	Toplam
% Belge Adedi	%35	%17	%15	%11	%10	%12	%0,4	%100
% Sabit Yatırım (Milyon TL)	%35	%17	%12	%10	%6	%6	%14	%100
% İstihdam	%38	%15	%12	%9	%9	%17	%0,6	%100

*Birden fazla ili kapsayan yatırımlar

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

20 Haziran 2012 tarihinden Eylül 2015 sonuna kadar düzenlenen 14.629 adet teşvik belgesinin 9.178 adedi Komple Yeni Yatırım, 4.048 adedi Tevsi ve 1.403 adedi Modernizasyon, Entegrasyon vb. diğer mahiyetteki yatırımlara aittir. Bu dönemde öngörülen 269,5 milyar TL'lik toplam sabit yatırım tutarının 191,5 milyar TL'si Komple Yeni Yatırım, 57,6 milyar TL'si ise Tevsi Yatırım'dır.

Tablo 2.64: Yatırım Teşvik Belgelerinin Mahiyetlerine Göre Dönemsel Karşılaştırması

	Komple Yeni Yatırım	Tevsi	Diğer	Toplam
Belge Adedi	9.178	4.048	1.403	14.629
Sabit Yatırım (TL)	191.476	57.584	20.485	269.545
İstihdam	408.559	107.662	20.897	537.118

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

20 Haziran 2012 tarihinden Eylül 2015 sonuna kadar düzenlenen 14.629 adet yatırım teşvik belgesinin 8.267 adedi Bölgesel, 55 adedi Büyük Ölçekli, 6.285 adedi Genel ve 22 adedi ise Stratejik mahiyete sahiptir. Yatırım teşvik belgelerinde öngörülen toplam 269,5 milyar TL'lik sabit yatırım tutarının 111,6 milyar TL'si Bölgesel, 47,4 milyar TL'si Büyük Ölçekli, 89,7 milyar TL'si Genel iken 20,9 milyar TL'si Stratejik mahiyetteki yatırımlara aittir (Tablo 2.65)

Tablo 2.65: Yatırım Teşvik Belgelerinin Türlerine Göre Dönemsel Karşılaştırması

	Bölgesel	Büyük Ölçekli	Genel	Stratejik	Toplam
Belge Adedi	8.267	55	6.285	22	14.629
Sabit Yatırım (Milyon TL)	111.609	47.382	89.663	20.892	269.545
İstihdam	399.009	13.406	120.907	3.796	537.118

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

Son olarak, Tablo 2.66'da 20 Haziran 2012 tarihinden Eylül 2015 sonuna kadar düzenlenen yatırım teşvik belgelerinde öngörülen 269,5 milyar TL'lik toplam sabit yatırım tutarının 82,3 milyar TL'si Enerji, 70,3 milyar TL'si Hizmetler, 103,3 milyar TL'si İmalat, 13,6 milyar TL'si Madencilik sektörleri olduğu görülebilir.

Tablo 2.66: Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı

Sektörler	Belge Adedi	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
Enerji	1.087	82.299	11.581
Hizmetler	4.525	70.314	233.087
İmalat	8.306	103.288	270.045
Madencilik	711	13.644	22.405
Toplam	14.629	269.545	537.118

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Yatırım Teşvik Belgeleri

2015 yılı itibariyle düzenlenen yatırım teşvik belgeleri *Ağrı'da* toplam 10 adet (Enerji: 1 adet, 4 milyon TL ve 4 istihdam; Hizmetler: 5 adet, 21 milyon TL ve 110 istihdam; İmalat: 3 adet, 7 milyon TL ve 42 istihdam; Tarım: 1 adet, 4 milyon TL ve 25 istihdam), toplamda 36 milyon TL sabit sermaye yatırımı ve bu doğrultuda istihdam 181 personel istihdam edilmesi planlanmıştır. *Ardahan'da* 2015 için böyle bir girişim bulunmazken; *Iğdır'da* toplam 5 adet (Enerji: 1 adet, 6 milyon TL ve 77 istihdam; İmalat: 4 adet, 8 milyon TL ve 80 istihdam), toplam 14 milyon TL sabit sermaye yatırımı ve 157 personel istihdam edilmesi planlanmıştır. *Kars'ta* toplam 9 adet (Hizmetler: 7 adet, 69 milyon TL ve 102 istihdam; İmalat: 2 adet, 2 milyon TL ve 95 istihdam), 71 milyon TL sabit yatırım ve 197 personel istihdam edilmesi öngörülmüştür.

2.2.1. Organize Sanayi Bölgeleri ve Küçük Sanayi Siteleri

Bölge illerindeki organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerindeki alanlar düzensiz planlama dolayısıyla atıl kalmıştır. Bununla birlikte bölgede yaşanan elektrik kesintileri, su, kanalizasyon ve doğalgaz altyapısındaki yetersizlikler dolayısıyla firmalar özellikle kış aylarında üretimde sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Güvenlik hizmetlerinin yetersiz olması, OSB ve KSS sınırları içerisinde sağlık merkezi, banka, toplantı salonu, market vb. sosyal hizmetlerin bulunmaması da yeni işletmelerin bölgeye yatırım yapmalarının önündeki en önemli engelleri teşkil etmektedir. Bu çerçevede, doğalgaz (Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars OSB'leri), kanalizasyon (Ardahan ve Iğdır KSS'leri), su (Ardahan ve Iğdır OSB'leri, Iğdır ve Kars KSS'leri), elektrik, güvenlik ve özellikle kış mevsiminde yaşanan ulaşım sıkıntıları (Ağrı OSB, Ardahan, Iğdır, Eleşkirt, Patnos ve Doğubayazıt KSS'leri), çevre düzenlemesi (bütün bölge OSB ve KSS'leri) eksiklikleri giderilerek yatırımların sayısı ve ölçeği artırılabilir.

Küçük ölçekli işletmelerin yenilikçi uygulamalar ile ivme kazanabileceği bilinci yaygınlaştırılacaktır. Ayrıca, mali destek programlarında merkez ilçelerdeki organize sanayi bölgelerinde dışa bağımlılığı azaltacak şekilde özellikle tarımsal ürünler, yapı (inşaat – izolasyon) malzemeleri, maden ürünleri (ponza, perlit, silis, tuz, obsidiyen vb.), tekstil ürünleri imalatı alanlarında yenilikçi uygulamalar içeren girişimler ve araştırma-geliştirme faaliyetleri desteklenecektir.

Aynı şekilde, kırsal kesimin nispeten daha yoğunlukta olduğu doğu illerinin tarımsal katma değer bakımından ülke düzeyinde söz sahibi olamaması dikkat çekmektedir. İstihdamın önemli bir kısmının tarım sektöründe yer aldığı TRA2 Bölgesi'nin ülkedeki tarımsal katma değer %1,79'unu karşılaması, özellikle hayvancılık bölgesi olarak kabul edilen yörede bulunmasına rağmen; üretim, pazarlama, örgütlenme vb. yapısal sorunların halen devam ettiğini göstermektedir. TRA2 Bölgesi, sanayi bakımından sağladığı katma değer ile 26 Düzey II Bölgesi içerisinde son sıradadır. Bölge illerinde kurulan organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinin son yıllarda faaliyete geçmiş olması, bölgede istihdama katkı sağlamıştır. Bununla birlikte refah düzeyinin yavaş artışı, başta göç olmak üzere sosyal sorunların devam etmesi, iklim koşulları ve hammadde yetersizlikleri nedeniyle dezavantajlı durumda bulunan bölgede sanayi sektörünün yeterince gelişmemesine etken olmuştur (SERKA 2014: 28-29).

TRA2 Bölgesi, sanayinin genel olarak gelişmediği bir bölgedir. Sanayide istihdam oranı (%13,7; 2011) Türkiye ortalamalarının (%27,5) çok altındadır. İşyeri sayısı ve istihdam rakamlarına göre gıda ürünleri ve içecek sanayi, imalat sanayinin diğer alt kollarından daha yüksek oranlara sahiptir. Ayrıca, bölgedeki mevcut imalat sanayi tesislerinin istihdam kapasiteleri çok düşüktür (işyeri başına istihdam oranı 3,6; 2002) ve bazı tesisler çeşitli nedenlerle faaliyet gösterememektedir. Sanayinin gelişmesi için önemli bir potansiyel oluşturan Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve küçük sanayi siteleri (KSS) bakımından Bölge, Türkiye ortalamasının çok gerisindedir

Tablo 2.67: TRA2 Bölgesi Organize Sanayi Bölgeleri

Kuruluş Yılı	Ağrı 1991	Ardahan 1999	Iğdır 1999	Kars 1976	Kars Besi 2006
OSB'nin Büyüklüğü(Hektar)	100	52	200	206	188
Toplam Sanayi Parsel Sayısı	115		105	88	
Tahsis Edilen Sanayi Parsel Sayısı	9		22	87	

Kaynak: (T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı OSB Bilgi Sitesi, <http://osbbs.osbuk.org.tr>, 20 Ekim 2015'te erişildi).

1991 yılında kuruluş kararı alınan 100 hektarlık Ağrı OSB'nin inşaatı devam etmektedir. 200 hektarlık Iğdır OSB'nin 1. Kısmı olan 67 hektarlık alan ve 52 hektarlık Ardahan OSB ihale aşamasındadır.

Tablo 2.68: Ağrı OSB Genel Bilgiler

Kuruluş Yılı	1991
Alan Büyüklüğü (hektar)	100
Parsel Sayısı	58 (1. ETAP) + 57 (2. ETAP)
Tahsisli Parsel Sayısı	9 (1. ETAP)
Doluluk Oranı (%)	15,5 (1. ETAP)
En Yakın Şehir Merkezine Uzaklık	Ağrı: 18 km
En Yakın Havaalanına Uzaklık	Ağrı: 22 km (Ağrı Havalimanı)
En Yakın İstasyona Uzaklık	Erzurum: 180 km
En Yakın Limanlara Uzaklık	Hopa: 400 km, Trabzon: 480 km
En Yakın Sınır Kapılarına Uzaklık	Gürbulak:110 km, Dilucu:180 km, Türkgözü:390 km

Kaynak: (SERKA 2013: 52); (OSB Bilgi Sitesi 2015, <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx>, 25 Ekim 2015'te erişildi).

Ağrı OSB, Ağrı-Doğubayazıt karayolunun 18. km'sinde yer almaktadır. OSB'nin kuruluş kararı 1991 yılında alınmış olmasına rağmen yer konusunda yaşanan sıkıntılar nedeniyle 1995 yılında OSB'nin yerine karar verilebilmiştir. İki etap halinde düzenlenen OSB'nin 58 parselden oluşan 1. etabının altyapı inşaatı 2010 yılında tamamlanmıştır. 57 parselden oluşacak olan 2. etap için çalışmalar henüz başlamamıştır.

OSB'nin halen proje ve inşaat durumunda olan bölümleri bulunmaktadır. Sanayi bölgesinde yer alan işletmelerin faaliyet durumlarına ilişkin özet tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 2.69: Ağrı OSB'de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu

Tahsis Yapılan Firma Sayısı	4
Üretimdeki Firma Sayısı	1
Kapalı Firma Sayısı	1
Proje Safhasındaki Firma Sayısı	-
İnşaat Halindeki Firma Sayısı	2

Kaynak: SERKA 2013: 53

Ağrı OSB’de parsel tahsisine 2010 yılı sonunda başlanmıştır ve bugüne kadar 4 firmaya 9 adet parsel bedelsiz olarak tahsis edilmiştir. Parsel büyüklükleri 4.000 m² ile 10.000 m² arasında değişmektedir. Ayrıca bölgenin ileride gelişmesi göz önüne alınarak 26,5 hektar alan gelişme bölgesi olarak planlanmış ve rezervde bekletilmektedir. Parsel tahsisi gerçekleştirilen 4 firmadan 2 tanesi üretime geçmiş olup (bitümlü asfalt plenti tesisi faal) peynir üretim tesisinde üretim durmuş, 2 tanesi ise inşaat safhasındadır. Parsel tahsisi yapılan firmalara ilişkin bilgiler aşağıdaki gibidir (Elyıldırım vd. 2013: 54-55):

Tablo 2.70: Ağrı OSB’de Üretim Yapan Firmaların Faaliyet Alanları

Faaliyet Alanı	Firma Sayısı
Bitümlü Asfalt Plenti Tesisi (faal)	1
Süt Ürünleri İşleme Tesisi (üretimi durdu)	1
Dondurma Fabrikası (inşaat)	1
Doğal Kaynak Suyu Dolum Tesisi (inşaat)	1

Kaynak: SERKA 2013: 54

- 104 Ada 5 nolu (2 adet) sanayi parseli –toplam 11.908,72 m² - 10.07.2007 tarih ve 221 nolu müteşebbis heyet kararı ile Gizmor İçecek San. Tic. Ltd. Şti firmasına ‘Doğal Kaynak Suyu Dolum Tesisi’ kurulması için bedelsiz tahsis edilmiştir.
- 103 ada 6 nolu (5 adet) parsel –toplam 22.007,24 m² - 21.02.2008 tarih ve 237 nolu müteşebbis heyet kararı ile Nes-Ce İnşaat San. Tic. Ltd. Şti. firmasına ‘Bitümlü Asfalt Plenti Tesisi’ kurulması amacıyla bedelsiz olarak tahsis yapılmıştır.
- 113 Ada 2 nolu (1 adet) sanayi parseli-toplam 4.232,00 m² - 14.07.2008 tarih ve 247 nolu müteşebbis heyet kararı ile Begüm Gıda Enerji San. Tic. Ltd. Şti. firmasına ‘Süt Ürünleri İşleme Tesisi’ kurulması amacıyla bedelsiz tahsis edilmiştir.
- 113 ada 1 nolu parsel (1 adet) sanayi parseli-toplam 4.110,94 m² - 14.07.2008 tarih ve 246 nolu müteşebbis heyet kararı ile Sümer Gıda San. Tic. Ltd. Şti. firmasına ‘Dondurma Fabrikası’ kurulması amacıyla tahsis edilmiştir.

Ağrı (İl Merkezi) Küçük Sanayi Sitesi: Ağrı Merkezde 312 işyeri bulunan 1 adet Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur. İl Merkezinde kurulu bulunan Küçük Sanayi Sitesi

1997 yılında faaliyete başlamıştır. Her bir İş yerinde ortalama olarak 1-2 kişi istihdam etmektedir. 2012 yılı itibariyle 300 dolu iş yeri, 12 adet boş iş yeri mevcut olup doluluk oranı %96'dır.

Doğubayazıt Küçük Sanayi Sitesi: Doğubayazıt Küçük Sanayi Sitesi 1991 yılında kurulmuştur. Toplam 100 işyeri kapasiteye sahip olan sanayinin doluluk oranı %100'dür.

Eleşkirt Küçük Sanayi Sitesi: 2009 yılında faaliyete geçen ve toplam 50 işyeri kapasitesine sahip olan KSS'nin yaklaşık %60'ı doludur.

Patnos Küçük Sanayi Sitesi: 2006 yılında faaliyete geçen ve 90 işyeri kapasitesine sahip olan Patnos KSS'nin tamamı doludur.

Diyadin Küçük Sanayi Sitesi: 1998 yılı yatırım programına alınan ve 2003 yılında bitirilmesi planlanan Diyadin KSS henüz tamamlanarak faaliyete geçememiştir. Altyapı ve üstyapı işleri büyük ölçüde bitmesine rağmen üyeler ve inşaatı yapan firma arasındaki anlaşmazlık nedeniyle ilerleme sağlanamamaktadır.

Tutak Küçük Sanayi Sitesi: 50 işyeri kapasiteli olarak yapılması planlanan Tutak KSS şu anda ihale aşamasında olup yatırım programına göre 2015 yılında bitirilmesi planlanmaktadır.

Tablo 2.71: Ardahan OSB genel bilgiler

Kuruluş Yılı	2011
Alan Büyüklüğü (hektar)	51,4
Parsel Sayısı	34
Tahsisli Parsel Sayısı	11
En Yakın Şehir Merkezine Uzaklık	Ardahan: 6 km
En Yakın Havaalanına Uzaklık	Kars: 90 km (Kars Havalimanı)
En Yakın İstasyona Uzaklık	Kars: 100 km
En Yakın Limanlara Uzaklık	Hopa: 187 km, Trabzon: 350 km
En Yakın Sınır Kapılarına Uzaklık	Türkgözü:90 km, Dilucu:300 km, Gürbulak:300 km

Kaynak: (SERKA 2013: 37); (OSB Bilgi Sitesi 2015, <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx>, 25 Ekim 2015'te erişildi).

Ardahan OSB, Eski Hanak yolunun 7. km'sinde yer almaktadır. 2011 yılında kurulmuş olan OSB'nin altyapı çalışmaları ancak 2012 yılında tamamlanmış ve faaliyete açılmıştır. OSB'nin kuruluş döneminden günümüze 10'un üzerinde parsel tahsisi yapılmıştır ve hâlihazırda tahsis işlemleri devam etmektedir.

OSB'de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu: Ardahan OSB'de hâlihazırda bir firma üretim yapmaktadır. Tahsis döneminin inşaat sezonunun durduğu kış aylarına denk gelmesi firmaların faaliyetlerine başlamak için yazı beklmelerine sebep olmuştur.

Merkez Küçük Sanayi Sitesi: Ardahan Merkez'de 132 işyeri kapasitesinde 1 adet Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur. İl Merkezinde Kurulu bulunan İş yerlerinde ortalama olarak 1-2 kişi istihdam edilmektedir. 2012 yılı itibariyle 101 dolu iş yeri sayısı, 31 adet boş iş yeri mevcut olup doluluk oranı %77'dir.

Göle Küçük Sanayi Sitesi: Göle KSS, henüz proje aşamasında bir çalışmadır. 2011 yatırım programında "54 işyeri, altyapı" olarak yer almış, fakat mimari projelerin Bakanlık tarafından eksik görülmesi nedeniyle iade edilerek çalışmalara başlanamamıştır (Elyıldırım vd. 2013: 38).

Tablo 2.72: Iğdır OSB Genel Bilgiler

Kuruluş Yılı	1999
Alan Büyüklüğü (hektar)	200
Parsel Sayısı	22 (1. ETAP) 83 (2. ETAP)
Tahsisli Parsel Sayısı	22 (1. ETAP) -
Doluluk Oranı (%)	90,9 (1. ETAP) -
En Yakın Şehir Merkezine Uzaklık	Iğdır: 24 km, Tuzluca: 14 km
En Yakın Havaalanına Uzaklık	Iğdır: 17 km (Iğdır Havalimanı)
En Yakın İstasyona Uzaklık	Kars: 145 km
En Yakın Limanlara Uzaklık	Hopa: 380 km, Trabzon: 560 km
En Yakın Sınır Kapılarına Uzaklık	Türkgozü:260 km, Dilucu: 110 km, Gürbulak:110 km

Kaynak: (SERKA 2013: 47); (OSB Bilgi Sitesi 2015, <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx>, 25 Ekim 2015'te erişildi).

Iğdır OSB, Iğdır-Kars yolu üzerinde şehir merkezine 24 km, Iğdır Havaalanı'na 12 km uzaklıkta yer almaktadır. 1999 yılında kuruluş çalışmaları başlamış olan OSB'nin 1. Etabının altyapısı 2011 yılında tamamlanmıştır. İki etap halinde planlanan OSB'nin 1. etabındaki tüm parsellerin (22 parsel) tahsisi yapılmıştır. 83 parselden

oluşan 2. etabın altyapı inşaatı ise 2013 yılı kamu yatırım programında yer almış olup, ihalesinin yapılması suretiyle faaliyetler başlayacaktır.

OSB’de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu: OSB’de inşaatı bitmiş toplam 11 tesis bulunmaktadır. Bunlardan tablo 2.33’te yer alan altı tanesi halihazırda faal olup, meyve konsantresi, yem imalatı (2 firma), yapı kimyasalları ve plastik ürünler üreten tesisler çeşitli nedenlerle şu an üretim yapamamaktadır.

Tablo 2.73: Iğdır OSB’de Yer Alan Faal İşletmelerin Durumu

Faaliyet Alanı	Firma Sayısı
Mermer	1
Bims Üretimi	1
Süt Ürünleri Üretimi	1
Isı Yalıtım Malzemeleri Üretimi	1
Metal Çöp Konteynırı ve Galvaniz Kaplama	1
Andezit Kaplama	1

Kaynak: SERKA 2013: 48

Iğdır OSB’de bazı firmalar aktif olarak faaliyet göstermemektedir. Bunun en önemli nedeni tesislerin yeni kurulması, firma sahibi aile içindeki sorunlar ve ekonomik kapasite yetersizliğidir. Firmaların istihdam bilgileri de mevsim ve imalat sezonuna göre değişiklikler göstermektedir. Ancak asgari 10 işçi çalıştırma zorunluluğu bulunduğundan aktif firmalarda yaklaşık 50 kişi istihdam edilmektedir.

OSB’de inşaatı devam eden iki fabrika mevcut olup, tesislerin kaba inşaatları tamamlanmıştır. Tesislerden birisi konserve ve hazır meze imalatı gerçekleştirecek olup, Almanya ve Avusturya pazarına ihraç edecektir. Firma sahipleri halihazırda söz konusu pazarda aktif olarak çalışmaktadırlar. Diğer tesis ise gıda üretimi alanında faaliyette bulunacaktır. Bununla birlikte OSB dışında üretim yapan mobilya, tekstil ve temizlik ürünleri imalatlarının OSB içine taşınması beklenmektedir. Mevcut durumda 2. etabın altyapısını bekleyen 22 firma bulunmaktadır. Bu firmaların tekstil, temizlik ürünleri, inşaat malzemeleri, mobilya, ayakkabı imalatı, metal sanayi, plastik ürünler ve gıda alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir (Aydoğdu vd. 2013: 47-50).

Iğdır Küçük Sanayi Sitesi: Iğdır merkezde 317 üyeli 1 adet Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur. İl merkezinde kurulu bulunan Küçük Sanayi Sitesi 1975 yılında

kurulmuştur. Ancak KSS'yi kuran kooperatifin Mahkeme kararı ile 2005 yılında iflasına karar verilmiş ve borçlarına karşılık elindeki gayrimenkulü satılmıştır. Halihazırda bir yönetimi bulunmamaktadır. Üyelerin bir kısmı Ticaret ve Sanayi Odasına, bir kısmı Esnaf ve Sanatkarlar Odasına kayıtlı iken bir kısmı da kayıtsız olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. KSS'de oto tamir ve bakımı dışında mobilya, PVC, alüminyum doğrama, ısıcam atölyeleri, prefabrik konut imalatı, branda tamiri gibi alanlarda faaliyet gösteren işletmeler bulunmaktadır. Ayrıca bazı uluslararası nakliye firmalarına ait TIR garajları da KSS arazisi içerisinde yer almaktadır. KSS'nin yönetim eksikliğinin de etkisiyle ciddi altyapı sorunları bulunmaktadır.

KSS'nin içinde Milli Eğitim Bakanlığına bağlı çıraklık eğitim merkezi yer almakta olup; 2011 yılı itibarıyla 162 usta adayı, 79 çırak adayı eğitim görmüştür. Eğitim altyapısı yeterli olup kursiyerler genellikle kuaför veya berber çıraklarıdır.

Tablo 2.74: Kars OSB genel bilgiler

Kuruluş Yılı	1976
Alan Büyüklüğü (hektar)	206
Parsel Sayısı	88
Tahsisli Parsel Sayısı	83
Doluluk Oranı (%)	93,2
En Yakın Şehir Merkezine Uzaklık	Kars: 10 km
En Yakın Havaalanına Uzaklık	Kars: 6 km (Kars Havalimanı)
En Yakın İstasyona Uzaklık	Kars: 10 km
En Yakın Limanlara Uzaklık	Hopa: 270 km, Trabzon: 500 km
En Yakın Sınır Kapılarına Uzaklık	Türkgözü: 160 km, Dilucu: 220 km, Gürbulak: 220 km

Kaynak: (SERKA 2012: 39);(OSB Bilgi Sitesi 2015, <https://osbbs.sanayi.gov.tr/default.aspx>, 25 Ekim 2015'te erişildi).

Kars OSB, Kars-Erzurum karayolunun 10. km'sinde Kafkas Üniversitesi Paşaçayırı Kampüsü yakınında yer almaktadır. 1976 yılında kurulmuş olan OSB'nin altyapı çalışmaları ancak 2002 yılında tamamlanmış ve faaliyete açılmıştır. Bu arada 1986 yılında OSB içerisindeki 328 dönümlük bir bölüm, Küçük Sanayi Sitesi için ayrılmıştır. Halihazırda OSB ve KSS iç içe geçmiş durumdadır. OSB'nin kuruluş döneminde işletmelere 15-20 dönümlük nispeten büyük parseller tahsis edilmiş olup, 2011 yılında henüz tahsisatı yapılmamış büyük parseller 5-6 dönümlük daha küçük parsellere bölünmüş ve böylece OSB'de daha fazla işletmenin yer alması amaçlanmıştır (Demir vd. 2012: 41-42).

OSB’de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu: OSB’nin halen proje ve inşaat durumunda olan bölümleri bulunmaktadır. Sanayi bölgesinde yer alan işletmelerin faaliyet durumlarına ilişkin özet tablo aşağıdaki gibidir:

Tablo 2.75: Kars OSB’de yer alan işletmelerin faaliyet durumu

Tahsis Yapılan Firma Sayısı	74
Üretimdeki Firma Sayısı	53
Kapalı Firma Sayısı	6
Proje Safhasındaki Firma Sayısı	8
İnşaat Halindeki Firma Sayısı	7

Kaynak: SERKA 2012: 39

88 parsel ayrıl原因an organize sanayi bölgesinin 83 parselinin tahsisi gerçekleştirilmiştir. 5 parsel ise boş durumdadır. Tahsisi gerçekleştirilen 83 parselde ise 74 firmaya yer tahsisi yapılmıştır. Bunlardan 53 firma hâlihazırda üretim yapmaktadır. 6 firma inşaat safhasında, 8 firma proje safhasında ve 7 firma da kapalı durumdadır.

Tablo 2.76: Kars OSB’de üretim yapan firmaların faaliyet alanları

Faaliyet Alanı	Firma Sayısı
Süt ve süt ürünleri	21
Orman ve orman ürünleri	8
Tarım makineleri ve malzemeleri	5
Taş kesme	4
Hazır beton ve kum eleme	3
Diğer (Unlu mamul, et ürünleri, ısı izolasyonu, karo imalatı, temizlik ürünleri, gıda imalatı, karma yem, kağıt havlu-peçete, kilit parke taşı, metal rekor, çevre hizmetleri, TÜVTURK araç muayene istasyonu)	12

Kaynak: SERKA 2012: 40

Üretimde bulunan 53 firmanın 21’i süt ve süt ürünleri imalatı yaparken, 5’i orman ürünleri, 5’i tarım makineleri ve malzemeleri, 4’ü taş kesme, 3 tanesi hazır beton ve kum eleme, 2’si mobilya dekorasyon üzerine, birer firma okul malzemeleri, ekmek, et ürünleri, ısı izolasyon, karo imalatı, temizlik ürünleri, gıda imalatı, karma yem, kağıt havlu-peçete, kilit parke taşı ve metal rekor üzerine imalat yapmaktadır. Kars OSB’de ayrıca çevre hizmetleri ile araç muayene istasyonu olarak faaliyet gösteren birer adet firma bulunmaktadır.

İnşaat safhasında bulunan 6 firmanın 1'i boya, 1'i kereste ve pimapen, 1 tanesi süt ve süt ürünleri, 1'i ambalaj sanayi, 1'i demir imalatı üzerine üretim yapacak olup, bir firma ise elektrik malzemeleri satışı üzerine faaliyet göstermeyi planlamaktadır.

Proje safhasında olan 3 firmanın süt ve süt ürünleri, birer firmanın beton yapı malzemeleri, beton boru imalatı, orman ürünleri, soba plastik imalatı üzerine üretim yapması beklenmektedir. Aynı zamanda İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği'ne tahsis edilen bir süt entegre tesisi ise proje aşamasındadır.

Kars Hayvancılık ve Besi Organize Sanayi Bölgesi: Kars Hayvancılık ve Besi Organize Sanayi Bölgesi, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (mülga Sanayi ve Ticaret Bakanlığı) Küçük Sanatlar ve Sanayi Bölgeleri ve Siteleri Genel Müdürlüğü'nde 179 sicil numarası ile kayıtlı bulunmaktadır. Kurulması düşünülen taşınmaz Kars ili Merkez ilçesi, Kaleiçi Mahallesi Melih Köyü Mevkii üzerinde yapılacak olup, alan 29/01/2004 tarihli ve 5804 Sayılı Kanun'un 5. Maddesi'ne göre hazinece bedelsiz olarak devredilmiştir. Proje sahası, 188 hektarlık bir alandan oluşmaktadır.

Proje fikri ve yaşanan gelişmeler: Kars'ta Hayvancılık ve Besi Organize Sanayi Bölgesi kurma fikri, ilk olarak 1992 yılında dönemin Kars Valisi Sıtkı ASLAN tarafından, 1993 yılında Kars Şeker Fabrikası'nın açılacak olmasından dolayı dile getirilmiştir. Dönemin Valisi Sayın ASLAN, Kars Şeker Fabrikası'nın devreye girmesiyle 51.000 ton yaş küspenin üretileceği ve buna bağlı olarak büyükbaş hayvan besiciliğinin hızla çoğalacağı, şehirle birleşmiş olarak 500 adet düzensiz ahırın kurulacağını öngörmüştür. Bu düzensiz yapılaşmanın çevre kirliliğine yol açacağı endişesiyle ilde bir Besi Organize Sanayi Bölgesi kurulması kararlaştırılmıştır. Kararın ardından çeşitli sebeplerden ötürü 1998 yılına kadar herhangi bir faaliyet gerçekleştirilmemiştir.

1998 yılında yer seçimi komisyonu tarafından Körkuyu tepesi, Turnataşları, Dolaktepe mevkiileri arasında yer alan yaklaşık 200 hektar büyüklüğündeki alan Kars Besi OSB alanı olarak uygun görülmüştür. OSB yönetimi 2004 yılında Kars Besi ve Hayvancılık OSB için tahsis edilen bölgenin mera vasfının kaldırılmasını sağlamıştır.

2006 yılında Kars Belediyesi ÇED raporu çalışmalarına başlamış olup, rapor 2007 yılında Çevre ve Orman Bakanlığı'na onaylanmıştır. Daha sonra jeolojik etüt çalışmaları belirlenemeyen nedenlerden ötürü başlatılmamıştır.

Bu hususlara ek olarak Kars'ta yapılması düşünülen Hayvancılık ve Besi OSB'nin, Bilim, Sanayi ve Teknoloji ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın ortak protokollerine uyumlu olarak yürütülmesi gerektiğinden projenin tarıma dayalı organize sanayi bölgesi olarak değerlendirilmesi gerektiği resmi yazı ile belirtilmiştir.

Yaşanan gelişmeler ve Kars Hayvancılık ve Besi OSB'nin mevcut durumunu ve aksaklıklarını ortaya çıkarmak amacıyla projenin revizesi ve koordinasyonu Mart 2011 tarihinde Serhat Kalkınma Ajansı tarafından üstlenilmiştir. Müteşebbis Heyet yetkilileri ile muhtelif tarihlerde ve yerlerde bir araya gelinmiş, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 2007 yılında belirtilen hususlara ilişkin eksiklikler tamamlanmıştır. Proje yeni formata göre Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi mevzuatına uygun bir şekilde hem süt hem de et üretimini kapsayacak şekilde Ajans tarafından tekrardan hazırlanmıştır.

Gerçekleştirilen görüşmelerin ardından proje Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın onayından geçmiştir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, çeşitli illerde faaliyete geçirilen TDİOSB'ler ile ilgili pilot projelerin uygulama sonuçlarının alınmasına müteakip talebin devam etmesi durumunda projelerin tekrar değerlendirileceğini belirtmiştir. Söz konusu gelişmelerin ardından Kars Valiliği, Bilim, Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü, Gıda, Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü ve Serhat Kalkınma Ajansı'nın girişimleri sonucunda proje kabul edilmiş, 2013 yılı kamu yatırım programında imar planı, fizibilite raporu vb. ön hazırlıklar için kaynak aktarılmasına karar verilmiştir.

Kars (İl Merkezi) Küçük Sanayi Sitesi: Kars Merkezde 408 işyerlik 1 adet Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur. İl merkezinde kurulu bulunan Küçük Sanayi Sitesinin inşaatına 1986 yılında başlanmıştır. 1998 yılında tamamlanmıştır. İşyerinde ortalama olarak 1-2

kişi istihdam etmektedir. 2012 yılı itibariyle 300 dolu iş yeri sayısı, 108 adet boş iş yeri mevcut olup doluluk oranı %78'dir.

Sarıkamış Küçük Sanayi Sitesi: Sarıkamış Küçük Sanayi Sitesi 1983 yılında kurulmuştur. Ortalama 1-2 işçi çalıştıran firmalarda 2012 yılı itibariyle dolu iş yeri sayısı 26, boş iş yeri sayısı ise 28'dir. Sarıkamış Küçük Sanayi Sitesinde hali hazırda 54 işyeri faaliyet göstermektedir.

Kağızman Küçük Sanayi Sitesi: Kağızman Küçük Sanayi Sitesi için T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 6.475.027.50 TL ihale bedeli ile ihalesi tamamlanmış, yer teslimi yapılarak inşaat başlanılmıştır. Sıhhi tesisat ve elektrik projeleri vize edilmiştir. İşin fiziki gerçekleşmesi %41'dir. Kağızman Küçük Sanayi Sitesi'nde 75 işyeri faaliyet gösterecektir.

Selim Küçük Sanayi Sitesi: Selim Küçük Sanayi Sitesi için yer seçim çalışmaları devam etmektedir.

Tablo 2.77'de görüleceği üzere; 2015 yılı Ocak ayı itibariyle Türkiye'de biten toplam 457 Küçük Sanayi Sitesi (KSS) bulunmaktadır. İş yeri sayısı 93.790'dır. TRA2 Bölgesinde dört tanesi inşa halinde olmak üzere toplam 12 adet KSS bulunmaktadır. Bu işyerlerinden 1.463 tanesi kullanıma hazır durumdadır. Yatırım programlarında henüz yer almayan Ağrı Taşlıçay, Ağrı Diyadin ve Kars Selim olmak üzere üç adet KSS projesi daha mevcuttur.

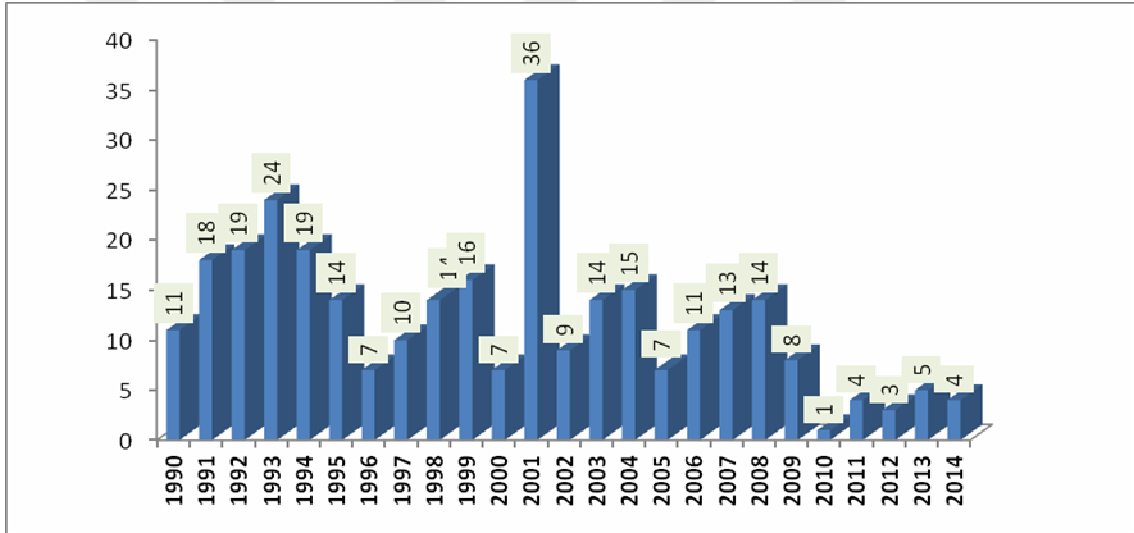
Tablo 2.77: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın Kredi Desteği İle Tamamlanan ve 2015 Yılı Yatırım Programında Yer Alan KSS Projeleri Sayıları

Bölge	2015 Yılı Ocak Biten		2015 Yılı Devam Eden	
	Adet	İşyeri Sayısı	Adet	İşyeri Sayısı
Ağrı	4	552	1	100
Ardahan	1	132	1	54
Iğdır	1	317	-	-
Kars	2	462	1	75
TRA2	8	1.463	3	279
Türkiye	457	93.790	43	4.726

Kaynak: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı KSS Bilgi Sitesi (<http://www.sanayi.gov.tr/ServiceDetails.aspx?dataID=188&catID=305&lng=tr>, 11 Kasım 2015'te erişildi).

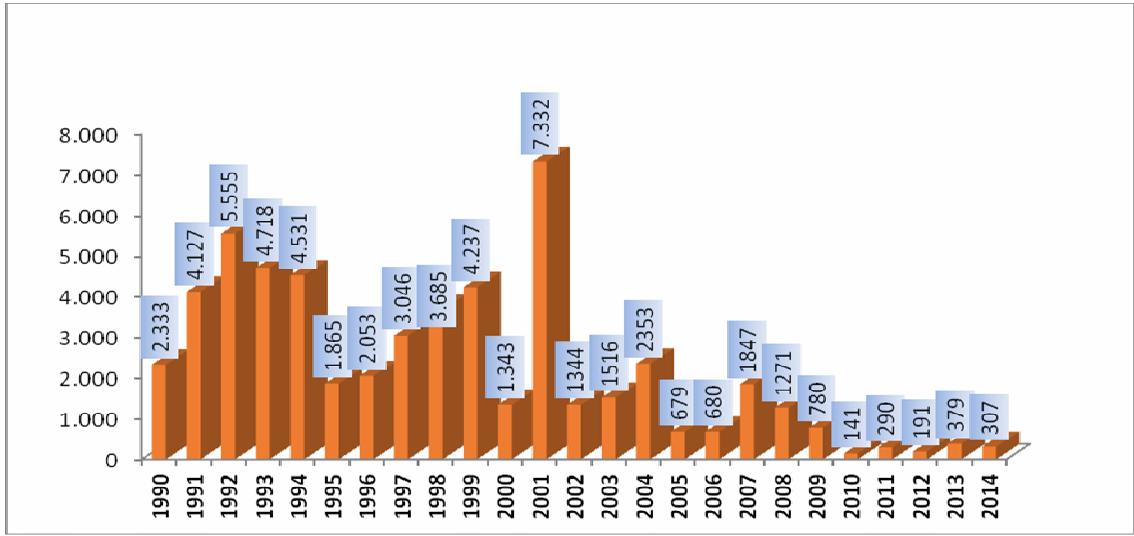
2009’da Kars-Kağızman’da başlayan Yeşil Kağızman KSS (DAP) adlı projenin 2015 yılı sonunda tamamlanması beklenmektedir. 2010 yılında Ardahan-Göle’de başlayan Göle KSS (DAP) adlı projenin 2016 yılında tamamlanması beklenmektedir.

Grafik 2.2’de KSS projelerindeki yıllar itibariyle (1990-2014) değişim görülmektedir. Grafikte 1993’te sayıdaki artış göze çarpmakla birlikte sonraki dönemlerde düşüşler olduğu görülse de 2001 yılında 36 KSS projesi ile en fazla olduğu dikkat çekmektedir. 2010 yılındaki 1 KSS projesi ile en az adet gerçekleştirildiği dönemdir. Grafik 2.3’de ise; Aynı dönem içerisinde işyeri bazındaki değişim görülmektedir.

Grafik 2.2: Yıllara Göre Biten KSS Projeleri (Adet)

Kaynak: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı KSS Bilgi Sitesi (<http://www.sanayi.gov.tr/ServiceDetails.aspx?dataID=188&catID=305&lng=tr>, 11 Kasım 2015’te erişildi).

Grafik 2.3: Yıllara Göre Biten KSS Projeleri (İşyeri)

Kaynak: (T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı KSS Bilgi Sitesi, <http://www.sanayi.gov.tr/ServiceDetails.aspx?dataID=188&catID=305&lng=tr>, 12 Kasım 2015'te erişildi).

2.2.2. Sivil Toplum Kuruluşları

TRA2 Bölgesinde meslek odaları, ticaret ve sanayi odaları, barolar ve üretici birlikleri gibi yaygın mesleki ve ticari örgütler mevcuttur. Valilikler ve kaymakamlıklar bünyesinde faaliyet gösteren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile Köylere Hizmet Götürme Birlikleri gibi kuruluşlar da il ve ilçelerin tamamında mevcuttur. Bununla birlikte, toplumun yönetime katılma ve kararlara etkide bulunma istekliliğini ifade eden sivil toplumun örgütlülüğü bölgede oldukça azdır. Yalnız dernekler açısından bakıldığında bölge, %0,61 olan dernekleşme oranı ile Türkiye ortalamasının (%1,17) altındadır. Iğdır ili %1,04'lük oran ile Türkiye ortalamasına en yakın il iken, Ağrı ili %0,36 oranıyla bölgede en düşük örgütlenme kapasitesine sahip ildir.

Tablo 2.78: Ülke ve Bölgede Dernek Sayıları ve Dernekleşme Oranı

	Dernek Sayısı	Bin Kişiye Düşen Dernek Sayısı	Bölge ve İl Nüfusunun Ülke Nüfusuna Oranı (Binde)	Bölge ve İldeki Derneklerin Ülkedeki Dernekler İçindeki Oranı (Binde)
Ağrı	196	0.36	7.41	2.31
Ardahan	86	0.8	1.49	1.01
Iğdır	190	1.04	2.53	2.24
Kars	223	0.73	4.22	2.62
TRA2	695	0.61	15.7	8.18
Türkiye	84979	1.17	1000	1000

Kaynak: TÜİK, ADNKS Nüfus İstatistikleri; Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernek İstatistikleri; Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars Valilikleri

Aşağıdaki tabloda TRA2 Bölgesindeki Sivil Toplum Kuruluşlarıyla ilgili verilere ulaşılabilir. Bölgedeki kuruluşların sayılarına bakıldığında sayıların azlığı dikkat çekmekle birlikte Iğdır ilindeki vakıfların sayısı göze çarpmaktadır.

Tablo 2.79: TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Verileri

	Odalar	Birlikler	Tarım Kredi Kooperatifleri	Vakıflar	Ticaret Borsaları
Ağrı	3	5	5	4	0
Ardahan	3	4	7	3	0
Iğdır	2	4	5	26	1
Kars	2	5	19	3	1
TRA2	10	18	36	36	2

Kaynak: Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü, TRA2 Bölgesi İlleri Dernekler İl Müdürlükleri

Bölgede sivil inisiyatif ya da sivil örgütlenmenin az olması Bölgede yaşanan yoğun göç olgusuyla açıklanabilir. Kırsal kesimden kent alanlarına yapılan göçler, beraberinde birçok sosyal problem getirmektedir. Kentte yaşamak, her şeyden önce zihinsel ve davranışsal birtakım kalıpları içselleştirmeyi gerektiren bir süreçtir. Bu nedenle yoğun bir göç süreci kentlere kendi kültürel kimliğini veren yapının tahrip olmasına, kentlerin kimliksizliğine ve sahipsizliğine neden olmaktadır. Bu da beraberinde etkili, kentin ve kentlilerin menfaatini koruyan bir “sivil inisiyatifin” oluşmasını engellemektedir. Zira sivil toplum psiko-sosyal sermayeyi gerektiren bir bilinç düzeyi ile ilişkilidir.

TRA2 bölgesinde 30’a yakın oda ve birlik faaliyet göstermektedir. Bölgede İl Dernekler Müdürlükleri’nde kaydı bulunan 620’nin üzerinde dernek mevcuttur. Mevcut

STK'ların sayısının fazlalığına karşın, bunların büyük çoğunluğu kuruluş amaçlarına yönelik faaliyeti bulunmamaktadır.

TRA2 bölgesinde oda ve birlikler en aktif sivil toplum kesimini oluşturmaktadırlar. Avrupa Birliği (AB) fonları ve Sosyal Destek Programı (SODES) gibi proje temelli desteklerden faydalanmak üzere çeşitli konularda proje hazırlayan dernek ve odaların varlığına rağmen, bu dernek ve odaların sayısı genel toplam içinde oldukça düşüktür. Bölgede üniversitelerle işbirliği yapan STK'lar da vardır. Bu işbirlikleri turizm, tarım ve eğitim alanlarında bölgenin beşeri sermayesini güçlendirmeye yönelik ortaklıkları kapsamakla birlikte yeterli düzeyde değildir. Bölgede mevcut STK'lar, genel olarak proje hazırlama konusunda yeterli kapasiteye sahip değildirler (SERKA 2010: 32).

TRA2 Bölgesi'ni oluşturan illerde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının (STK) dağılımına bakıldığında Ağrı'da 247, Kars'ta 252, Iğdır'da 153 ve Ardahan'da 110 adet mevcut olup hem sayılar hem de söz konusu kuruluşların etkinliği bölgedeki örgütlülük bilincinin ve düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. STK'ların büyük çoğunluğunun kurumsal kapasite ve örgütlenme biçimi bakımından zayıf oldukları, altyapı ve gelir kaynaklarının yetersizliği, üye/gönüllülerin profili ve ilgisizliği vb. nedenlerden ötürü düşük kapasitede faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. STK'ların bölgede nitelik ve nicelik olarak daha etkin rol almaları pek çok sorunun çözümünde yerel halkın görüşlerinin çözümlere yansıtılabilmesi ve dolayısıyla daha iyi bir yaşam sunulabilmesi açısından önem arz etmektedir (SERKA 2014: 10).

2.2.3. Yerel Yönetimlerin Kapasiteleri

TRA2 Bölgesinde yerel yönetimlerin kurumsal kapasitelerine bakıldığında il özel idarelerindeki ortak sorunlar; nitelikli personel sayısının yetersizliği, gelirlerinin yetersizliği, iş makinesi parkının eksik ve yaşlı olması sebebiyle bakım-onarım giderlerinin fazlalığı, iş makinelerinden alınan verimin düşük olması, köy hizmetlerinin devralınması neticesinde iş yükünün artması olarak sayılabilir.

TRA2 Bölgesindeki belediyeler de diğer kamu kurum ve kuruluşlarına benzer sorunlara sahiptirler. Özellikle altyapı, ulaşım, çevre alanlarında yetersiz kaldıkları görülmektedir. Belediyelerin yaşadıkları diğer sorunlar; merkezi bütçeden aktarılan payların yeterli olmaması nedeniyle büyük ölçekli yatırım ve projelerin yapılamaması, birikmiş altyapı sorunları nedeniyle altyapı yatırımlarının toplam yatırımlar içinde büyük bir paya sahip olması ve bu nedenle diğer alanlara ayrılan kaynakların altyapı yatırımlarına kaydırılması, bölgedeki olumsuz iklim koşulları nedeniyle verilen hizmetlerde sürekliliğin ve etkinliğin sağlanamaması şeklinde sıralanabilir (SERKA 2010: 32-33).

TRA2 Bölgesinde 4 valilik ve 22 kaymakamlık merkezden yönetimi, 4 il özel idaresi genel sekreterliği, 38 belediye başkanlığı (4'ü il merkez belediyesi, 22'si ilçe belediyesi ve 12 tane de belde belediyesi) ile 1333 muhtarlık da yerel yönetim örgütlenmesini temsil etmektedir. Kamusal hizmetin kaliteli ve sürdürülebilir bir şekilde yerine getirilmesi kurumların kapasiteleri ile doğru orantılıdır. Kamu hizmetinin sunulmasında yaşanan sorunlar personelin nicelik olarak azlığının yanı sıra nitelikli personelin sürekli yer değiştirmesinden kaynaklı olarak da yaşanmaktadır. Serhat Kalkınma Ajansı tarafından 2013 yılında gerçekleştirilen "TRA2 Bölgesinde Yoğun Kamu Göçü" çalışması kapsamında bölge illerinde çalışan kamu personelinin bölgedeki hizmet süreleri, yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri analiz edilmiş olup sonuçlar aşağıda özetlenmektedir;

- Kamu çalışanlarının bölgede kalma süresi ortalama 3.6 yıl olarak tespit edilmiştir. Bu hızlı yer değiştirmenin önüne geçecek tedbirlerin alınması önem arz etmektedir
- Çalışanların en büyük sorunu barınma ihtiyacının karşılanmasıdır.
- Kamu personelinin bölge ortalamasına oranla yüksek gelire sahip olmalarına rağmen sosyal yaşam alanlarının olmaması nedeniyle söz konusu gelir bölge dışına çıkmaktadır. Bu husus bölgede yaşam kalitesini ve memnuniyetini de düşürmektedir.
- Dolayısıyla bu gelirin bölgede tutulmasını sağlayacak alış-veriş merkezi vb. sosyal donatıların yapılması önem arz etmektedir.

- Kamu personelinin bölgeden göçünü tetikleyen önemli hususlardan biri de kişisel gelişimlerini sağlayacak sosyal, kültürel etkinlik ve mekânların çok sınırlı sayıda olmasıdır.
- Bölgenin uzun ve zorlu kış şartlarına sahip olması, havayolu ulaşım imkânlarının, eğitim, sağlık vb. alanlarda sunulan hizmetlerin yetersiz olması, kamu personelinin bölgede görev yapma sürelerini kısaltan unsurlardır.

Bu çerçevede, kamu hizmetinin kalitesinin artırılması ve sürekliliğinin sağlanması için bölgede görev yapan personelin niteliğinin ve görev süresinin artırılması ve bu kapsamda, kentsel yaşam alanlarında sosyal ve fiziki niteliklerin artırılması önem arz etmektedir (SERKA 2014: 10-11).

2.2.4. Kalkınma Ajansı Destek Programları

Kalkınma Ajanslarının sağlayacakları mali destekler; bölgenin kalkınma sürecinin hızlandırılması ve bölge için kritik öneme sahip faaliyetlerin hayata geçirilmesi amacıyla, yıllık çalışma programında ve başvuru rehberinde açıkça belirtilmek kaydıyla, bölge aktörlerine sağlanan desteklerdir. Mali destekler; doğrudan finansman desteği (küçük ölçekli altyapı, KOBİ ve diğer projeler), faiz desteği ve faizsiz kredi desteği olmak üzere üçe ayrılır. TRA2 Bölgesinde bulunan Serhat Kalkınma Ajansı'nın 2010 yılı bütçesi 18.900.000 TL'dir. Bu bütçenin 12.000.000 TL'sinin ajansın destek faaliyetlerinde kullanılması planlanmaktadır. Ajans faaliyetlerine bağlı olarak bu rakamların önümüzdeki dönemde artması beklenmektedir (SERKA 2010: 146).

Bölgede kadınların istihdam oranı her yaş grubu ve eğitim seviyesi için erkeklerden düşüktür. Ayrıca, bölge kadın istihdam oranları bakımından Türkiye ortalamasının altındadır. Bu çerçevede, bölgenin kadın girişimciliğini teşvik politikalarından daha etkin yararlanması ve kadınların aktif ekonomik hayata daha etkin katılımı sağlanacaktır. Ajans mali destek programlarında kadın girişimciliğine yönelik önceliklere yer verilecektir (SERKA 2014: 59).

Küçük ölçekli işletmelerin yenilikçi uygulamalar ile ivme kazanabileceği bilinci yaygınlaştırılacaktır. Ayrıca, mali destek programlarında merkez ilçelerdeki organize sanayi bölgelerinde dışa bağımlılığı azaltacak şekilde özellikle tarımsal ürünler, yapı (inşaat – izolasyon) malzemeleri, maden ürünleri (ponza, perlit, silis, tuz, obsidiyen vb.), tekstil ürünleri imalatı alanlarında yenilikçi uygulamalar içeren girişimler ve araştırma-geliştirme faaliyetleri desteklenecektir.

Ajans, plan öncelikleri doğrultusunda geliştireceği destek programları ve yapacağı çalışmalarla bölge planı amaçlarına ulaşılmasını teşvik edecektir. Ajans, destekleyeceği projelerin uygulama sürecinde denetim ve raporlama fonksiyonunun yanı sıra ilgili süreçlerde sorun giderici ve yol gösterici olmakta, doğrudan destek sağladığı projeler ile birlikte TRA2 Bölgesindeki diğer proje ve gelişmelerin hepsini, bu projeleri yürüten kurum ve kuruluşlarla koordinasyon içerisinde takip edecek; kamu kuruluşları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının proje oluşturma ve uygulama ile izleme ve değerlendirme süreçlerine dâhil olacaktır (SERKA 2014: 95).

2.2.5. Bankacılık

Bölge bankacılık sektörü kredi-mevduat ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 2003 yılında %24 iken 2011 yılında %138 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum süreç içerisinde Bölge ekonomisindeki konjonktür ve banka müşterilerinin risk dengesinin değişimini gözler önüne sermektedir. Türkiye genelinde 2011 yılı itibarıyla toplam kredilerin toplam mevduatlara oranının ise %94 olduğu görülmektedir. Bankaların aracılık faaliyetleri etkinlik göstergeleri arasında kabul edilmektedir. Bankaların mevduatın krediye dönüşüm oranını yüksek tutabilmek için yoğun biçimde rekabet etmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. Bölge bankacılık sektöründeki rekabet aracılık fonksiyonunun gelişmesine yardımcı olmakta; sonuçta ildeki üretim, istihdam, büyüme ve refah artışına katkı sağlamaktadır.

Ağrı'daki bankacılık sektörü kredi-mevduat ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 2003 yılında %28 iken 2011

yılında %118 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum süreç içerisinde il ekonomisindeki konjonktür ve banka müşterilerinin risk dengesinin değişimini gözler önüne sermektedir. Türkiye genelinde 2011 yılı itibariyle toplam kredilerin toplam mevduatlara oranının ise %94 olduğu görülmektedir. Bankalar mevduatın krediye dönüşüm oranını yüksek tutabilmek için yoğun biçimde rekabet etmek zorundadırlar. İl bankacılık sektöründeki rekabet aracılık fonksiyonunun gelişmesine yardımcı olmakta; sonuçta ildeki üretim, istihdam, büyüme ve refah artışına katkı sağlamaktadır (Kurğa vd. 2013: 59).

Ardahan bankacılık sektörü kredi-mevduat ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 2003 yılında %17,5 iken 2011 yılında %143 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum süreç içerisinde il ekonomisindeki konjonktür ve banka müşterilerinin risk dengesinin değişimini gözler önüne sermektedir. Türkiye genelinde 2011 yılı itibariyle toplam kredilerin toplam mevduatlara oranının ise %94 olduğu görülmektedir. Bankaların aracılık faaliyetlerinin etkinlik göstergeleri arasında kabul edilmektedir. Bankaların mevduatın krediye dönüşüm oranını yüksek tutabilmek için yoğun biçimde rekabet etmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. İl bankacılık sektöründeki rekabet aracılık fonksiyonunun gelişmesine yardımcı olmakta; sonuçta ildeki üretim, istihdam, büyüme ve refah artışına katkı sağlamaktadır (Elyıldırım vd. 2013: 42).

Banka kredileri açısından Iğdır ilinin bankacılık verileri incelendiğinde; 2011 yılı itibariyle ilde 467 milyon TL civarında kredi kullanıldığı, ilde kullanılan toplam kredilerin %15,5'inin ihtisas kredilerinden, %84,5'inin ise ihtisas dışı kredilerden oluştuğu görülmektedir. Toplam krediler içinde ihtisas kredilerinden mesleki kredilerin payı %0,7; tarımın payı %12,6; diğer ihtisas kredilerinin payı ise %2,2'dir. 2011 yılında Iğdır'da kullanılan ihtisas kredileri; Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde kullanılan ihtisas kredilerinin %7,4; ülke genelinde kullanılan ihtisas kredilerinin %0,16'sını oluşturmaktadır. Toplam banka kredileri açısından durum değerlendirildiğinde; ilde kullanılan kredilerin Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin %8,5'ini, ülkenin ise %0,07'sini teşkil ettiği görülmektedir. Ayrıca 2003 yılında ilde kişi başına düşen kredi

miktarı cari fiyatlarla 117 TL iken, 2011 yılı itibariyle kişi başına düşen kredi miktarı 2.475 TL olarak gerçekleşmiştir (Aydoğdu vd. 2013: 52-53).

Kars bankacılık sektörü kredi-mevduat ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 2003 yılında %39 iken 2011 yılında %161 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum süreç içerisinde il ekonomisindeki konjonktür ve banka müşterilerinin risk dengesinin değişimini gözler önüne sermektedir. Türkiye genelinde 2011 yılı itibariyle toplam kredilerin toplam mevduatlara oranının ise %94 olduğu görünmektedir. Bankaların aracılık faaliyetlerinin etkinlik göstergeleri arasında kabul edilmektedir. Bankaların mevduatın krediye dönüşüm oranını yüksek tutabilmek için yoğun biçimde rekabet etmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. İl bankacılık sektöründeki rekabet aracılık fonksiyonunun gelişmesine yardımcı olmakta; sonuçta ildeki üretim, istihdam, büyüme ve refah artışına katkı sağlamaktadır (Demir vd. 2012: 45).

TRA2 Bölgesinde bankacılık sektörü son yıllarda büyüme göstermesine rağmen bölge ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye ulaşamamıştır. Şubeye düşen nüfus, son 5 yılda Türkiye ortalamasına yakın bir iyileşme gösterse de 2013 yılında Türkiye genelinin iki katı seviyesindedir. Bu durum hizmet kalitesini ve finansmana erişim imkânını azaltmaktadır. Banka şube sayısı olarak Ağrı ili öne çıkmakta ancak şube başına düşen kişi sayısında bölgenin ve ülke genelinin gerisinde kalmaktadır (SERKA 2014: 23).

2.2.6. Uluslararası Doğrudan Yatırımlar

2005-2009 döneminde Türkiye'ye toplam 80 milyar ABD Doları doğrudan yatırım girişi gerçekleşmiştir. 30.06.2010 tarihi itibariyle ülke genelinde toplam 24.649 yabancı sermayeli firma var iken TRA2 Bölgesindeki dört ilde toplam 11 adet yabancı sermayeli firma mevcuttur. Bölgedeki yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar neticesinde bölgenin daha fazla uluslararası doğrudan yatırım çekmesi beklenebilir (SERKA 2010: 147).

Tablo 2.80: TRA2 Bölgesindeki Yabancı Sermayeli Firmalar

Firma Adı	İl	Ülke	Sektör
Abcon Oto. Elk. Teks. İnş. Hiz. İşlt. Tar. ve Hay. Tur. Taş. Sıh. Tes. Tic. Ltd. Şti.	Iğdır	İsveç	Toptan ve Perakende Ticaret
Atanco Deri Ür. Tic. Ltd. Şti.	Ağrı	Hollanda	Tekstil Ürünleri İmalatı
Erko İnşaat San. ve Tic. Turizm Ltd. Şti.	Ağrı	Azerbaycan	İnşaat
Gencehan Cihangir Pet. Ür. Gıd. Tur. Oto. Hay. Mad. Orman Mam. ve Sn. T.L.Ş.	Iğdır	İran	Toptan ve Perakende Ticaret
İpekyolu İth. İhr. Nak. San. Tic. Ltd. Şti.	Kars	Azerbaycan	Toptan ve Perakende Ticaret
Kars Çimento San. ve Tic. A.Ş.	Kars	İtalya	Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünlerin İmalatı
Mavi Aras Plastik Gıda İnş. İth. İhr. San. Tic. Ltd. Şti.	Ağrı	İran	Plastik ve Kauçuk Ürünleri İmalatı
Öz Göğce Otelcilik Tur. Mad. Nakl. Tem. Gıd. San. ve Tic. A.Ş.	Iğdır	Almanya	Oteller ve Lokantalar
Sarp Turizm İnş. Pet. San. ve Tic. Ltd. Şti.	Ardahan	Gürcistan	Oteller ve Lokantalar
Solmaz Medikal Konf. Gıda Taş. Ak. Yak. Hayv. İth. ve İhr. San. ve Tic. Ltd. Şti.	Iğdır	İran	Toptan ve Perakende Ticaret
Unit Bio-teknoloji Tarım Hayvancılık ve San. A.Ş.	Iğdır	Lüksemburg	Tarım, Avcılık ve İlgili Hizmet Faaliyetleri

Bölgenin kalkınması için gerekli faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sürekli, güvenilir ve yeterli mali kaynakların sağlanması ile mümkün olabilir. Bu açıdan finansman stratejisinin belirlenmesi, kaynaklarının tespit edilmesi ve uygulayıcı kurum ve kuruluşların kullanımlarına sunulması hayati önem taşımaktadır. Finansman stratejisi, mevcut ulusal veya uluslararası kaynaklarla bölge planı amaçlarına hizmet edecek faaliyetlerin mali boyutu arasında ilişki kurmaktadır. Bölge planının uygulama dönemi olan 2014-2023 döneminde TRA2 Bölgesinde kullanılabilecek başlıca finans kaynakları aşağıda listelenmiştir.

- Kamu Yatırımları,
- Yatırımlarda Devlet Yardımları (Hazine Teşvikleri),
- Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) Destekleri,
- Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Destekleri,
- KOSGEB Destekleri
- Ekonomi Bakanlığı Destekleri,
- İŞKUR Destekleri,
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Destekleri,

- TÜBİTAK Destekleri,
- Uluslararası Doğrudan Yatırımlar,
- AB Destek Programları,
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Destekleri,
- Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES)
- Sosyal Destek Programı (SODES)
- Diğer Finansman Kaynakları

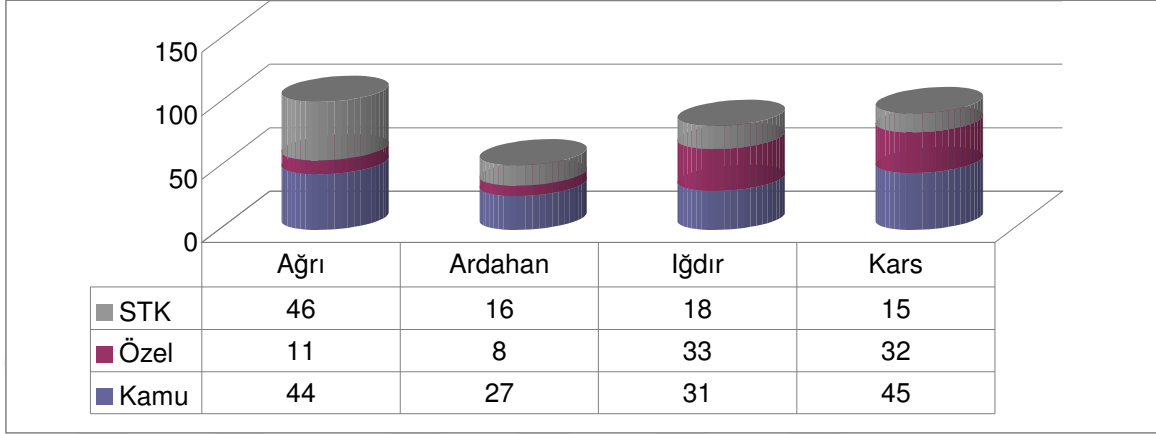
Farklı öncelikleri amaçlayan bu destekler ve programların bazıları altyapı yatırımlarını (Kamu Yatırımları, KÖYDES), bazıları işletmeleri (SERKA, KOSGEB, Ekonomi Bakanlığı, TÜBİTAK, TKDK, İŞKUR), bazıları sosyal projeleri (SODES, AB Programları) bazıları kurumsal kapasitenin arttırılmasını (SERKA, SODES, AB Programları) desteklemektedir (SERKA 2014: 93).

2.3. TRA2 Bölgesi SWOT Analizi

2014-2023 TRA2 Bölgesi Bölge Planı'nın temel dayanaklarından birisi bölgenin güçlü ve zayıf yanları ile karşı karşıya olduğu fırsat ve tehditleri ortaya koyan GZFT Analizidir. TRA2 Bölgesi GZFT Analizinde amaç iç ve dış etkenleri dikkate alarak, hazırlanacak planda bölgenin güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatlar ve bölgenin gelişmesine yönelik tehditlerin dikkate alınmasını amaçlamaktadır.

GZFT Analizinde, 2013 yılı Nisan-Mayıs aylarında 4 ilde düzenlenen il çalıştayları ve Serhat Kalkınma Ajansı 5. Kalkınma Kurulu katılımcılarının katkılarından yararlanılmıştır. İl çalıştayları kamu kurumları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarından, tüm kesimlerin temsil edilmesi prensibi çerçevesinde gönüllü katılım ile gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılara ek olarak bölgedeki 104 kamu kurumu ve sivil toplum kuruluşlarına anket uygulanmıştır. GZFT Analizi tüm bu çalışmalardan elde edilen verilerle yapılmıştır. GZFT Analizi kapsamında yapılan tüm çalışmalarda yer alan toplam 326 katılımcının illere ve sektörlere göre dağılımı gösteren grafik aşağıda yer almaktadır. Çalışmalara katılanların yaklaşık %45'i kamu, %26'sı özel sektör ve

%29'u sivil toplum kuruluşlarını temsil etmektedir. Bu çerçevede, GZFT analizine bölgenin bütün kesimlerinin görüşleri yansıtıldığı söylenebilir (SERKA 2014: 26-28).

Grafik 2.4: GZFT Analizine katılan katılımcıların illere ve sektörlere göre dağılımı

Kaynak: SERKA 2014: 27.

GZFT Analizinin verileri, açık uçlu sorularla elde edilmiştir. Bu sorularla bölgenin atılım yapmasını sağlayacak öncelikli sektörler, sektörlerin gelişmesi için fark yaratacak unsurlar, ilin gelişmesine engel olan önemli sorunlar ve çözüm önerileri hakkındaki görüşlerinin yanı sıra katılımcıların 2023 yılına dair vizyonları edinilmiştir. Bu sorular ışığında yapılan tartışmalarda nitelikli insan kaynağının bölgenin temel sorunu olduğu ve bölgedeki ekonomik gelişimin sağlanabilmesi için öncelikle sosyal kalkınmanın sağlanması gerektiği ortaya çıkmıştır. Sosyal alandaki gelişimin; bölgeye fiziki ulaşımı ve bölgenin bilgiye ulaşımını ifade eden erişilebilirliğinin artması ve bölgenin çevresel değerlerinin gelişimi ile ilişkili olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Bölgenin ekonomik gelişiminin ise bölgedeki işletmelerin rekabet kapasitelerinin artmasına, ihracata dayalı katma değeri yüksek ürünler üretilmesine bağlı olduğu görüşü öne çıkmıştır (SERKA 2014: 29-33).

Bölgenin çok kültürlü yapısının yanında bölge halkının gelişime istekli olması, üniversitelerin varlığı ile eğitilebilir genç nüfus birleştirildiğinde, ekonomik olarak bölgeye özgün tarım ve hayvancılık ile buna bağlı olarak gelişebilecek sanayi işletmelerine nitelikli işgücü sağlayabilecektir. Ayrıca bölgede su, toprak ve yer altı

kaynaklarının varlığı ile bölgenin enerji koridorlarının kavşak noktasında yer alması güçlü yönlerindendir.

Bölge halkının gelir seviyesinin Türkiye ortalamasının çok altında olması, tüm sorunların ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu durum, yerel yönetimlerin yetersiz kalmasına, kamu hizmetlerinin yetersizliğine, bölge içinden özel sektör yatırımlarının ortaya çıkmamasına neden olduğu gibi bölgedeki güvenlik sorunu da bölge halkına yansıyan olumsuz etkilerin yanında dışarıdan gelen kaliteli kamu personelinin sağlıklı hizmet vermesini engellemektedir.

Yatırım teşvik uygulamasında 6. *Bölge* avantajlarını taşıması, yenilenebilir enerji kaynakları potansiyelinin varlığı, Kars-Iğdır-Nahcivan ve Kars-Tiflis-Bakü demiryolu üzerinde bulunması, et ve süt üretiminde ülke ihtiyacının büyük bir kısmını karşılama potansiyeli, marka potansiyeli olan bölgesel ürünler, dört ülke ile sınır komşusu olması sınır ticareti yönünden ve yeni turizm koridorları ve işbirliği potansiyeli bölgenin sayılabilecek fırsatlarındandır. Bölgede etnik kökene dayalı ayrımcılığın artması, komşu ülkelerde politik istikrarsızlığın oluşması, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının derinleşmesi bölge için tehditler barındırmaktadır.

III. BÖLÜM

3. TRA2 BÖLGESİ'NİN KALKINMASINDA SORUNLAR, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

3.1. TRA2 Bölgesi'nin Kalkınmasında Sorunlar

TRA2 Bölgesi'nin ekonomik gelişmişlik açısından Türkiye'nin en geri kalmış bölgelerinden biri olması dolayısıyla, Bölge'de kamu hizmetleri nicelik ve nitelik açısından yetersiz kalmaktadır.

Aynı şekilde, kırsal kesimin daha yoğunlukta olduğu doğu illerinin, tarımsal katma değer bakımından ülke düzeyinde söz sahibi olamaması dikkat çekmektedir. İstihdamın önemli bir kısmının tarım sektöründe yer aldığı TRA2 Bölgesi'nin daha fazlasını üretebilecek kadar tarım alanına sahip olmasına rağmen; ülkedeki tarımsal katma değer $\%1,79$ 'unu karşılaması, ayrıca hayvancılık bölgesi olarak kabul edilen yörede üretim, pazarlama, örgütlenme vb. yapısal sorunların halen devam ettiği gözlenmektedir.

TRA2 Bölgesi, sanayi bakımından sağladığı katma değer ile 26 Düzey II Bölgesi içerisinde son sıradadır. Ayrıca refah düzeyinin yavaş artışı, başta göç olmak üzere sosyal sorunların devam etmesi, iklim koşulları, hammadde ve ulaşım yetersizlikleri nedeniyle dezavantajlı durumda bulunmaktadır.

3.1.1. Tarım Sektöründe Sorunlar

Ülke genelinde ve özellikle TRA2 Bölgesi'nde tarımsal sanayinin gelişmemiş olması tarım sektöründe yaşanan yapısal sorunların; işgücü, toprak, su, sermaye, veri yetersizliği, tarım-çevre ilişkisi ve Ar-Ge eksikliğinden kaynaklandığı bilinmektedir. Bunlar:

- TRA2 Bölgesi'nde tarımda çalışan mevcut işgücünün eğitim seviyesinin yetersiz olması,
- Genç nüfusun tarımsal üretime katılamaması ve genç nüfusun tarımda istihdamını sağlayacak yeterli tedbirlerin alınmamış olması,
- Toprak veri tabanının güncellenmemesi ve arazi kullanım planlarının hazırlanmaması,
- Tarım arazilerinin veraset yoluyla küçük parçalara ayrılmış olması,
- Arazinin atıl bırakılmış olması,
- Tarımın bütününde iyi tarım standartlarının ve uygulamalarının yaygınlaştırılmamış olması,
- Dezavantajlı coğrafyalarda ve nispeten fakir olan TRA2 Bölgesi'nde ekolojik (organik) tarım standartlarının yeterince gelişmemiş olması,
- Tarım arazilerinin yapılandırılmaması ve benzeri nedenlerle korunmasının sağlanamaması,
- Su kaynaklarının etkin yönetilmemesi, daha modern ve verimli sulamanın kullanılmaması,
- Tarımsal kredi sübvansiyonlarının yetersizliği,
- Üretim, ürünü depolama, ürünü işleme konularında gerekli altyapının olmaması ve satış konularında üreticinin tecrübesiz ve örgütsüz olması,
- Güvenli ve ulaşılabilir, tarımsal veri bankasının oluşturulmamış olması,
- TÜİK ve Bakanlıkça toplanan verilerin kontrol, planlama ve denetiminin yetersiz olması,
- Tohumculuğun geliştirilememiş olması, bu bağlamda; tohumculuk faaliyetlerinin sanayi olarak kabul edilmemesi,
- Tarımda Ar-Ge çalışmalarına yeterli önemin verilmemesi nedeniyle tarımın bütçe içindeki payının düşük olması,

- Araştırmalarda devlet-üretici sektör işbirliği yetersizliği,
- Bölgeye has stratejik ürünlerin ithalatına kota konulmamış olması,
- Organize tarım bölgelerinin kurulmamış olması,
- Dondurulmuş gıda sanayi sebzeciliğinde hazır fideye talep artmasına rağmen, fide işletmeciliği henüz sanayi kuruluşu kapsamında sayılmamaktadır.
- Tarımın uzun yıllardır katma değer yaratan üretken ve dinamik bir sektör olarak algılanmamış olması nedeniyle kırsal kesimin gelişememiş olmasına bağlı olarak kentlere olan hızlı ve plansız göç nedeniyle daha üretken olabilecek genç nüfusun bölgede kalması sağlanamamıştır.

3.1.2. Hayvancılık ve Hayvansal Üretimde Sorunlar

TRA2 Bölgesi hayvancılıkta mera alanları açısından (özellikle Ardahan ve Kars illerinde geniş alanlara sahipken) yeterince değerlendirilememiştir. Bölgenin hayvancılık ve hayvansal üretimle ilgili sorunlarına bakıldığında:

- Bölge genelinde hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olarak görülmesine rağmen; istikrarsız bir görüntü arz etmektedir. Bu da bir planlama eksikliğinin olduğunu göstermektedir.
- Yöre şartlarına uygun daha yüksek verimli ırk ıslahı yeterli seviyede değildir.
- Hayvan sağlığı konusunda üreticinin yeterli bilinç düzeyine sahip olmaması, ayrıca; veterinerlik hizmetlerinin gerekli şekilde verilmediği söylenebilir.
- Bölge'nin iklim şartları nedeniyle hayvanların kapalı alanda beslenme süresi daha uzun olduğundan yem maliyetleri nedeniyle üreticinin girdi maliyetleri daha fazla olmaktadır.
- Yetiştirilen hayvanlar yörede tüketilemediğinden daha çok batı illerine canlı hayvan olarak gitmesi nedeniyle ulaşım maliyetleri artmaktadır.
- Üretilen hayvanların pazarlamasında üretici, ciddi sorunlar yaşamaktadır.
- Bölgede üretilen hayvanların bölge dışında daha çok değerlendirilmesi sorunu, TRA2 Bölgesi'nde deri işleme ve işletmelerinin dolayısıyla deri sanayinin gelişmemesine neden olduğu söylenebilir.
- Kişi başına küçükbaş hayvan üretimi yörede 2.1 ile Türkiye geneline göre dört kat daha fazla olmasına rağmen, TRA2 Bölgesi yün ve yünlü mamuller

konusunda önemli bir gelişme (yün işleme, iplik sanayi ve yünlü dokuma gibi) göze çarpmamaktadır.

- Sanayiye dönük hayvansal üretimin gerçekleşmesi için gerekli olan tesisleşme yeterli seviyede değildir.
- Tarım İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre, bölgede kayıt dışı kesim ve süt üretimi yaygındır. Bu durum, Bölge'nin mevcut üretim kapasitesinin belirlenmesini zorlaştırmasının yanı sıra; Bölge için gelir kaybına da neden olmaktadır.

3.1.3. Sanayi Sektöründe Sorunlar

TRA2 Bölgesi'nde sanayi yeterince gelişmemiş ve Türkiye genelindeki sanayileşme hareketinin gerisinde kalmıştır. Bu nedenle sanayi sektörünün hem GSYH içindeki payı hem de istihdama katkısı nispeten düşüktür. Sanayi alanında elde edilen hâsılanın tarım, ticaret, ulaşım, haberleşme ve devlet hizmetlerinden sonra gelmesi, Bölge sanayisinin küçük ve orta ölçekli bir profile sahip olduğunu göstermektedir.

2011 yılı TÜİK verilerine göre, sanayi sektörünün GSKD içerisindeki payı ülke genelinde %27,5 iken TRA2 Bölgesinde %14,0 ile sınırlıdır. Bölge'de büyük ölçekli üretim tesisi sayısı son yıllarda artış göstermesine karşın kısıtlıdır. Aynı şekilde TRA2 Bölgesi'ndeki markalaşma faaliyetleri ülke genelinin oldukça gerisindedir. Bölgeden yapılan marka başvuruları ve tescil sayıları ülke geneline göre çok düşük seviyededir.

Bölge illerinin sanayi altyapısını oluşturan OSB ve KSS'lerinin hepsinde büyük sorunlar bulunmakta olup aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- TRA2 Bölgesi'ndeki OSB'lerin faaliyet açısından doluluk oranı %70 civarındadır. Buna bağlı olarak, hedeflenen üretim kapasitesine ulaşamadığı söylenebilir.
- Atık su arıtma tesisi bulunmamaktadır.
- OSB'de temizlik hizmetleri istenen düzeyde olmayıp, oluşan çöplerin katı atık toplama sistemi düzensiz yapılmaktadır.
- Doğalgaz tesisi kurulmamıştır.

- Iğdır ili hariç OSB'lere ulaşımı sağlayan yollar kötü durumdadır.
- OSB ve KSS'lerin iç yollarının bir kısmı stabilize durumda olup, büyük bir kısmında derin çukurlar bulunmaktadır.
- Olası iş kazalarına karşı sağlık merkezleri yer almamaktadır.
- İdari bina, çıraklık merkezi, kafeterya, garaj, bakım onarım ünitesi gibi sosyal tesislerden yoksundur.
- Bölge'de eğitim seviyesinin yetersizliği girişimciliğin sosyo-kültürel ve ekonomik altyapısını yetersiz kılmaktadır.
- Bölge'de sanayinin sağlıklı gelişebilmesi için gerekli olan plan ve fizibilite raporlarının yetersiz ve güncel olmaması,
- Kurumlar arası koordinasyon eksikliği ve girişimciliğe yönelik ortak politikaların oluşturulamamasının yanı sıra üniversite-sanayi işbirliğinin olmaması ve girişimcilere yönelik teşvikler hakkında bilgi eksikliği de diğer faktörlerdir.

Zaten dezavantajlı bulunan TRA2 Bölgesi'nde dışarıdan yatırımcı gelmediği gibi sosyal karışıklıklar nedeniyle Bölge insanı da kendi bölgesine yatırım yapmaktan imtina etmektedir.

3.1.3.1. Tarımsal Sanayide Sorunlar

Az gelişmiş ülkelerin genel özelliğinde olduğu gibi ülkemizde ve özellikle TRA2 Bölgesi'nde de tarım üretiminin planlı ve örgütlü (kooperatifler vb.) yapılmamış olması tarımsal sanayinin dolayısıyla sanayinin de gelişmemesine neden olmuştur. Bu nedenler:

- Tarımsal sanayinin gelişmemiş olması istihdam sorunlarını ortaya çıkardığı gibi katma değeri yüksek, daha geniş pazarlara ulaşabilen ve çeşitlilik arz eden işlenmiş tarım ürünlerinin geliştirilememesine neden olmuştur.
- Tarımsal sanayinin ülke genelinde ve bölge özelinde gelişmemiş olması tarımsal üretim girdisi olan makine sanayinin de gelişmesini engellemiştir.

- Tarımsal ürünlerin sanayi işletmelerinde işlenememesi sonucu: Ticaret, taşımacılık, pazarlama, reklamcılık, sigortacılık vb. alanların gelişmesini de engellemiştir.
- Tarımsal ürünlerin sanayi işletmelerinde işlenememesi sonucu bir kısım tarımsal ürünlerde (sebze, meyve gibi) mevsimsel fiyat dalgalanmalarına etken olduğu gibi ayrıca; üretilmiş olan yaş sebze ve meyvenin katma değer kaybına neden olmaktadır.
- Tarımsal sanayi ile ilgili yatırım alanlarının teşhisi ve yatırım girişimi konularında, kırsal alanda girişimcilerin bilgilerinin yetersiz olması ve buna bağlı olarak şirketleşme, iş planlaması, fizibilite etüdü, Pazar araştırması, kadrolaşma ve finansal yönetim gibi kavramların yaygın olarak bilinmemesi ve uygulanamaması sayılabilecek önemli sorunlardır.

3.1.4. Ticaret Sektöründe Sorunlar

TRA2 Bölgesi'nde bulunan hemen her ilin bir dış ülkeye sınır kapısı bulunmasına rağmen gerek bu kapılardan yapılan ihracat gerekse ithalat oranı ülke ortalamasının çok altındadır.

- Sanayi ve tarımsal sanayinin var olan potansiyeline rağmen gelişmemiş olması kaliteli markaların oluşturulamamasına neden olmakta, pazarlama ve ulaşım sorunlarıyla birlikte ticareti olumsuz yönde etkilemektedir.
- Bölge genelinde gelir düzeyinin düşüklüğü, sermaye birikimi yetersizliği; sanayinin gelişmemesi, tarım ve hayvancılıkta verimliliğin düşük olması gibi etkenler nedeniyle ticari hayat canlı değildir.
- Bölge illeri için nispeten içe dönük bir yapı arz eden ticaret sektöründe, illerde üretilen mamullerin büyük bir kısmının pazarlandığı yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile sınırlı kalmaktadır.
- TRA2 Bölgesinde her bir ilin en az bir ülke ile sınırı bulunduğundan, Bölge dış ticaret açısından belli bir potansiyele sahip olmasına rağmen; yeterli ve kaliteli üretim yapılamadığından ve bu üretime bağlı dış Pazar oluşturacak organizasyonlar mevcut olmadığından bu dış satım avantajı değerlendirilememektedir.

3.1.5. Sosyal Sorunlar

Coğrafi yapının etkisiyle yerleşim şeklinden kaynaklı; eğitim, kültür ve sosyal yaşamın gelişmemesi ve kapalı toplum yapısının olumsuzlukları:

- Feodal yapıdan kaynaklanan özgür bireyin gelişmesinin engellenmesi, her alanda ilkel ve bağınaz adetlerin toplum yaşamında davranış biçimlerinin neredeyse tek neden olmasının ortaya çıkardığı adaletsizlikler,
- Yine feodal yapıdan dolayı; söz sahibi yapılanmaların kendi menfaatleri için haksızlıklar ve güce dayalı uygulamalar, toplumun baskı altında tutulmasından kaynaklı toplumsal gerilimlerin artması ve eğitilmiş, özgün düşünebilecek özgür bireyin gelişmesinin baskılanmasının toplumda yarattığı sorunlar,
- Ülke geneli ve bölge özeli için kronikleşmiş, araştırmaya dayanmayan plansız ve programsızlık nedeniyle zaten kısıtlı olan kaynakların günlük politik çıkarlar için atıl ve verimsiz yatırımlarla heba edilmiş olması,
- TRA2 Bölgesi mevcut durum analizinde de görüleceği üzere; Bölge gelişmişlik yönüyle ülke genelinin çok altında kalmış olmasından kaynaklı, özellikle genç nüfusun istihdam edilememesi bölgeden nüfus göçüne neden olmaktadır. Bu da aynı zamanda Bölge'nin gelecekte de geri kalacağının ana göstergelerinden biridir.
- Dağınık mezra tipi yerleşimlerin, ulaşım altyapısının yeterli düzeyde olmaması nedeniyle arazi yapısından kaynaklı köy yerleşim birimlerindeki insanların; eğitim, sağlık vb. hizmetlere ulaşmasındaki güçlükler sıralanabilecek önemli sorunlardandır.

3.1.5.1. Eğitim Alanında Sorunlar

TRA2 Bölgesi eğitim altyapısı açısından ülke geneliyle kıyaslandığında ciddi sorunlar olduğu göze çarpmaktadır. Bunlar:

- Kız çocuklarının eğitimden uzak tutulmaları yahut çok kısa sürelerle ve istikrarsız bir şekilde okula gönderilmeleri gelecek nesiller için çok büyük tehlike arz etmektedir.

- TRA2 Bölgesi'nde kişi başına gelir düzeyinin düşük olması nedeniyle aileler isteseler bile çocuklarına gerekli eğitimi alıramamaktadır. Kaldı ki aileler, toplumda eğitime bakışla ilgili yanlış düşünce yapısından dolayı çocuklarının okul çağında çalışarak para kazanmasından yana tavır almaktadırlar. Örneğin mevsimlik işçilik nedeniyle çocuklar aylarca eğitimden uzak tutulmaktadır.
- Bir önceki maddede bahsettiğimiz ilköğretimdeki olumsuzluklar, ortaöğretimdeki başarısızlıkların ana nedeni olmaktadır. Dolayısıyla, üniversiteye giriş sınavlarında TRA2 Bölgesi Türkiye ortalamasının çok altında kalmaktadır.
- Okullardaki fiziki altyapının yetersiz olması,
- İller genelinde birleştirilmiş sınıf sayısının fazla olması,
- Bölgede görev yapan aday öğretmen sayısının çokluğu, bunların hizmet süresinin kısalığı ve özür grubu atamalarının fazlalığı nedeniyle öğretmenlerin yasal süresini doldurduktan sonra (ortalama %70'inin) tayin isteyerek başka illere atanması,
- Kırsal kesimde görev yapan öğretmenlerin barınma, ulaşım gibi sıkıntılarının bulunması, çalışma koşullarının zorluğu, mesleki gelişim fırsatlarının az oluşu, öğretmenleri bölgede tutacak sosyal imkanların sınırlı olması dolayısıyla öğretmenlerde motivasyon eksikliği,
- Öğretmen yetersizliği nedeniyle öğretmensiz kalan okullara görevlendirme ile geçici olarak yüksekokul mezunu kişilerin atanması eğitim ve öğretim kalitesini olumsuz etkilenmesi,
- Okullarda bilişim teknolojisi sınıflarının bulunmaması veya yetersiz olması,
- İlköğretim çağına gelmiş (5–6 yaş) çocuklara yönelik okul öncesi eğitimin yetersiz olması,
- İllerde özel eğitim gerektiren bireyler için Eğitim Uygulama Okulu, İş Eğitim Merkezi ve Zihinsel Engellilerin devam edeceği ilköğretim okullarının yetersiz olması,
- Çocuk ve gençlerin sosyalleşmesini sağlayacak sportif ve kültürel etkinlikler için altyapının yetersiz olması,

- Yaklaşık 40 yıldır bölgede devam eden terör olayları ve yerel yönetimlerin yetersizlikleri, yukarıda sıralanan tüm bu olumsuzlukları direkt yahut dolaylı olarak ortaya çıkarmaktadır.
- Ülke genelinde insanlarımızın eğitime bakış açısı ve eğitimden beklentilerinin yanlış olması, maddi ve manevi gelişmişlik açısından eğitimdeki başarısızlığın en önemli nedenidir.

Genel olarak TRA2 Bölgesine eğitim açısından bakıldığında, ilkokullaşma oranının Türkiye ortalamasında seyrettiği ancak ortaöğretim ve üniversite eğitiminde Türkiye ortalamasının çok gerisinde kaldığı gözlenmiştir. Bunun ana nedenlerinden biri, eğitim alt yapısının yaygınlık kazanmamış olmasıdır. Bu da özellikle kız çocuklarının aleyhine “çoklu dezavantaj” şeklinde yansımaktadır. Bu durum analizlerde de kendini açık bir biçimde göstermektedir.

3.1.5.2. Sağlık Altyapısında Sorunlar

Diğer sosyal göstergelerde olduğu gibi TRA2 Bölgesi sağlık hizmetlerinin sunumu ve erişilmesi hususlarında Türkiye geneline oranla gerilerde kalmaktadır. Bu sorunlar:

- Bin kişiye düşen sağlık personeli bakımından Bölge illerinin tamamı Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır.
- TRA2 illeri Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında bin kişiye düşen uzman hekim sayısı bakımından, Türkiye genelinin üçte biri oranında eksiklik arz etmektedir.
- Bölge’de ulaşım altyapısı yetersizliği (mezra ve köylerde) özellikle doğum ve acil hasta durumlarında sağlık merkezlerine ulaşımlarda hayati sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır.
- Son yıllarda sağlık alanında yapılan çalışmalar ve yatırımlar artış göstermesine rağmen, TRA2 Bölgesi, sağlık göstergeleri bakımından Türkiye ortalamasının oldukça altında kalmaktadır.
- Özellikle dışarıdan gelmiş, Bölge’de hizmet vermekte olan sağlık personelinin can güvenliği sorunları nedeniyle bölgede kalmak istememesi,

- Personel eksikliği, fiziki altyapının yetersiz olması, tüm branşlarda hizmet verecek uzman hekimlerin bulunmaması nedeniyle mevcut sağlık kuruluşları kapasitelerini yeterince kullanamamaktadırlar.

Bu olumsuzlukların sonucu olarak; Bölge illerinde yeterli sağlık hizmeti alamayan vatandaşlar, il dışındaki hastanelere gitmekte veya sevk edilmektedirler.

3.1.6. Kültür ve Turizm’de Altyapı Sorunları

Kavimler göçünde önemli duraklardan biri olan Bölge’de kültür varlıkları oldukça fazla olmakla beraber bu yapıların korunmasında gerekli hassasiyet gösterilmemektedir. Bunlara maddeler halinde bakıldığında:

- Bu kültürel yapıların restorasyon işleri zamanında ve düzenli yapılmamıştır.
- Reklam ve tanıtım organizasyonları yeterli seviyede yapılmadığından kültür potansiyeli değerlendirilememiştir.
- Kültürel, tarihi ve mimari yapılar yörede oldukça fazla olmasına rağmen; tarih ve kültür turizminden elde edilebilecek gelire ulaşamamaktadır.
- TRA2 Bölgesi turizmle ilgili tanıtım, planlama eksikliğinden kaynaklanan; konaklama, rehberlik ve ulaşım konularında yetersizlik göstermektedir.
- Yurtiçi ve yurtdışı turistlerin bölgeye gelmesi konusunda tanıtım faaliyetleri yeterli seviyede değildir.

Genel olarak bakıldığında, temel eksikliğin TRA2 Bölgesi’nin potansiyelini kullanamaması planlama ve hizmet eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

3.2. Değerlendirmeler (Kalkınma Bakanlığı 2014).

Dünyada, yaşam kalitesi ve insan hakları konularında genel bir gelişme yaşandığı söylenebilir. BM İnsani Gelişmişlik Endeksi göstergesine göre, 1980’lerden bu yana hem dünyada hem de Türkiye’de genel bir gelişme eğilimi izlenmekte, yoksulluk da dahil sosyal göstergelerde iyileşme görülmektedir. Ancak, bu gelişmeler

tüm ülkelerde aynı düzeyde gerçekleşmemektedir. Örneğin, Sahra Altı Afrika ülkelerinde gelişmişlik seviyesi özellikle sağlık ve gelir eşitsizliği konularında farklılık göstermekte, kimi ülkelerde gerileme söz konusu olabilmektedir. Dünya genelinde çoğu ülkenin beşeri kaynaklara yatırımı istikrarlı bir şekilde sürdürmesi, eğitim endeksinin de kararlı ve hızlı bir şekilde yükselmesini tetiklemektedir. Ayrıca, 2000’li yıllar, eğitim, sağlık ve gelir endekslerinde genel bir iyileşmenin ve istikrarlı bir seyrin yaşandığı yıllar olmuştur. Ancak, küresel ekonomik ve mali kriz, özellikle 2008 yılından sonra gelir dağılımı ve yoksulluk göstergelerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Gelecekte dünya ölçeğinde gıda ve çevre krizlerinin ortaya çıkması muhtemel görülmektedir. Gıda fiyatlarında 2007-2008 yıllardaki ani yükseliş ekonomik büyüme ve yoksullar üzerinde etkili olmuştur. Hızlı gıda talebi artışı ve arz yönündeki kısıtlar nedeniyle gelecekte daha derin ve kalıcı sorunların ortaya çıkması ön görülmektedir. Diğer taraftan, iklim değişikliği, çevre sorunları ve alternatif kullanımlarla birlikte suyun kıtlasma eğilimi ve toprak kaynaklarının azalması, çevresel sürdürülebilirliğin önemini göstermektedir. Çevre kirliliğinin boyutlarının artması, çevre koruma ve yenileme maliyetlerini yükseltmektedir. Bu çerçevede, etkili ve eşgüdümlü çevre politikalarının hızla uygulamaya konulması ihtiyacı ön plana çıkmaktadır.

Önümüzdeki dönemde kentleşmenin hızlanacağı, kentsel ekonomilerin ve yaşam tarzının dünya genelinde daha da hakim olacağı, Türkiye’de de paralel gelişmelerin izleneceği görülmektedir. Dünyada şehir nüfusu kırsal alan nüfusunu aşmış olup şehirleşme sürecinin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha da hızlanması beklenmektedir. 2011 yılı *BM Şehirleşme Gelişmeleri Revize Raporuna göre*, 2010 yılında 6,9 milyar kişi olan dünya nüfusunun 2050 yılında 9,3 milyar kişiyi aşacağı tahmin edilmektedir. Şehir nüfusunun (kentsel nüfusun payının) ise, bu dönemde 3,6 milyar kişiden (yüzde 52), 6,3 milyar kişiye (yüzde 67) ulaşacağı tahmin edilmektedir. Buna göre, şehir nüfusunun genel nüfus artışını ve kırsal nüfusun bir kısmını emmesi nedeniyle, önümüzdeki on yıldan itibaren kırsal nüfusun dünya genelinde azalmaya başlaması beklenmektedir. Gelişmekte olan ülke şehirleri, nüfus artışının önemli bir bölümünü çekmeye aday görünmektedir. BM tahminlerine göre 2050 yılında Türkiye’nin şehir nüfusunun 80 milyon kişiye ulaşabileceği öngörülmektedir.

Nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin şehirlerde yığılma eğilimi, ekonomik verimliliğin ve rekabet gücünün artmasına katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, önümüzdeki dönemde sürmesi beklenen bu eğilimle, özellikle metropollerde ve bölgesel merkezlerde aşırı nüfus ve sanayi yığılmasına bağlı olarak trafik sıkışıklığı, sosyal sorunlar, çevre kirliliği, artan arsa ve altyapı maliyetleri gibi ekonomik ve sosyal yönden riskler oluşturan, ayrıca; arsa rantı nedeniyle haksız kazanç elde etmeye neden olmaktadır. Ayrıca, bölgelerarası gelişmişlik farkları Türkiye'nin doğu kesimlerindeki şehirlerin yeni iş imkanları oluşturma, verimliliği artırma, sosyal hizmet ve imkân sunma konularındaki kısıtlarıyla yakından ilişkilidir. Bu bölgelerde yerel dinamikleri yönlendirecek politikalarla şehirlerin geliştirilmesi, aynı zamanda bölgesel farkları azaltma konusunda önemli bir potansiyele sahiptir.

OECD (2010) raporuna göre ülkeler, giderek artan rekabet baskısına ilave olarak küresel krizin getirdiği olumsuzluklara yanıt olarak etkinlik, gelişmişlik farklarının azaltılması ve çevrenin korunması amaçları arasında tamamlayıcılık ilişkilerine odaklanmaktadır. Bölgelerin rekabet gücünün artırılmasına yönelik içsel dinamikleri harekete geçirici politikalar, hem gelişmişlik farklarının azaltılmasında hem de büyüme amaçlarına ulaşılmasında giderek daha fazla ağırlık kazanmaktadır.

Bu çerçevede, önceden sorunlu bölgelere odaklanarak yukarıdan aşağıya, hemen tamamen merkezi yönetim yardım ve yatırımlarıyla uygulanan bölgesel politikalar; giderek ülke genelini kapsayacak şekilde yaygınlaşmakta; yerel ve bölgesel düzeyde paydaşlara daha fazla yetki, sorumluluk ve teşebbüs fırsatı veren çok katmanlı yönetim mekanizmaları oluşturmakta; yerel öncelikleri daha fazla dikkate alan, sektörler ve müdahaleler arasında etkili koordinasyon imkanı sağlayan program temelli yaklaşımı ön plana çıkarmaktadır.

Bölgeler arası gelişmişlik farklarına ülkeler; coğrafi koşullarına, büyüklüklerine, idari ve siyasi yapılarına ve gelişmişlik düzeylerine göre farklı politikalarla yaklaşmaktadır. Almanya ve İtalya gibi bazı ülkeler, bölgesel politikada bölgesel farklara odaklanırken, Japonya ve Finlandiya gibi bazı ülkeler, diğer politikalar yanında düşük gelirli yörelere destek sağlamakta, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan gibi nispeten

küçük ülkeler ise özellikle büyümeye odaklanmaktadır. Bu farklılıkların yanında, bölgeler arası eşitsizlik yanında bölge içi farklar, kırsal-kent ayrımı ve kırsal-kent ilişkileri, yapısal güçlük içinde bulunan alanlar (eski endüstri bölgeleri, kırsal yerleşimler, yoksulluk alanları gibi) bölgesel politikanın temel faaliyet alanları olmaya devam etmektedir.

Bölgesel politika araçları, çeşitlenme eğilimi göstermektedir. Bölgesel yardım ve teşviklerden, işgücünün niteliğinin ve becerilerin geliştirilmesi, bilgiye ve ağ altyapılarına erişimin kolaylaştırılması gibi iş ortamını iyileştirmeye yönelik desteklere doğru geçiş görülmektedir. Bu kapsamda, kümeleşme ve bölgesel yenilik sistemleri yaklaşımlarına olan ilgi artmıştır. Geleneksel ulaştırma ve sanayi altyapısının geliştirilmesine yönelik destekler de yeni teknolojilerin ve yaklaşımların gelişmesiyle (bilim parkları, teknoloji merkezleri gibi) birlikte sürdürülmektedir.

OECD ülkeleri, bölgesel politikanın yönetiminde farklı mekanizmalar kullanmaktadır. Bu farklılıkla birlikte, ülkeler genel olarak yatay ve dikey koordinasyon sağlama amacını gütmektedir. Merkezi yönetim, yatay koordinasyon mekanizmalarıyla sektörler ve bölgeler arasında eşgüdümü sağlamaya, bölgeler ve sektörler için politika çerçevesi oluşturmaya yönelmektedir. Dikey koordinasyon, bölgelerin gelişmesinde kurumların ve süreçlerin ulusal, bölgesel ve yerel düzeyler arasında ahenkli işleyişini anlatmakta; farklı düzeylerdeki bilgi, kapasite, mali kaynak, yetki ve sorumlulukların tamamlayıcılık ilişkilerinin kurulmasına odaklanmaktadır.

Türkiye’de Bölgesel gelişmenin sağlanması ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, özellikle 1960’tan sonraki Planlı Dönemde kalkınma politikaları içindeki önemini korumuştur. Bu dönemde bölge planlama pratikleri özellikle az gelişmiş yörelerin veya belirli sorun ve kısıt arz eden bölgelerin kalkınmasına yönelik olarak yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Kalkınmada öncelikli yöre (KÖY) politikaları, görece az gelişmiş bölgelere daha avantajlı yatırım teşvikleri, çalışanların ücretlerini nispi olarak iyileştiren uygulamalar, avantajlı mesleki ve tarımsal kredi destekleri gibi uygulamaları kapsayacak şekilde hayata geçirilmiştir. Organize sanayi bölgeleri (OSB) ve küçük sanayi siteleri (KSS) uygulamaları ise, hem büyük kentlerde hem Anadolu

kentlerinde uygun koşul ve yararlanıcıların örgütlenmesiyle sanayi altyapısının oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

2000’li yılların başına kadar bu araçlarla uygulanan bölgesel gelişme politikaları bir arada değerlendirildiğinde, bu politikaların bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılmasında yeterince etkili olmadığı söylenebilir. 2000’li yıllara kadar kurumsal kapasite ve finansmanla desteklenerek önemli ölçüde uygulamaya aktarılabilen tek bölgesel kalkınma projesi GAP olmuştur. Bunun dışındaki büyük ölçekli bölgesel kalkınma projeleri, bölge düzeyinde yeterli kurumsal kapasitenin bulunmaması ve yeterli mali kaynaklarla desteklenmemesi nedeniyle kapsamlı bir şekilde uygulanma şansı bulamamıştır. KÖY politikaları kapsamında sağlanan destek ve avantajlar, potansiyelini yerel girişimciler ve bunların işbirlikleriyle harekete geçirebilen Denizli ve Gaziantep gibi bazı illerde etkili olurken; özel yatırımlar diğer KÖY illerinde uyarılamamış, KÖY kapsamında sağlanan imkanlar beşeri ve kurumsal kapasite geliştirici tedbirlerle bütünleştirilememiştir. OSB ve KSS altyapısının geliştirilmesi ise çoğu Anadolu kentinde sanayinin planlı bir şekilde gelişmesini desteklemiştir. Sonuç olarak, 2000’li yıllara kadar genel olarak bölgelerarası gelir farkları artış göstermiştir.

2000’li yıllarda ise, Türkiye'nin yakaladığı hızlı ekonomik büyümenin nimetlerinden tüm bölgeler yeterince pay alamamış, bölgeler arası ve kır-kent arası gelişmişlik farkları, gelir farklarındaki nispi azalışa rağmen, önemini korumuştur. Bu nedenle düşük gelirli bölgeler ve kırsal alanlar ulusal kalkınma sürecinde yer almalarını sağlayacak, onları yüksek gelirli bölgelerle benzer yaşam standartlarına erdirtirecek ve ülkenin ortalama gelişmişlik seviyesine yaklaştıracak özel politikalara ve daha etkili desteğe ihtiyaç duymaktadır.

Hızlı büyümenin devam ettirilmesi, şehirlerin ve bölgelerin, toplamda ise ülkemizin rekabet gücünün artırılmasına bağlıdır. Teknolojik ilerleme sağlanması, verimlilik ve istihdam düzeyinin artırılması da önemli oranda şehirlerin ve içinde bulundukları bölgelerin performansı ile yakından ilgilidir. Bu bakış açısıyla istihdam ve gelir düzeyinin yükseltilmesi, yaşam kalitesinin geliştirilmesi yönünde tüm bölgelerin kaynak ve potansiyellerinin, öncelikle bölgedeki kişi ve kurumlar tarafından harekete

geçirilmesi ve daha etkin bir şekilde değerlendirilmesi esastır. Bölgelerin öncelikle şehirleri vasıtasıyla gelişme sürecini hızlandırabilmeleri ve sübvansiyonlara asgari düzeyde ihtiyaç duyan güçlü bir üretim yapısıyla kendi ayakları üzerinde durabilmeleri, Türkiye'nin etkili bir dünya devleti haline gelmesi açısından önem taşımaktadır.

Bölgesel ve yerel ekonomiler arasındaki rekabet ve tamamlayıcılık ilişkileri Türkiye'nin rekabet gücünü tetikleyebildiği ölçüde, ülke düzeyinde daha hızlı büyüme sağlanabilecektir. Bu kapsamda ülke içinde bölgelerin daha erişilebilir kılınması, insan ve mal hareketliliğinin kolaylaştırılması, üretimin ve dolayısıyla yerleşme sisteminin coğrafyada daha rekabetçi ve etkin bir şekilde örgütlenmesi, bilgi ve iletişim altyapısının güçlendirilmesi bölgesel gelişmenin önemli unsurları arasında yer almaktadır.

Diğer yandan, özellikle şehirlerde toplumsal ayrışmayı azaltarak sosyal uyumu güçlendiren politikalar hem dezavantajlı kesimlerin yaşam koşullarını iyileştirme hem de etkin kullanılmayan kaynaklardan en iyi şekilde yararlanarak, kapsayıcı kalkınmayı fiilen hayata geçirme bakımından önem arz etmektedir. Bölgesel gelişme yaklaşımı, bireylerin hak ve yükümlülüklerini gerçekleştirebileceği, fırsat eşitliğinden ve temel hizmetlerden ülke genelinde yararlanabileceği sağlıklı, güvenli ve huzurlu bir ortamın oluşturulması ve sürekli kılınması konularında, ülke genelinde uygulanan politikaları tamamlayıcı ilave imkanlar sunmaktadır.

Ulusal ve bölgesel düzeyde kalkınma hedeflerine ulaşılmasında yerleşim sisteminin etkinleştirilmesi ve yerleşimler arası ilişkilerin güçlendirilmesi önemlidir. Yerleşimler, nüfusu 14 milyonu aşan İstanbul'dan, köy ve bağlısı küçük yerleşimlere kadar çeşitlenmektedir. Bölgeler ise kaynakları, potansiyelleri bakımından farklılaşmakta, ekonomi içindeki payları, sosyo-ekonomik yapıları çeşitlilik göstermektedir. Bölgesel politika aracılığıyla metropollerin, büyüme odaklarının, bölgesel çekim merkezlerinin, öncelikli gelişme bölgeleri ile kırsal alanların mevcut durumlarının ve baskın karakterinin tespit edilmesi, temel eğilimlerden nasıl etkilenebileceğinin öngörülmesi, birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya çıkarılması, bu

tespit ve öngörülere göre yerleşim ve bölge temelli politikaların belirlenmesi Türkiye'nin kalkınma çabalarına önemli katkılar sunacaktır.

Bu kapsamda, en önemli hususlardan biri, şehirleşme sürecinin büyüme ve kalkınma hedeflerine uygun şekilde yönlendirilmesidir. Diğer taraftan, sermaye fazlasının yüksek, spekülative kâr güdüsüyle gayrimenkul sektörleri ile türev araçlarına yönelmesi, buna bağlı oluşan suni fiyat artışları, hem mahalli idarelerin finansman sorunlarına hem ülke ölçeğinde finansal krizlere neden olabilmektedir. Bu durumda ekonomik ve sosyal sonuçları yönünden yönetilmesi gereken önemli risk faktörleri içermektedir.

Bölgelerin gelişmesi ve Türkiye'nin mekânsal organizasyonundaki uzun vadeli değişim, sektörel politikalar ve bunların tasarlanma ve uygulanma şekliyle çok yakından ilişkilidir. Ülke geneli için geçerli sektörel politikalar farklı bölgelerde veya şehirlerde farklı sonuçlar doğurabilmekte, ülkenin ekonomik ve beşeri coğrafyasının değişiminde doğrudan etkili olabilmektedir. Eğitim, işgücü ve istihdam, tarım, sanayi ve teknoloji, turizm, KOBİ ve girişimcilik, ulaştırma ve çevre gibi temel sektörel politikalar bölgesel gelişme amaçlarının gerçekleştirilmesinde önemli etkiye sahiptir.

Bu çerçevede şekillenen bölgesel gelişme yaklaşımı, “çok sektörlü” ve “çok katmanlı” bir nitelik taşımaktadır. “Çok sektörlülük”, bölgesel gelişmenin hemen hemen tüm sektörlerle ilgili olmasını, ulusal kalkınma çabalarında olduğu gibi kalkınmanın gerektirdiği sektörel müdahalelerin uygun karışımının belirli bir yerleşme veya bölge özelinde eş zamanlı, uyumlu tasarlanması ve uygulanmasını ifade etmektedir. Buna ilave olarak, bütün ülkenin kalkınma ve rekabet gücü düşünüldüğünde bu ahengin bütün bölgeler bakımından sağlanması gerekmektedir. Bölgesel gelişme, bu niteliğiyle, mikro düzeyde farklı sektörel politikaların mekân ve yerleşme özelliklerine has bir biçimde uyumlu yürütülmesini, makro düzeyde ise ülke genelinde kalkınmada etkinliğin üst düzeye çıkarılmasını sağlayan önemli bir yapısal politika alanıdır. Dolayısıyla, gerek merkezi, gerekse bölgesel ve yerel düzeyde politika geliştirme ve uygulamada sektörler arası etkileşim ve koordinasyon, sadece ilgili bölgenin kalkındırılması için değil, aynı zamanda ülke kalkınmasının güçlenmesi açısından da yüksek öneme haizdir.

Bu yaklaşımla, temel kaynak olarak alınan Onuncu Kalkınma Planı ve buna ilişkin programların yanında, ilgili kurum ve kuruluşlarca hazırlanarak uygulamaya konulan önemli strateji belgeleri incelenerek değerlendirmeye alınmıştır. Bundan sonra geliştirilecek diğer politika belgelerinin hazırlık sürecinde de, bölgesel gelişme politikasının ve sektörel politikaların, bölgelerin gelişmesindeki muhtemel etkisinin değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Politika belirlenmesinde uyum sağlanması daha etkili politika tercihi yapılmasını, uygulamada koordinasyonun güçlendirilmesi, istenen sonuçların alınmasını kolaylaştıracaktır.

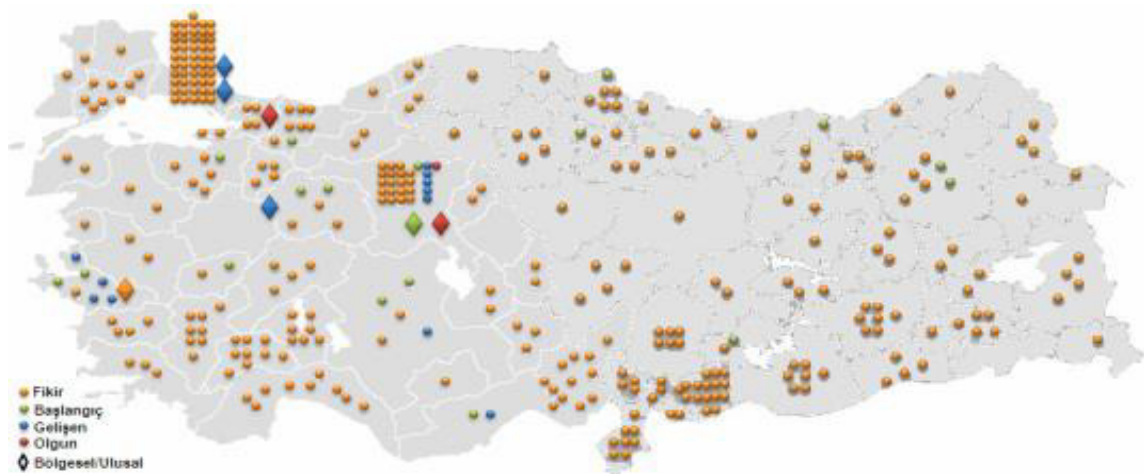
Türkiye’de tarımdan sanayi ve hizmetlere bir geçiş yaşanmaktadır. 1995-2011 dönemi boyunca tüm düzey-2 bölgelerinde GSYH ve GSKD içinde tarımın payı azalırken, sanayi ve hizmetler sektörlerinin payı genel olarak artmıştır. GSKD, bölgelerin imalat sanayi sektörel çeşitliliği gelir durumu ve üretim yapısıyla paralellik arz etmektedir. Az sektörlü bir yapı sergileyen bölgelerde tarım ve hammaddeye bağlı düşük teknoloji üreten alanları yığılırken, sektörel çeşitliliğin yüksek olduğu bölgelerde, geleneksel sektörlerle birlikte yüksek teknoloji sektörlerinde yığılmıştır.

2013 yılı sonu Kasım ayı itibarıyla ülkemizde 270 adet OSB bulunmakta ve bu OSB’ler imar planlarına göre toplam 78.437 hektar büyüklüğünde bir alanda hizmet vermektedir. 2003 yılına kadar 70 adet OSB mevcut iken 2003-2013 yılları arasında ise 200 adet OSB projesi daha tamamlanmıştır. Mevcut OSB’lerin 70.641 adet işyeri kapasitesinin 55.750 adetinin tahsis yapılmıştır. Bu işyerlerinde toplam 1.318.906 kişi istihdam edilmektedir. OSB’lerin doluluk oranı %70 düzeyindedir. Ayrıca “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkındaki” 2012/3305 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yatırımların organize sanayi bölgesinde (OSB) gerçekleştirilmesi halinde bir alt bölge desteğinden yararlanılabileceği kararı alınmıştır.

Ülkemizde bölgesel ve sektörel politikaların bir uygulama aracı olarak kümeleşme yaklaşımı önemini giderek arttırmıştır. Buna paralel olarak kümeleşme destekleri ulusal ve bölgesel strateji dokümanlarının da bir parçası haline gelmiştir. Kümeleşme alanında başta Ekonomi Bakanlığı’nın Uluslararası Rekabetçiliğin Geliştirilmesinin Desteklenmesi Programı, Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın

Kümelenme Destek Programı ve Kalkınma Ajansları'nın kümelere yönelik mali ve teknik destek programları ile güdümlü projeleri kapsamında destekler sağlanmaktadır. Kalkınma Bakanlığı tarafından kümeleşme politikalarının ve destek uygulamalarının koordinasyonunu sağlamak üzere “Kümelenme Yönetişim Modeli” hazırlanmıştır. Bu model ile farklı kurum ve kuruluşlar tarafından uygulanacak program ve projelerde kurumlar arası uygulama birliği temin edilmekte, merkezi ve bölgesel düzeyde ortak bir dil konuşulması sağlanmaktadır. Modelin amacı kamu kurumları tarafından kümelere verilecek destekler için kurumlar arası işbölümünü belirlemek değil; farklı kurumlar arasında işbirliğinin esaslarını tesis etmektedir.

Ekonomi Bakanlığının Kalkınma Ajansları ile işbirliği halinde hazırlanmış olduğu Türkiye Küme ve Potansiyel Küme Haritasına göre (Harita 3.1) Türkiye’de tespit edilen 35 kümenin 18 tanesi başlangıç, 14 tanesi gelişen ve 3 tanesi de olgunluk aşamasındadır. Buna ilave olarak, 321 adet henüz fikir aşamasında olan potansiyel küme olduğu tespit edilmiştir. 35 kümenin kesişen öncelikleri ulusal stratejilerle uyumlu olarak yenilik, uluslararasılaşma ve ihracat olarak tespit edilmiştir. Ülkemiz sanayisinin rekabet edebilirliğini ve verimliliğini artıracak yüksek teknolojili ürünlerin üretildiği ve ulusal düzeyde önemi haiz kümelerin desteklenmesi amacıyla 2012 yılında yayımlanan Kümelenme Destek Programı Yönetmeliği doğrultusunda Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2013 yılı Ekim ayı itibarıyla Kümelenme Hibe Destek Programı için teklif çağrısı yayımlanmıştır.

Harita 3.1: Küme ve Potansiyel Kümeler

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı 2012.

Türkiye’de kümelerin tespiti ve gelişimlerinin, destek programlarına da girdi temin edecek şekilde, daha detaylı analizlerle sürekli takip edilmesi amacıyla merkezi ve bölgesel düzeyde kurumsal kapasitenin geliştirilmesine devam edilmektedir. Mali desteklerden faydalanan kümelerin güncel bilgilerinin tutulduğu, farklı kurumların erişimine açık olan ve küme desteklerine ilişkin uygulama ve gelişmelerin ilgili kurumlar tarafından takip edilmesine ve kümelerin zaman içerisinde gelişimini mukayese yapmaya imkân verecek bir veri tabanına olan ihtiyaç devam etmektedir.

Türkiye’de 2000’li yılları ortalarından bu yana Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri dikkate değer düzeyde hızlanmıştır. Nitekim Türkiye genelinde 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren patent, marka, faydalı model ve endüstriyel tasarım başvuru sayısında hızlı bir artış yaşanmaktadır. 2000-2012 zaman aralığında patent başvuruları 320’den 3543’e, marka başvuru sayısı 21.156’dan 97.311’e, faydalı model başvuruları 453’ten 3725’e ve endüstriyel tasarım başvuru sayısı 2.194’ten 7.864’e yükselmiştir. Bununla birlikte patent, marka, faydalı model ve endüstriyel tasarım başvuruları metropol kentlerde yoğunlaşmış, her üç patent veya marka başvurusundan yaklaşık ikisi ülkemizin en büyük metropollerinde (İstanbul, Ankara, İzmir) gerçekleşmiştir. Coğrafi işaret tescil sayısı bakımından da 2000’li yılları başından günümüze düzenli bir artış yaşanmıştır. Coğrafi işaret tescil sayılarının ülke geneline yaklaşık olarak homojen dağıldığını söylemek mümkündür. 2012 yılı sonu itibari ile toplamda 173’e ulaşan tescilli coğrafi işaret sayısının %83’ü 2000 yılı ve sonrasına aittir.

Ar-Ge, yenilik ve girişimcilik konusunda gelişmiş bölgeler ve metropoller öncü rol oynamakta, yeni sanayi merkezleri bu konulardaki kapasitelerini geliştirmekte, düşük gelirli bölgeler ise durağan bir görüntü sergilemektedir. Ulusal ve bölgesel rekabet gücü için Ar-Ge, yenilik ve girişimciliğin tüm bölgelere yayılması gerekmektedir.

Planlı dönemin başından beri, ülkemizdeki kırsal alan yerleşim deseni, kırsal kalkınmanın önündeki en önemli engellerden biri olarak kabul edilmiştir. Kırsal yerleşim deseninin; küçük, dağınık ve parçalı yerleşim birimlerinden oluşması kırsal kalkınma politikalarının etkin bir şekilde hayata geçirilmesini sınırlamıştır. Bu nedenle,

kırsal kesimde öncelikle mekân sorunu tanımlanarak, yerleşimlerin belirli bir düzen içinde işlevlendirilmesi temel politika olarak benimsenmelidir.

Gerek tarımdaki yapısal dönüşüm gerekse kırdan kente göç nedeniyle ekonomik ve demografik açıdan kalkınma için gerekli rasyonel ölçekten uzaklaşan kırsal yerleşimlerin artışı nedeniyle topyekûn kırsal kalkınma yavaşlamakta ve faaliyetlerin etkinliği azalmaktadır. Bu nedenle, ülkemizde kırsal kalkınmayı hızlandırmak üzere nispeten yeterli nüfus ve ekonomi ölçeğine sahip yerleşimlerin gelişimlerinin programlı bir şekilde desteklenmesi ve bu yerleşimlerin etki alanındaki civar yerleşimler için birer hizmet merkezi haline getirilmesi, amaçlanmalıdır. Ya da yerleşime açık olmayan, çevre yerleşimlere merkez olabilecek hizmet merkezleri kurulmalıdır.

Türkiye’de kırsal yerleşim yeri olarak 2012 yılı sonu itibarıyla; 1.977 belde, 34.340 köy ve yaklaşık 47 bin köy başlısı bulunmaktadır.

Türkiye’de Demografik yapı, eğitim, sağlık, istihdam, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, mali kapasite, erişilebilirlik ile yaşam kalitesi olmak üzere 8 alt kategoride, çoğunluğu 2009-2010 yıllarına ait 61 değişken kullanılarak hazırlanan 2011 yılı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) çalışmasına göre ülkemizdeki Düzey 2 bölgeleri gelişmişlik düzeyleri açısından dört kademede ele alınmaktadır. TRA2 Bölgesi dördüncü kademede (düşük gelir düzeyi) yer almaktadır. Kişi başına GSKD Türkiye ortalamasının %50’sinden düşük bölgeler grubundadır.

TRA2 Bölgesi Uluslararası Doğrudan Yatırımların düşük olduğu bölgelerden biridir. UDY’nin bölgeler bazında dağılımı oldukça heterojendir. 1954-2013 (Mayıs) döneminde toplam şirket sayısı dikkate alındığında İstanbul tek başına UDY’nin %59’una ev sahipliği yapmaktadır. UDY’nin en çok yer aldığı 10 il haricinde kalan illerde bu oran toplamda ancak %7 olabilmektedir. UDY, metropoller ile bunların etki alanındaki civar illerinde ve turizm sektörünün ekonomide sürükleyici olduğu Antalya, Aydın ve Muğla illerinde yoğunlaşmıştır. Buna karşın Gümüşhane, Bayburt, Bingöl, Bitlis ve Siirt illerinde UDY hiç yer almamaktadır. UDY’nin yer seçimi konusundaki temel eğilim de mevcut duruma paralel şekillenmektedir. Zira 2012 yılında İstanbul’da

kurulan uluslararası sermayeli şirket sayısının toplam içindeki payı %70 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de Sürdürülebilir tarımsal üretimi sağlamak ve verimliliği artırmak amacıyla, yörelerin iklim koşulları, toprak yapısı ve topoğrafik özellikleri ile yönetilebilir olma boyutları dikkate alınarak 30 adet tarım havzası belirlenmiştir. Bu havzalarda temel olarak uygun ürün desenleri belirlenerek tarımsal desteklemelerin daha etkin kullanımı sağlanmakta ve biyolojik çeşitlilik, toprak ve su kaynaklarının tahribi engellenmektedir.

TRA2 Bölgesi’ndeki tarım havzaları, *Büyük Ağrı Havzasında*: Ağrı ilinden Doğubayazıt ilçesi, Iğdır ilinden Aralık, Karakoyunlu, Merkez ve Tuzluca ilçeleri; Kars ilinden Kağızman ilçesi yer alırken, *Çoruh Havzasında*: Ardahan ilinden Posof ilçesi yer almakta olup, *Van Gölü Havzasında*: Ağrı ilinden Patnos ve Tutak ilçeleri yer alır. *Büyük Ağrı Havzasında fark ödemesi kapsamında desteklenen ürünler*: Arpa, buğday, çavdar, çeltik, dane mısır, kanola ve yağlık ayçiçeğidir. *Çoruh Havzasında fark ödemesi kapsamında desteklenen ürünler*: Arpa, buğday, çavdar, çay, çeltik, dane mısır, kuru fasulye, mercimek, nohut ve yulaftır. *Van Gölü Havzasında fark ödemesi kapsamında desteklenen ürünler*: Arpa, buğday, çavdar, dane mısır, kuru fasulye, mercimek, nohut ve yağlık ayçiçeğidir.

Güneydoğu Anadolu Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi ve Konya Ovası Projesinin programlama, uygulama, izleme ve değerlendirme faaliyetlerini yerinde koordine ederek bölgelerin kalkınmasını hızlandırmak üzere Bölge Kalkınma İdareleri kurulmuştur.

Tablo 3.1: Bölge Kalkınma İdareleri Ve Kapsadıkları İller

Bölge İdaresi	Merkez	Kapsadığı İller
Güneydoğu Anadolu Projesi BKİ	Şanlıurfa	Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
Doğu Anadolu Projesi BKİ	Erzurum	Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van
Doğu Karadeniz Projesi BKİ	Giresun	Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Samsun, Trabzon
Konya Ovası Projesi BKİ	Konya	Aksaray, Karaman, Konya, Niğde

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı 2014: 31.

Bölgesel gelişmenin başarı faktörlerinden olan kentsel yaşam kalitesinin yükseltilmesi için bölgeler ve şehirler bakımından ciddi sapmalar gösteren altyapıların ve hizmetlerin asgari modern standartlara yükseltilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin, eğitim ve sağlık alt yapılarında iyileştirmelere ihtiyaç duyulmaktadır.

2008 yılında uygulanmaya başlanan Sosyal Destek Programı (SODES), dezavantajlı bölgelerimizin beşeri sermayesini güçlendirmek ve toplumsal bütünleşme sürecine destek olmak amacıyla bu bölgelerdeki göç, yoksulluk ve işsizlik gibi sorunların ve değişen sosyal yapının ortaya çıkardığı ihtiyaçlara kısa sürede karşılık vermeyi hedefleyen bir sosyal kalkınma programıdır.

SODES; istihdam, sosyal bütünleşme, kültür, sanat ve spor alanlarında; yerel düzeyde hazırlanan ve uygulanan projelerden oluşan, il düzeyinde valiliklerin koordinasyonunda yürütülen, uygulama sürecinde yerel aktörlerin geniş bir biçimde yetkilendirildiği insan odaklı bir programdır. *SODES* projeleri ile istihdam edilebilirliğin artırılması, toplumun dezavantajlı kesimlerinin ekonomik ve sosyal hayata daha fazla katılmalarının sağlanması, kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetler yoluyla bölgedeki çocuk, genç ve kadınların kendilerini daha iyi ifade etmelerine katkı verilmesi hedeflenmektedir.

GAP Eylem Planının Sosyal Gelişmenin Sağlanması bileşeni altında 2008 yılında GAP illerinde uygulamaya konulmuş olan programa, 2010 yılında DAP illeri dâhil edilerek 25 ile ulaşılmıştır. 2011 yılında ise Adana ve Mersin illeri ile Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansının faaliyette bulunduğu Kahramanmaraş, Hatay ve Osmaniye illeri pilot uygulama illeri olarak Programa dâhil edilmiş, 2013 yılında da Aksaray, Niğde, Sivas ve Yozgat illerinin de Program kapsamına alınmasıyla *SODES*'in kapsamındaki il sayısı 34'e ulaşmıştır.

SODES çerçevesinde 2008 yılından bu yana toplam bütçesi yaklaşık 876 Milyon TL olan 7.394 adet projenin desteklenmesi uygun görülmüştür. Desteklenen projeler

kapsamında bugüne kadar çok sayıda atölye, mesleki eğitim merkezi veya kültür-sanat-spor tesisi oluşturulmuş ve düzenlenen mesleki eğitim kursu, kültür, sanat ve spor kursu, öğrenci gezileri ve kültür-sanat etkinliklerine oldukça yüksek düzeyde katılım sağlanmıştır.

KÖYDES: Köylerde süregelen içme suyu ve yol sorunlarının mahalli idareler eliyle ortadan kaldırılması için 2005 yılında pilot düzeyde başlatılan Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES), 2010 yılında küçük ölçekli tarımsal sulama ve 2011 yılında atık su bileşenlerinin dahil edilmesiyle entegre bir kırsal altyapı programına dönüştürülmüştür.

2005-2014 döneminde Projeye cari rakamlarla yaklaşık 9,15 milyar TL kaynak tahsis edilmiştir. 2014 yılı Haziran ayı sonuna kadar yol bileşeni kapsamında; yaklaşık 7 bin km ham ve tesviye, 79 bin km stabilize, 105 bin km asfalt ve 2.700 km beton yol olmak üzere toplamda 194.000 km yol yapılmıştır.

Ayrıca, 15,75 milyon m² alana kilit parke döşemesi yapılmış ve 38 bin km uzunluğundaki yolun ise onarımı gerçekleştirilmiştir. İçme suyu bileşeni kapsamında ise, 4.255 ünitesi (köy ve köy bağılı) susuz, 47.150 ünitesi ise suyu yetersiz olmak üzere 51.405 ünite yeterli ve sağlıklı içme suyuna kavuşmuştur.

Böylece, söz konusu dönemde toplam köy yolu ağı yaklaşık 42 bin km artmasına rağmen, asfalt-beton yol oranı yüzde 33'ten yüzde 46'ya, suyu yeterli ünite oranı ise yüzde 81'den yüzde 92'ye çıkmıştır.

3.2.1. TRA2 Bölgesi Serhat Kalkınma Ajansı Faaliyet Raporu (SERKA 2015).

Serhat Kalkınma Ajansı, TRA2 (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) Bölgesinde faaliyet göstermek üzere 25.01.2006 tarih ve 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun'un üçüncü maddesine istinaden 14.07.2009 tarih ve 2009/15236 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulmuştur. Ajansın kurumsallaşma süreci Genel Sekreterin 2 Şubat 2010 tarihinde atanması ile başlamıştır.

Gelinen aşamada kurumsallaşma faaliyetleri hız kazanmış, yatırım destek ofisleri dört ilde faaliyetlerini aktifleştirmiş ve kontrol sistemleri geliştirilerek Ajans mali yönetim yeterlilik sürecinden geçmiştir. Bölgenin önceliklerini ve yol haritasını belirlemek amacıyla 2010 yılında 2010-2013 TRA2 Bölge Planı, 2013 yılında ise 2014-2023 Bölge Planı hazırlanmış ve planın amaç ve hedeflerine uygun olarak mali destek programlarına çıkmıştır. 2014 – 2023 TRA2 Bölge Planı Dönemin Başbakanı başkanlığında oluşturulan Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulunun 30.12.2014 tarih ve 2014/1 sayılı kararı ile onaylanmıştır. 2011 ve 2012 yıllarında İktisadi Gelişme Mali Destek Programları, Örnek Kombine Büyükbaş Hayvancılık İşletmelerinin Geliştirilmesi Mali Destek Programları, Kurumsal Kapasitenin ve Beşeri Sermayenin Geliştirilmesi Mali Destek Programları, Küçük Ölçekli Altyapı Programı, Doğrudan Faaliyet Desteği Programı ile Teknik Destek Programları yürütülmüştür. Bu süreçler kapsamında destek programları için bilgilendirme ve eğitim toplantıları yapılmış, proje başvuruları alınmış, başvurular değerlendirilmiş, sonuçlar ilan edilerek hibe almaya hak kazanan başvuru sahipleriyle sözleşme imzalanmış ve proje uygulamalarının izlenmesi süreçleri yürütülmüştür.

Bununla birlikte 2013 ve 2014 yıllarında çalışma programı çerçevesinde planlanan faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan, büyük ölçekli kamu yatırımlarının takibi, bölgenin yatırım potansiyeli ile kaynaklarının tespiti ve tanıtımına yönelik faaliyetler de yapılmıştır.

Vizyon ve Misyon: 2014-2023 TRA2 Bölge Planında vizyonu “*Doğal zenginliğiyle tanınmış, turizm ve tarımsal ürünleriyle markalaşmış, sınırları aşan kültürel mirasın imkânlarından yararlanmış, rekabet gücü yüksek işletmeleriyle ülkenin Kafkasya ve Orta Asya’ya açılan ticaret ve lojistik merkezi bir Serhat Bölgesi*” şeklinde tanımlanmıştır.

Bölgede bu vizyonu hayata geçirmek üzere faaliyet gösteren Serhat Kalkınma Ajansının kurumsal vizyonu ise “*Bölgesindeki aktörlerle güçlü bir etkileşime sahip, güven inşa etmiş, bilgi merkezi olmuş, yetişmiş insan kaynakları ile öngörü gücü yüksek, kalkınmada lider bir SERKA*” olarak tanımlanmıştır. Bölge vizyonu ve kurumsal

vizyonunun gerçekleştirilmesine yönelik olarak Serhat Kalkınma Ajansının misyonu ise; *“Bölgenin vizyonuna ulaşma hedefi ve katılımcılık ilkesi doğrultusunda, bölgenin sosyo-ekonomik yapısının gelişmesi için gerekli plan, program ve faaliyetleri başarıyla uygulamak”*tır. Bu hedefler doğrultusunda, Ajans’ın yapmış olduğu önemli faaliyetlerden bazıları aşağıda sıralanmaktadır.

- Uygulamalı Girişimcilik Eğitimleri (29 Mayıs 2014)
- Aktaş Sınır Kapısı ve Kars Toplantısı (23 Ekim 2014)
- Küçükbaş Hayvancılık Mevcut Durum Çalışması Toplantıları (21 Ekim 2014)
- Kalkınma Kurulu Toplantısı (31 Ekim 2014)
- Kümeleşme ve Rekabetçilik Zirvesi (14 Ocak 2014)
- Dış Ticaret Bilgilendirme Semineri (11 Haziran 2014)
- KOBİ’lere ve Girişimcilere Sağlanan Destekler ve Alternatif Finans Olanakları
- TÜSİAD, TÜRKONFED ve SERKA Toplantısı (26 Haziran 2014)
- Sürdürülebilir Bir Çevre ve Ekonomi İçin Arıcılık Paneli (14 Ağustos 2014)
- 5.Yörex Yöresel Ürünler Fuarı (22-26 Ekim 2014)
- Doğu Anadolu Bölgesel İstatistik Çalıştayı (18 Aralık 2014)
- Et ve Et Ürünleri Sektör Raporu,
- Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sektör Raporu
- Kars Algısı, İmajı ve Marka Kimliği Araştırması
- İktisadi Gelişme Mali Destek Programı

Kar amacı güden üretim kooperatifleri ve KOBİ’lere yönelik tasarlanan İktisadi Gelişme Mali Destek Programı’nın genel amacı; TRA2 Bölgesi’nde imalat sanayi ve turizm alanında faaliyet gösteren işletmelerin ve kümeleşme potansiyeli arz eden sektörlerde yeni yatırımların desteklenmesi yoluyla yerel potansiyelin harekete geçirilerek bölge ekonomisinin rekabet gücünün artırılması olarak belirlenmiştir. Programa tahsis edilen toplam bütçe 5.000.000 TL’dir. Program kapsamında yer alan 3 öncelik için farklı destek limitleri belirlenmiştir. 1. ve 2. öncelik (imalat sanayi ve turizm) kapsamında proje başına asgari destek tutarı 25.000 TL, azami destek tutarı ise 500.000 TL’dir. 3. öncelik (gıda sektörü ve tekstil alanında yeni yatırımlar) kapsamında asgari destek tutarı 500.000 TL, azami destek tutarı ise 750.000 TL’dir.

- Sosyal Kalkınma Mali Destek Programı

Kar amacı gütmeyen kurum ve kuruluşlara (kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum kuruluşları) yönelik tasarlanan Sosyal Kalkınma Mali Destek Programı'nın genel amacı; TRA2 Bölgesi'nin yaşanabilirlik düzeyinin kamu kurumları ve sivil toplum önderliğinde sosyal kalkınma çalışmaları ile yükseltilmesi olarak belirlenmiştir. Program için tahsis edilen toplam bütçe 4.000.000 TL, proje başına asgari destek tutarı 30.000 TL, azami destek tutarı ise 350.000 TL'dir.

- Sosyal Kalkınmaya Yönelik Küçük Ölçekli Altyapı Mali Destek Programı
- TRA2 Bölgesinde Süt Ürünleri Kümelenmesini Canlandırma ve Kars'ta Peynir Altı Suyu İşleme Tesisinin Kurulması Projesi
- 2014 Mali Destek Programı

2014 yılında İktisadi Gelişme Mali Destek Programı, Küçük Ölçekli Altyapı Mali Destek Programı ve Örnek Büyükbaş Hayvancılık İşletmelerinin Geliştirilmesi Programı olmak üzere 3 farklı program ile yararlanıcılara destek verilmiştir. İzleme süreci Program Yönetimi Biriminin sözleşmeleri imzaladıktan sonra projeleri İzleme Değerlendirme Birimine devretmesi ile başlamıştır. 2014 yılı Mali Destek Programları kapsamında toplam 46 proje ile sözleşme imzalanmış olup bunlardan 5 tanesi 2014 yılı içinde feshedilmiştir.

- Teknik Destek ve Doğrudan Finansman Desteği

Serhat Kalkınma Ajansı tarafından 2014 yılında Teknik Destek Programı kapsamında birinci dönemden 22 proje (1 tanesi iptal), ikinci dönemden 12 proje (3 tanesi iptal) ve üçüncü dönemden 14 proje (3 tanesi iptal) 48 proje desteklenmiştir. Bu projelerden 7 tanesi uygulama döneminde feshedilmiştir. Başarıyla uygulanan 41 projenin satın alma bedelleri toplamı 374.035 TL'dir. Teknik destek projelerinin teknik şartname hazırlama, ilana çıkma ve satın alma işlemleri birimi tarafından yürütülmüştür. Doğrudan Faaliyet Desteği Kapsamında 2014 yılında 12 proje destek almaya hak kazanmıştır. Projelerden 1 tanesi nihai ödemesi yapılarak kapatılmıştır. 3 aylık uygulama döneminde tamamlanmayan bazı projeler için süre uzatımı verilmiştir. DFD

projelerinin toplam maliyeti 799.463 TL olup bunun 553.710 TL'si avans olarak ödenmiştir.

- Golrang Industrial Group'un Kimya Yatırımıyla ilgili Görüşme
- Tekstil Firmalarını Kümeleşme Modeliyle İhracata Hazırlama Çalışması
- Yeşilkaya Triko'nun Iğdır Yatırımı
- Kanatlı Hayvancılık Çalışmaları
- TRA2 Bölgesi Karma Yem Fizibilite Çalışması
- TRA2 Bölgesi Küçükbaş Hayvancılık Mevcut Durum Analizi Çalışması
- Ardahan İli Üreticiler Rehberi

çalışmaları Serhat Kalkınma Ajansı'nın yapmış olduğu faaliyetlerdendir.

3.3. TRA2 Bölgesi'nin Kalkınması İçin Öneriler

TRA2 Bölgesi yüz ölçümü bakımından bazı Orta Avrupa ülkelerine (Hollanda, İsviçre gibi) yakın olduğu dikkate alındığında, hayvancılık alanında bile çok önemli potansiyele sahip olduğunu söyleyebiliriz. Buradan yola çıkarak bilgi, planlama ve kararlılıkla çalışıldığında neden bir İsviçre yahut Hollanda'ya yakın üretim yapmasın, neden bizim insanlarımız da o ülke yurttaşlarının refah seviyesinde yaşamasın?

Her ne kadar TRA2 Bölgesi'nde hayvancılık ve hayvansal üretim ile ilgili sorunların doğruluğu bir geçekse de, bu sorunları ortaya çıkaran ana nedenin, bilgiye, gerçeklere ve ideallere dayanmayan plansızlık olduğunu söyleyebiliriz.

- Bu alanda kısa, orta ve uzun vadeli planlama doğrultusunda üretici birlikleri, kooperatifler vasıtası ile üreticiler güçlendirilip, bilgilendirileceği gibi rekabet ortamı da yaratılıp daha fazla ve kaliteli üretim yapılmasının önü de açılmış olacaktır. Bu örgütlenme ve planlama ile aynı zamanda üreticilerin önüne aşamalı olarak hedefler konmuş olacağından, zamanla daha büyük hedeflere yönelmelerini sağlayacaktır. Örneğin Bölgede *Sütaş*, *Aytaç*, *Torku* vb. büyük işletmelerin ortaya çıkmasıyla kurumsal yapı ve uzmanlaşmış pazarlamacılar sayesinde iç ve dış piyasalarda önemli pazar payları elde ederek rekabet edebilmesine katkılar sağlayacaktır.

- Hayvancılık üretiminde bölge şu anki mevcudu ile önemli potansiyele sahip olması nedeniyle gerek yün ve yünlü mamuller (yünlü dokuma, yün iplik sanayi gibi) aynı zamanda deri ve dericilik sektörünün geliştirilmesi konusunda imalat sanayi önerilebilir.
- Bölgede kayıt dışı kesim ve süt üretimini önlemek için mutlaka üretici kooperatifleri kurulması ve küçük süt işletmelerinin (mandıra) bu kooperatifler vasıtasıyla yapılması gerekmektedir. Bu durum bölgenin üretim kapasitesini daha sağlıklı vermiş olacağından TRA2 Bölgesi ile ilgili bu alanda yapılacak kapsamlı planlamalarda büyük yararlar sağlayacaktır.
- Sanayi alanında özellikle tarımsal sanayide üretim birlikleri (üretim kooperatifleri) yoluyla üreticinin gelecekle ilgili belirsizlikleri giderilebilir. OSB ve KSS'lerin mevcut durumları değerlendirildiğinde, %70 olan OSB doluluk oranı dolayısıyla düşük olan üretim kapasitesi sorunu da çözülmüş olacaktır. Bölgede tarımsal sanayinin geliştirilmesi ile Ar-Ge çalışmaları ve markalaşmanın önü açılmış olacaktır.
- Üretim kooperatifleri yoluyla tarım ve hayvancılığa dayalı imalat sanayi geliştirilebileceği gibi yine kooperatifler vasıtasıyla üreticilerin sermaye birikimi sağlanacaktır. Gerekli hammaddeleri bölgeden temin edilebilecek olan alanlarda sanayi kuruluşları oluşturulmasına önemli katkılar sağlayacaktır.
- Zamanla bu alanlardaki üretimlerin yine kooperatif merkezleri kanallarıyla yahut uzmanlaşmış sanayi kuruluşları vasıtasıyla Bölge'de bulunan sınır kapılarından yurtdışına pazarlanmasında düşük nakliye giderlerinden dolayı avantajlar sağlayacaktır.
- Ayrıca, Bölge'deki yük taşıması yapan kişi, kurum ve kuruluşlara bir ticaret alanı açılacağından bu da Bölge insanına iş alanı oluşturup TRA2 Bölgesi'ne katma değer yaratacaktır.
- Turizm bir hizmet endüstrisidir. Bütün endüstriler için geçerli olan kurallar turizm içinde geçerlidir. Her endüstri, çeşitli hammaddeleri mamul hale getirir ve satar. Turizm de doğa ile kültürel ve tarihsel kaynakların verdiği imkanları insan bilgi ve birikimi ile bütünleştirerek pazarlamaktır.

- Bir hizmet sektörü olan turizmde toplam kalite yönetimi hakim kılınmalı ve personel eğitimine büyük önem verilmelidir.
- Bölgesel tanıtımda en önemli konulardan birisi de bölgenin özelliklerini ilk bakışta yansıtacak, akılda kalıcı bir logosunun hazırlanması gerekmektedir. Turizm ile ilgili tüm bunların yanında iletişim teknolojisi kullanılarak Bölge'nin tarihi, kültürel ve turistik alanlarının kaliteli video ve slayt çekimleri hazırlanıp yurtiçinde ve yurtdışında tanıtımının yapılması önem arz etmektedir.
- Ülke genelinde bugün uygulanmakta olan eğitim planlamasının ve toplumun yanlış eğitim algısının dışında, düşünen ve üreten insani değerlere sahip özgür bireyler yetiştirmeye dönük yeni bir eğitim planlaması mutlaka yapılmalıdır.
- Eğitimde fırsat eşitliğinin merkezi yönetim eliyle her şart ve durumda mutlaka uygulanması gerekmektedir.
- Özellikle kız çocuklarının yani gelecek nesilleri yetiştirecek adayların eğitimine çok özen gösterilmelidir.
- Ekonomik gelir seviyesi düşük ailelerin eğitimde başarılı çocukları için özel fonlar oluşturulmalıdır. Yahut devlet destekli parasız yatılı okullar kanalıyla eğitimleri tamamlanmalıdır.
- Bölge'de eğitim altyapısı ve kadrolu öğretmen eksikliği çözülmelidir.
- Bölge'deki sağlık altyapısı yetersiz seviyededir. Özellikle devlet hastanelerinin uzman kadro sayısının yetersiz olması acil hastalar için hayati sorunlara yol açmaktadır. İlçelere de devlet destekli hastanelerin kurulması bu sorunlara çözüm için önemli bir adımdır. Ayrıca köylerde yaşayan nüfusun hastanelere ulaşmada zorluklarını çözmek amacıyla ulaşım altyapısının da yeterli seviyeye getirilmesi için *KÖYDES* kapsamında çalışmalar yapılmalıdır.

TRA2 Bölgesi kalkınması için sürükleyici rol üstlenecek ve ülke genelinde daha dengeli kalkınmayı sağlayacak merkezler desteklenmelidir. Mevcut ekonomik ve sosyal gelişmişlik durumu ve altyapı imkanları açısından bölgesi için cazibe merkezi konumunda olan bu merkezlerin uzun vadede sürdürülebilir ve rekabetçi bir yapıya kavuşturulmaları, ekonomik ve sosyal imkanları açısından giderek çeşitlilik arz etmeleri, zamanla bu merkezlerin kaydettikleri gelişmenin çevre yörelere aktarılması

beklenebilir. Bu kapsamda, belirli sektörlere öncelik verilerek ekonomilerin geliştirilmesi, kentsel ve sınai altyapının iyileştirilmesi, beşeri ve sosyal sermayenin güçlendirilmesi, yurt içi ve özellikle çevre ülke piyasalarıyla olmak üzere uluslararası ticaretin ve ilişkilerin geliştirilmesi hedeflenmelidir.

TRA2 Bölgesi'nin rekabet gücünün artırılmasında, Bölge'de öne çıkan sektör ve kümelerin etkin kılınması, imalat ve tarımsal sanayinin yanında turizm gibi hizmet sektörlerinin de kalkınma yönünde harekete geçirilmesi, yenilik ve girişimcilik kapasitesinin geliştirilmesi ve TRA2 Bölgesi'nin kalkınma önceliklerine göre yatırımların sağlanması, yerel potansiyelin değerlendirilmesi rekabet gücünün artırılmasında önemlidir. Üniversitelerin; işgücü verimliliğini artırmanın yanında, üniversite-sanayi işbirlikleriyle yerel sektörlerin ve ekonominin verimliliğine katkı yapması, bu yönde Ar-Ge çalışmaları ile verimliliği daha da arttırması, bu çerçevede; bölgelerin yenilik ve girişimcilik kapasiteleri ile kümeleşmenin geliştirilmesi, yatırım imkânlarının analizi, tespiti, tanıtımı ve yatırım sürecinin desteklenmesi, turizm potansiyelinin Bölge'nin kalkınmasında etkili bir şekilde kullanılması, TRA2 Bölgesi'ndeki üniversitelerin bulundukları bölgede bulunan kurumlar ve kuruluşlarla bağlantılarının güçlendirilmesi sağlanmalıdır.

TRA2 Bölgesi istatistiki verileri incelendiğinde, tarım ve hayvancılık başat sektörler olarak görülmektedir. Diğer sektörlerde ihmal edilmeden tarım, tarımsal sanayi, hayvancılık ve hayvansal ürünlerle ilgili imalat sanayi ile bu iki alana dayanan sanayi işletmelerine ağırlık verilmelidir. Öyle ki; yöre için avantajlı olan bu alanlara yoğunlaşma çok titiz bir çalışma ile kısa, orta ve uzun vadeli planlar yapılarak, bu planlara göre yürütülmelidir. Elbette bu planlamanın hedefinde bölge insanının bugünkü sorunları ile gelecekte ortaya çıkabilecek sorunlarının çözümü olacaktır.

Kalkınma kavramı, bireyin yaşam kalitesinin hem ekonomik hem de sosyal olarak geliştirilmesi anlamlarını taşımaktadır. Kırsal kalkınmanın sağlanması yönündeki adımların katılımcı bir süreç sonucunda ve en başta sürdürülebilirlik hedefi doğrultusunda tasarlanması gerekmektedir. Kırsal kalkınma için hem bu kesime yönelik temel ve tarımsal eğitim faaliyetlerine ağırlık verilmesi hem de bu kesimde yer

alanların örgütlenmesini kolaylaştıracak ve teşvik edecek adımların hızlandırılması gerekmektedir. Nitekim kırsal alanda yaşayanların tümü bir menfaat grubu olarak değerlendirildiğinde, bilgi sahibi olmak ve ortak hareket edebilmek, bu grubun plana uygun faaliyete katılmasında çok ciddi faydalar sağlayabilecektir. Kırsal kesimde yaşayanların bilgi düzeyinin artması ve ortak çıkarlarını savunabilir hale gelmesi için öncelikle kırsal alanda sosyal koşullarını (konut, eğitim, sağlık, kültürel aktiviteler vb.) iyileştirmeye yönelik çabalar ön plana çıkarılmalıdır. Bu iyileştirme ise öncelikle bölgesel seviyeye odaklanmalıdır. Ancak kalkınmanın sadece bölgesel ihtiyaçlara odaklanarak gerçek anlamda sağlanamayacağı da unutulmamalı ve dikey olarak tarım sektörünün tüm paydaşlarının sürece dâhil edilmesi amaçlanmalıdır. Bu çerçevede sadece tarımsal istihdam değil, kırsal kesimde tarım dışı istihdamı teşvik edecek adımlar da atılmalıdır.

- Tarımsal üretime ilişkin ana üretim faktörlerinin (işgücü, sermaye, doğal kaynak, girişimcilik) yapısı ve verimlilik düzeyi kırsal kesimdeki gelişmişlik düzeyi ile doğrudan ilişkilidir. Bu bakımdan, tarımsal üretimdeki verimlilik ve kalite artışlarıyla ilgili birçok konu (tarımsal yayın ve çiftçi eğitimi, örgütlenme, tarımsal altyapı, tarımsal finans ve kredi, işleme ve pazarlama, ambalajlama ve depolama, üretim teknolojileri, vb.) kırsal kalkınma politikalarına da konu olmaktadır. Öte yandan kırsal kalkınmanın sağlanması ile üreticilerin önce bölgesel ve ulusal, daha sonra da uluslararası rekabet gücünü şüphesiz artıracaktır ve tarım sektöründe önemli gelişmeye yol açacaktır.
- Kırsal kesime yönelik uygulanacak olan her türlü politikanın, mutlaka hedef kitlenin de içinde bulunduğu kurumsal yapıların politikalarla örgütlenmelerinin (birim kooperatifler, üretici birlikleri, sektörel dernekler vb.) oluşturulması, geliştirilmesi ve bunların katılımcı bir yaklaşımla karar alma sürecine dahil edilmesi önemlidir.
- Kırsal alanda güçlü ve örgütlü bir yapı, ülke nüfusunun sağlıklı ve yeterli düzeyde beslenmesi, ihracata konu olan hammaddelerin üretimi ile toplumun güvencesi için etkin ve verimli üretimin gerçekleştirilmesinin ana faktörü olacaktır. Ayrıca bu örgütlü yapı tarım-sanayi ilişkilerinin kurulmasında ve geçişinde önemli bir etken olacaktır.

- Tarımın bütün toplumlar için en hayati ekonomik faaliyet alanı olmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, insanların en temel sorunu olan beslenme ihtiyacını doğrudan karşılayan sektör olması; ikincisi ise, çağımızda her toplum için zorunlu bir amaç haline gelen ekonomik kalkınmayı sürükleyici kaynakları sağlamasıdır.
- Ekonomik gelişme sürecinin başlangıç safhasında tasarruf ve yatırımların kaynağı olan tarım sektörü, sanayileşmenin başlangıç aşamasında yatırımların finansmanı açısından önemli bir kaynaktır.
- Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme süreçlerinde zorunlu olan yatırım malları, ara malları ve hammaddelerin ithalinin yapılabilmesi döviz rezervlerine bağlıdır. Ekonomileri tarıma dayalı geliştirmekte olan ülkeler için tarımsal ürün ihracı yoluyla sağlanan dövizler, gelişmeyi sürükleyecek olan sanayi yatırımlarının finansmanında en önemli kaynaktır.
- Görülüyor ki, sanayileşmedeki ilk itici güç tarımsal sermayeden kaynaklanır ve tarımsal üretimdeki verim artışları sanayileşmeyi geliştiren en önemli temel unsurlardan biridir. Sanayi sektörü, tarımsal üretim teknolojisinin ilerlemesi işlevini üstlenmesinin yanı sıra; tarımsal ürün talebiyle tarımsal gelirlerin artmasını sağlar.
- Üretim yapısının kırsal alanlarda yaşayanların gelirlerini yükseltecek ve istihdam olanaklarını artıracak biçimde düzenlenmesi gerekmektedir. Tarımsal faaliyetlerin yoğunlaşması ve tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi kuruluşlarının hammadde kaynaklarına yakın yerlerde kurulması işgücü talebini artırarak yeni istihdam olanakları oluşturacaklarından, büyük kentlere göç hızını düşürecek etkili bir çözüm yoludur.
- Tarımda modern girdilerin kullanılmaya başlanması tarımsal verimliliği artırır ve girdileri üreten tarıma bağlı sanayilerin gelişmesini sağlar. Sanayi ürünlerine talep oluşması açısından ikinci itici güç; tarımsal üretimde verimliliğin artması sonucu gelir düzeyleri yükselen tarımsal nüfusun, tarım dışındaki sanayi ürünlerine talebi arttıracaktır.
- Tarım sektörü, özellikle geliştirmekte olan ülkelerin sanayileşmesi için gerekli hammaddeleri üreterek, tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine zemin ve kaynak hazırlar. Sanayileşme sürecinin sonraki aşamalarında tarım dışı kesimlerdeki

nüfus artışı sonucu oluşan gıda maddeleri talebi artışı, tarımsal ürün arzının artırılmasını gerekli kılar. Sanayileşme düzeyi arttıkça yükselen gelir düzeyi, beslenmeye verilen önemi artırmaktadır.

- Sanayi sektöründeki tarımsal ürün talebinin artması, tarımsal üreticilerde kooperatifleşme, bütünleşme, sözleşmeli yetiştiricilik gibi örgütlenmelerin artmasını sağlar.
- Tarımsal üreticiler piyasaya mal arz ederken veya piyasadan tarımsal girdi ve kredi talep ederken son derece örgütlü ve güçlü sanayi ve ticaret kesimleriyle karşılaşırlar. Üreticilerin karşısındaki taraf, örgütlü ve güçlü, üreticiler ise kırsal alanda dağınık ve güçsüz olduklarından, uluslararası kooperatifçilik ilkelerine göre çalışan özerk ve bağımsız tarım kooperatiflerinde örgütlenmeden, mesleki ve ekonomik çıkarlarını korumaları zordur. Tarımsal üreticilerin piyasaya ürün arz ederken veya girdi tedarik ederken söz konusu bu dağınıklıktan kaynaklanan zayıflıklarını toplu pazarlık gücüne dönüştürmeleri için örgütlenmeleri şarttır.
- Tarım-sanayi bütünleşmesinin sağlanmasında kooperatiflerin etkin olabileceği ve dikey bütünleşme yoluyla tarıma dayalı sanayilerin çiftçi kooperatiflerince kurulmasının sosyo-ekonomik yararlarının olacağı genellikle kabul edilmektedir.
- Çiftçiler, kooperatif işletmelerinin sadece müşterisi değil; aynı zamanda sahibidirler. Bazı endüstriyel faaliyetlerin kooperatiflerce yürütülmesi durumunda, çiftçiler bu endüstriyel girişimlerin ortağı durumuna gelmektedirler. Tarımda ve tarıma dayalı endüstri kollarında verimliliğin ve etkinliğin artmasına katkıda bulunabilir. Herhangi bir şekilde istismar edildiği kanısına kapılmayan çiftçinin, üretimi artırma konusunda daha fazla çaba harcaması beklenebilir. Kooperatif işletmelerinin genellikle kırsal alanlarda kurulması ucuz arazi, işgücü, enerji olanakları; hammadde kaynaklarına yakınlığından dolayı, taşıma giderlerinin düşük olması vb. avantajlar sağlayacağından düşük maliyetlerle üretimi mümkün kılar.
- Tarımsal girdi üreten işletmelerin ve tarımsal ürünleri hammadde olarak kullanan endüstrilerin kooperatif işletmeleri şeklinde kurulmasıyla, tarımsal üretimle sanayi üretiminin aynı kesimin elinde olmasının sağlayacağı

avantajlar katma değerleri arttırabilir. Tarım ve sanayi sektörlerinden sağlanacak katma değerler göz önüne alındığında, kırsal alanlarda önemli bir sermaye birikimi oluşacaktır. Bu birikimlerin kişiler yerine belirli bir sosyal sorumluluğu bulunan kooperatiflerin elinde toplanması, birikimlerin verimli yatırım alanlarına yöneltilmesini kolaylaştıracak ve aracı payları azalacağından üreticilerin gelirlerini arttıracaktır.

- Sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış kırsal alanlarda sanayi işletmelerinin kurulması için gerekli imkânları oluşturabilen kooperatifler, ürün pazarlarında perakende ticaret zinciri oluşturarak ekonomik bütünleşmeye katkıda bulunabilir.
- Kooperatif yatırımlarının kırsal alanlarda gerçekleşmesi, ülkeye bazı sosyo-ekonomik yararlar sağlar. Kırsal alanlarda gerçekleştirilen endüstriyel yatırımlar işsizlik sorununu çözümleyerek, büyük kentlere göç sonucu oluşacak sağlıksız kentleşme olgusunun çözümünde de önemli bir etkidir.
- Öncelikle kırsal alanlarda üretilen bitkisel ve hayvansal ürünleri işleyen sanayi işletmeleri özünde, kır-kent arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkların bir dengeye kavuşturulmasını, kırsal nüfusu yerinde kalkındırmayı; başka bir deyişle, göç ve istihdam sorunlarını yerinde çözmeyi de amaçlamaktadır.
- Tarımsal üreticiler ile tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi işletmeleri arasında gerçekleştirilecek dikey bütünleşme sayesinde, çiftçiler üretimde verimliliği arttırmak amacıyla kullandıkları bazı girdileri zamanında elde edebilmekte ve ürünlerini belirli bir fiyattan satabilme garantisi sağlayabilmektedirler. Bu satış garantisi, özellikle çabuk bozulan ve piyasada kısa sürede pazarlanması güç olan ürünler söz konusu olduğunda büyük önem taşımaktadır.
- Ulusal ekonomiye katkıları bakımından kooperatifler özellikle Fransa, Amerika, Japonya ve Almanya'nın ekonomilerinde önemli bir yer tutmaktadır. GSYH'deki payları dikkate alındığında ise; Finlandiya, Hollanda ve Fransa'daki kooperatif işletmeleri ön plana çıkmaktadır. Almanya'da pratik olarak her çiftçi bir veya birkaç kooperatifin ortağıdır.

Bütünleşme ve ulusal ekonomi, tarım-sanayi bütünleşmesinin yoğunlaşması sonucu, mikro ekonomik birimlerin faaliyetlerinde meydana gelen gelişmelerin ülkenin genel ekonomik yapısı üzerinde olumlu yansımaları olacaktır. Bu etkiler şu noktalarda özetlenebilir.

- Ekonomik açıdan güvenli bir ortamda ve etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdüren tarıma dayalı ve tarıma bağlı sanayi kesimlerinin işletme sayısı, istihdam hacmi ve üretim kapasiteleri artar.
- Ekonomik etkinliğin artmasına bağlı olarak, elde edilen katma değerler artar.
- Tarımsal üretimde ve işlenmiş tarım ürünlerinde üretim miktarının ve ürün çeşitlerinin artması ihracat hacmini genişletir.
- Tarımda ve tarıma dayalı sanayi kollarında kendiliğinden bir üretim planlaması gerçekleşecek, fiyat dalgalanmaları azalacaktır. Böylece, fiyat dalgalanmalarının ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacaktır.
- Tarımda, tarıma dayalı ve tarıma bağlı sanayi kollarında kaynakların daha rasyonel şekilde kullanımı sağlanacaktır.
- Sonuçta, ülke ekonomik gelişme sürecinde daha avantajlı bir duruma gelecektir.

Bu durum göz önüne alındığında, TRA2 Bölgesi'nin mevcut durumunun kısıtları nedeniyle planlı ve hızlı kalkınması için düşünülen strateji, değerlendirme ve öneriler kısmında da ağırlıklı olarak üzerinde durduğumuz üretici kooperatifleri şeklinde olacaktır. Bu kooperatiflerin konumlandırılması ve organizasyonu TRA2 Bölgesi Iğdır ili Tuzluca ilçesi köylerine göre örneklendirildiğinde: Kooperatifler, yerleşime kapalı, ilçe ve il ulaşım yolları üzerinde, kümeye girecek köylere olabildiğince eşit uzaklıkta belli sayıda "*köy kümelerinin*" oluşturduğu üretici kooperatifleri şeklinde olacaktır.

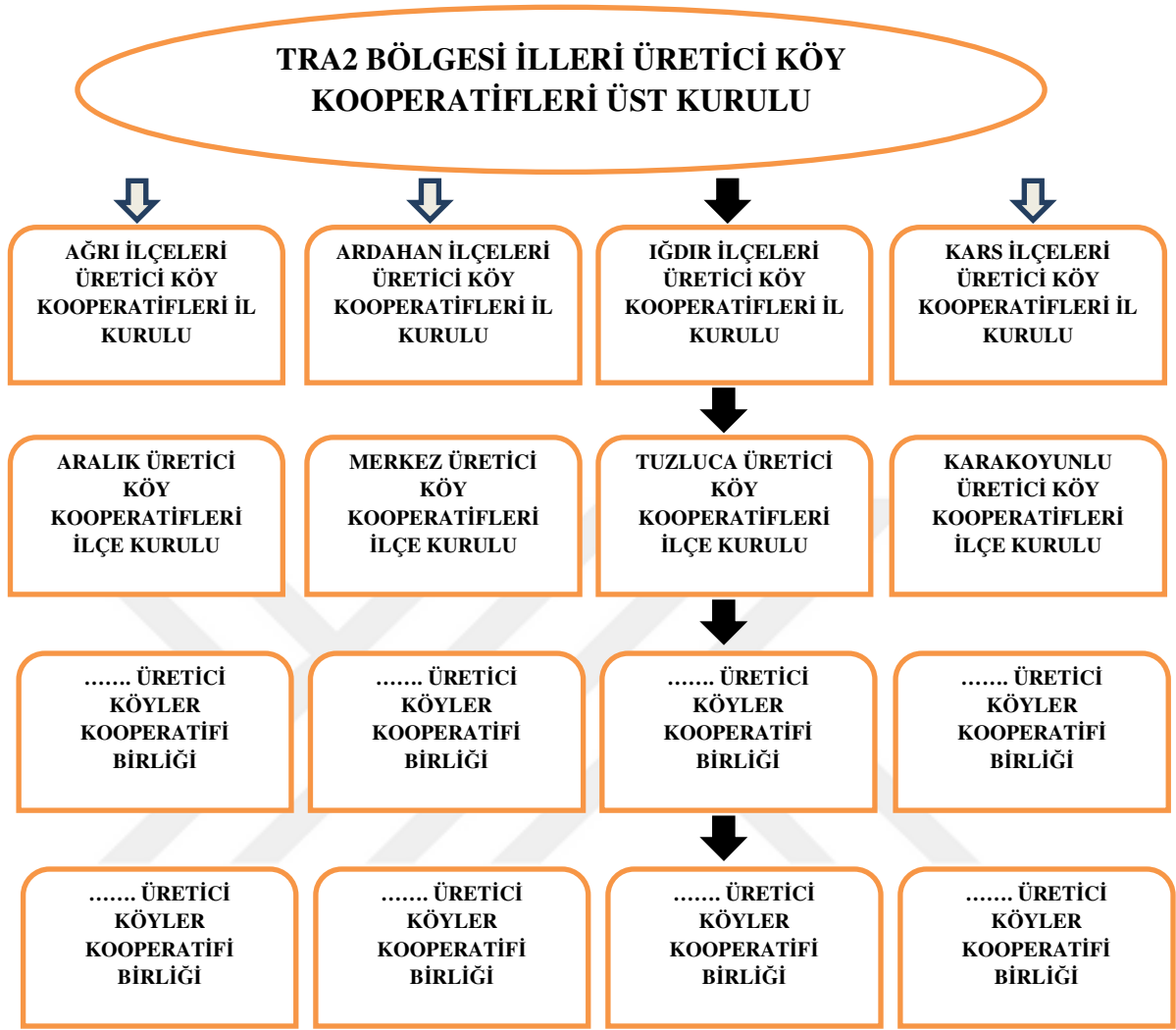
Kooperatiflerin kurumsal yapısı, üreticilerin demokratik bir şekilde yapacakları seçimlerle oluşturulacaktır. Bu sistem ilçe, il ve TRA2 Bölge kooperatif birliği üst yapıları oluşturulurken de uygulanacaktır. Böylece üreticiler aynı zamanda kendi kooperatiflerini yönetmiş olacaktır.

Tuzluca ilçesinin 81 adet köy yerleşimi bulunmaktadır. Birbirine yakın bu köyler kümeler şekline gruplandırıldığında, hane sayısı veya üretici sayısı yaklaşık olarak ortalama 36 üretici civarındadır. Bu da bize köyleri 10'arlı gruplar haline getirdiğimizde, bir grubun kooperatif ortaklarının sayısı 360 kişi olacaktır. Bu durumda kooperatif üyelerinin bireysel olarak aşamayacakları üretimle ilgili sorunlarını bu şekilde güç birliği yaparak kolaylıkla aşmalarını sağlayacaktır. Ayrıca, bu üretici köy kooperatifleri merkezinin idari kadrosunda; muhasebeci, ziraat teknisyeni, ziraat mühendisi ve veterinerlik gibi konularda yöre insanına istihdam alanı açılacaktır.

Yine bu bağlamda kooperatiflerin kendi faaliyetlerine göre ihtiyaçları oranında üretim ve taşıma araçları olacağından bu alanlarda da istihdam sağlanacaktır. “*Üretici Köyler Kooperatif Merkezleri’nde*” ekim, dikim, ürün kaldırma bir planlama dahilinde yapılacağı için kooperatif araçları atıl kalmayacaktır. Bu kooperatiflerin aynı zamanda birbirleri arasındaki rekabeti de tetiklemesiyle üretim artışı sağlanacaktır.

Bu üretici köy kooperatifleri öncelikle kendi üretim alanlarıyla ilgili sanayi kuruluşlarıyla dikey bütünleşme ilişkilerine girerek ortak olabilecekler, ayrıca bu alanlardan oluşacak sermaye birikimiyle üreticiler kooperatifler aracılığıyla başka alanlardaki sanayilerin gelişmesine de öncülük edeceklerdir.

Aşağıda yerleşim şemasını verdiğimiz “*Üretici Köyler Kooperatif Birlikleri*” üreticilerin ekonomik sorunlarını çözmenin yanında belli bir zaman içerisinde bulundukları yörenin eğitim, sağlık, sosyal yaşamı ile ilgili sorunlarının çözümünün sağlanmasında ana unsur olacağından bu alanlarda da yani projelerin oluşturulmasında önemli merkezi yapılar olacaktır.

Şekil 3.1: Üretici Köy Kooperatifleri Kuruluş Şeması

Projeler, her ne kadar teorik olarak sorunların çözümünü amaçlasalar da, pratikte başarıya ulaşması, uygulayıcıların ve hedef kitlenin inanarak, kararlılıkla katılması ve çalışmasına bağlıdır.

KAYNAKLAR

- Ak, Rengin ve Ak, B. Berna (2011). Eğitim-Büyüme İlişkisi Yazını Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilgi Ekonomisi*: 153-160.
- Aksakoğlu, Ece (2007). *Yerel Kalkınmada Katılımcı Politikalar Çanakkale Örnek Alan Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Aktakaş, B. Gül (2006). *Bölgesel/Yerel Kalkınma, Bölgesel Gelişme İçin Bir Model*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altay, T. Akarsoy (2011). Küme ve Kümeleşme, *www.inovasyon.org*. Ankara: Ocak 2011. 203-205.
- Arı, F. Aylan Arı (dri.) (2006). *Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler*. Ankara: Derin yayınları.
- Avrupa Kentli Hakları Deklarasyonu (1992). “Avrupa Kentli Hakları Maddeler”, (www.mo.org.tr/UIKDocs/kentselsart1.pdf, 6 Aralık 2014’te erişildi).
- Aydoğdu, Burak vd. (2013). “İğdır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları”, İğdır: İğdır Yatırım Destek Ofisi. Ed. H. Tutar. *SERKA Yayınları*. 47 50.
- Ceylan, Tülay (1995). “Sürdürülebilir Kalkınma Gelişme İktisadı”. Komisyon. İstanbul.
- Ceyhan, Hasibe (2010). *Yerel İktisadi Kalkınma Bağlamında Mikro Kredi Uygulamalarının İstihdama Etkisi Ve Karaman İlinde Bir Uygulama*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.

- Çetin, B. Işıl (2012). *Kapitalist Sistemde Kredi Ekonomisi, Finansal Kriz ve Gelir Dağılımı*. Kamu-İş; C:12, S:3/2012. 79-83.
- Demir, Osman (2002). Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyümeye. *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*. Cilt 3(1). 2-3.
- Demir, Evren vd. (2012). “Kars’ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları”. Kars Yatırım Destek Ofisi. Ed. H. Tutar. SERKA Yayınları. 45.
- Dinler, Zeynel (2005). *Bölgesel İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Doğan, Gülay (2006). *Yakınsama Teorileri: Türkiye ve AB Bölgeleri Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, Adem ve Öztürk, Nazım (2010). Yerel Kalkınma Kuramları. *Bütçe Dünyası Dergisi*. Sayı 33. 45.
- Doğan, Tayyar vd. (2014). “2009 Dünya Kalkınma Raporu ve Türkiye’de Şehirleşme”. *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı 4-6 Haziran 2014*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Dolun, Leyla (2005). “Mikro Finansman”. *Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Genel Araştırmalar*. Ankara: 2005.
- DPT (2000). “VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı” *Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: 2000, s. 7.
- Dulupçu, M. Ali (2004). "Bölgesel Yenilik (İnovasyon) Stratejileri: Türkiye’de Bölgesel Gelişme İçin Alternatif Olabilir mi?" *2004 Türkiye İktisat Kongresi*. İzmir: 5-9.
- Ekonomi Bakanlığı (2012). “KOBİ-İşbirliği ve Kümeleşme Projesi – Ortak Rekabet Alanları”, (<http://www.smenetworking.gov.tr/detay.cfm?MID=42>, 4 Ocak 2016’te erişildi).

- Ekonomi Bakanlığı (2015). “Yatırım Teşvik Bülteni Eylül 2015 Verileri”, (<http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/istatistiklerYayinlar>, 6 Kasım 2015’te erişildi).
- Ekonomi Bakanlığı (2015). “Yeni Teşvik Sistemi-Yatırımlarda Devlet Yardımı”, (www.ekonomi.gov.tr, 9 Kasım 2015’te erişildi).
- Eraydın, Ayda (drl.) (2006). *Değişen Mekan, Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Eraydın, Ayda (2010). "Bölgesel Kalkınmanın Yönetişim Çerçevesinde Kurumsallaşması: Kalkınma Ajansları". Türkiye'de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Örgütleri: Kalkınma Ajansları. Ed. Birol Akgül ve Nispet Uzay. Bursa: Ekin Yayınevi. 44-45.
- Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü (2014). “TRA2 Bölgesinde Dernekleşme Oranları”, (<http://www.tuik.gov.tr/ilGostergeleri/iller/ERZURUM.pdf>, 15 Ağustos 2015’te erişildi).
- Eser, Uğur (2005). Yerel Ekonomik Kalkınma: Yerel Dinamiklerin Bölgesel Gelişmedeki Rolü ve il Gelişme Planı Stratejisi İçin Öneriler: *Devlet Planlama Teşkilatı IX. Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu İl Gelişme Stratejileri ve Politikaları Alt Komisyonu Sunulan Rapor*.
- Eser, Uğur (2011). “Mekan Yeniden Keşfedilirken İktisadın Mekanla İmtihani”. *Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar 2. Sempozyumu, Planlamanın Dünü, Bugünü, Yarını: Planlamada Yeni Söylem Arayışları*. 8-9 Aralık 2011. Ankara: ODTÜ. 198-204.
- Gök, Abdulkerim (2004). Bölgesel Kalkınmanın Dış Ticarete Etkisi ve GAP Örneği. GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım. Ankara: Türk Ekonomi Kurumu Yayınları.
- Gökçe, Serin (2006). *Türkiye’de Bölgesel Gelişim ve Yeni Bölgecilik, Karaman Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gökyay, Çağatay (2008). “Türkiye’de Mikro Kredi Uygulamaları ve İstihdama Yansımaları”. *Uzmanlık Tezi*.
- Gül, Hüseyin (2004). “Ekonomik Kalkınmada Yerel Alternatifler”. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayını, Cilt: 1.
- Gülçubuk, Bülent (2011). “Türkiye’de Yerel Kalkınmanın Gizli Dinamikleri: Üretici Örgütleri”. *1. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*. 22-23 Eylül 2011. Malatya.
- Güler, Mahmut vd. “Avrupa Birliği Katılım Öncesi Mali Yardım Programları ve Yerel Ekonomik Kalkınma: Trakya Bölgesi Örneği”, (<http://journal.mufad.org.tr/attachments/article/161/17>, 8 Aralık 2014’te erişildi).
- Iğdır Valiliği, (2013). “Yeni Yatırım Teşvik Yasası Hakkında Bilgilendirme”, (<http://www.haberler.com/tesvik-yasasi/s10/>, 20 Temmuz 2015’te erişildi).
- Ildırar, Mustafa (2004). *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- İncekara, Ahmet (1995). *Globalleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde NAFTA ve Etkileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Kalkınma Bakanlığı, (2013). “Kalkınma Ajansları Faaliyet Raporu”, *Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü*. 2012.
- Kalkınma Bakanlığı, (2013). “İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)” Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. Ankara 2013.
- Kalkınma Bakanlığı, (2014). Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (2014-2023) “Daha Dengeli, Topyekûn Kalkınma”. *Taslak*. Ekim 2014.
- Kalkınma Bakanlığı, (2015). “Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)”. 2015 Yılı Programı. Ankara 2014.

- Kalkınma Bakanlığı (2015). “İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması”, (<http://www.planlama.org/index.php/tuerkiyede-boelgesel-kalknma-ajanslar/tuerkiyedeki-statistiksel-boelge-birimleri-bb>, 13 Aralık 2015’te erişildi).
- Kalkınma Bakanlığı (2015). “İllere Göre Kamu Yatırımları”, (<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KamuYatirimProgramlari.aspx>, 15 Ekim 2015’te erişildi).
- Kar, Muhsin ve Ağır, Hüseyin (1998). *Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi (Neo-Klasik Büyüme Teorisi)*. KSÜ Yayınları. 3-4.
- Karakuzulu, Zerrin (2014). “Kırsal Kalkınmada Uluslararası Birliklerin ve Coğrafi İşaretlerin Etkisi: Taraklı Örneği”. *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı (4-6 Haziran 2014)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Karataş, Muhammed ve Çankaya, Eda (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(3).
- Kaygalak, İrfan (2013). “Türkiye’de Kurumsal Ekonomik Coğrafyaya Bakış”. *Coğrafyacılar Derneği Yıllık Kongresi Bildiriler Kitabı, 19-21 Haziran 2013*. İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- Keleş, Ruşen (1997). “Bölge Gerçeği ve Avrupa”. TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını.
- Keleş, Ruşen (1996). *“Kentleşme Sürecinde Türkiye”*. İzmit: Kograd Yayınları.
- Kılıç, N. Özge (2013). *Yerel Kalkınma ve Rekabetçilik Ekseninde Değişen Yeni Bölgeselcilik ve Kayseri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kibritçioğlu, Aykut (1998). “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*: 53(14). 207-228.

- Kinay, H. Fehmi (2006). *Girişimcilik, Kalkınma ve Rekabet İlişkisi Kütahya’da KOBİ’lerin Girişimcilik Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. .
- Koraltürk, Murat (2004). “*Türkiye’nin Ekonomi Tarihi Kronolojisi (1923-2003)*”, *Türkiye Ekonomisi, Gülten Kazgan’a armağan*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KOSGEB (2014). “Faaliyet Raporu 2014”, (<http://www.kosgeb.gov.tr/PAGES/UI/Baskanligimiz.aspx?ref=23>, 6 Aralık 2014’te erişildi).
- Kurğa, Ceren vd. (2013). “Ağrı’nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları”. SERKA Ağrı Yatırım Destek Ofisi. Ed. H. Tutar. Ağrı: SERKA Yayınları. 59.
- Küçükahmetoğlu, Osman vd. (2005). *Ekonomik Entegrasyon Küresel ve Bölgesel Yaklaşım*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB). *TRA2 Ağrı Alt Bölgesi Raporu*. Ankara: KOSGEB Yayınları. 2005.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2015). “Turizm Raporları, Araştırmalar, Tescilli Yapılar”, (www.kultur.gov.tr., 20 Haziran 2015’te erişildi).
- Maliye Bakanlığı (2013). “Muhasebat Genel Müdürlüğü İstatistikler”, (https://www.muhasebat.gov.tr/mgmportal/faces/anasayfa?_afLoop=446690672040900&_afWindowMode=0&_adf.ctrl-state=x71mexcm1_4, 30 Haziran 2015’te erişildi).
- MEB (2014). “2013-2014 Yılı Örgün Eğitim İstatistikleri”, (<http://sgb.meb.gov.tr/www/dokumanlar/icerik/30>, 25 Haziran 2014’te erişildi).
- Mengi, Ayşegül (2001). “Avrupa Birliğinde Bölge, Bölge Planlaması ve Türkiye”. *GAP Dergisi* 15: 23.

- Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, (2012). “Girişimcilik Kavramı ve Türkiye de Girişimcilik”. (http://www.oka.org.tr/Documents/OKA_2012_Yili_Faaliyet_Raporu.pdf, 13 Aralık 2015’te erişildi).
- Özen, Pınar (2005). “Bölgesel Kalkınma Ajansları”. (http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271245092r8246.Bolgesel_Kalkinma_Ajanslari.pdf, 20 Ekim 2015’te erişildi).
- Özer, Y. Emre (2008). “*Küresel Rekabet-Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye*”. Review of Social, Economic & Business Studies, Vol.9/10. İzmir.
- Özgür, Hüseyin ve Erdal, Fuat (2003). *Yerel ve Bölgesel Ekonomik Büyüme ve Gelişme Teorileri, Küresel Sistemde Serbest Yönetim Ekonomi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özyakışır, Deniz (2011). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*: 6.
- Özyakışır, Deniz (2013). *Göç (Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama)*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sayın, Meral (2006). “Yerel Ekonomik Kalkınma Modeli Olarak GAP-GİDEM Projesi”, *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu*. Ankara: ODTÜ.
- Sayın, Meral ve Sayın, Erol (2012). “Girişimcilik ve İnovasyonun Küme Oluşumunda Önemi ve Devlet Yardımlarının Etkisi”. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2(1): 3-8.
- SERKA (2010). “TRA2 Düzey II Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 2010-2013 Bölge Planı”. Ekim 2010.
- SERKA (2012). “TRA2 Bölgesinde Sınır Ticareti ve Sınır Kapıları: Sosyo-Ekonomik Bir Analiz Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. Kasım 2012.
- SERKA (2014). “TRA2 Düzey II Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 2014-2023 Bölge Planı” *SERKA Yayınları*. Aralık 2014.

- SERKA (2015). “Serhat Kalkınma Ajansı, 2014 Yılı Faaliyet Raporu”. Erzurum Bölge Müdürlüğü. *SERKA Yayınları*. Nisan 2014.
- Sümer, G. Çakır (2011). “Türkiye’de Kalkınmada Öncelikli Yörelere Politikası Kentleşme Üzerine Etkileri” *1.Uluslararası Kalkınma Konferansı*. 22-23 Eylül 2011, Malatya.
- Şenses, Fikret (2001). Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?”. *Haz. Şenses, Fikret. Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*. İletişim Yayınları.
- Şimşek, Muammer ve Kadılar, Cem (2010). “Türkiye’de Beşeri Sermaye İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi 11(1)*: 118.
- T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2015). “OSB Bilgi Sitesi”, (<http://osbbs.osbuk.org.tr>, 13 Ekim 2015’te erişildi).
- T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2015). “KSS Bilgi Sitesi”, (<http://www.sanayi.gov.tr/ServiceDetails.aspx?dataID=188&catID=305&lng=tr>, 13 Ekim 2015’te erişildi).
- Tekeli, İlhan (2004). “Küreselleşmenin Dünyada Bölgesel Gelişme Kuramında Yaşanan Paradigma Değişimleri”, *Türkiye Ekonomisi, Gülten Kazgan’a armağan*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan (2013). "Türkiye’de Bölge Planlamanın Öyküsü ve Beşeri Coğrafyayla İlişkisi Üzerine". *Beşeri Coğrafya Dergisi 1(1)*: 44-49.
- Temiz, H. Ejder (2004). “Küreselleşmenin Sosyal Boyutları ve Türkiye Açısından Etkileri”, DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası. Ankara, 2004.
- TİM, (2015). “Türkiye İhracatçıları Meclisi, İhracat Rakamları”, (<http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-ihracat-rakamlari.html>, 31 Ekim 2015’te erişildi).
- TÜİK (2015). ADNKS Nüfus İstatistikleri; Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernek İstatistikleri; Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars Valilikleri.

- Türkiye Kalkınma Bankası Aş. (2006). *Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları*. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü.
- Türkiye Kalkınma Bankası Aş. (2007). “Yoksulluğun Önlenmesinde Mikro kredi Uygulamaları ve Türkiye”, ([http://www.comcec.org/EN/belge/arsiv/doc/TURKEY%202307%20CR\(1\)TR.doc](http://www.comcec.org/EN/belge/arsiv/doc/TURKEY%202307%20CR(1)TR.doc),s.12/, 21 Aralık 2014’te erişildi).
- Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Verileri (2014). (Demografik, Dış Ticaret, Eğitim, Enerji, Hayvancılık, İşgücü, Karşılaştırmalı Bölgesel, Kültür, Nüfus ve Göç, Sağlık, Tarım, Turizm vb.).
- Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Verileri (2015). (Demografik, Dış Ticaret, Eğitim, Enerji, Hayvancılık, İşgücü, Karşılaştırmalı Bölgesel, Kültür, Nüfus ve Göç, Sağlık, Tarım, Turizm vb.).
- Üzümcü, Adem vd. (2015). “Kars Lojistik Merkezinin (KLM) TRA2 Bölgesi’nin Kalkınması Ve Kars Ekonomisi Açısından Önemi: Bir İktisadi Analiz”. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 6(10): 211.
- Varol, Harika (2010). *Bölgesel gelişmenin yerel/bölgesel yönetim modelleri kapsamında değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavillioğlu, Cengiz (2002). “Kalkınmanın Anabilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri” *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3(1): 59-61.
- Yıldırım, Gökhan vd. (2013). “Ardahan’ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları”. *SERKA*. Ed. H. Tutar. Ardahan: Ardahan Yatırım Destek Ofisi. SERKA Yayınları.
- Yırtıcı, Hakkı (2005). *Çağdaş Kapitalizmin Mekansal Örgütlenmesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Word Bank (2011). “Kırsal Kalkınma Raporu”, (<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTDEBTDEPT/0contentMDK:21967244~enableDHL:True~menuPK:64166657~pagePK:64166689~piPK:64166646~theSitePK:469043,00.html>, 5 Aralık 2014’te erişildi).

